

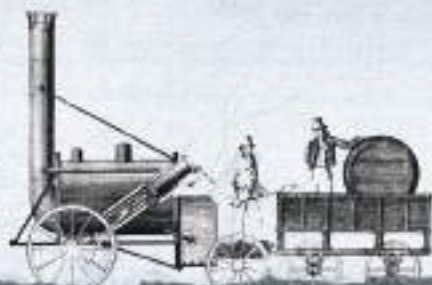
Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О.,
Посунько А. Л., Секиринський Д. О.

Всесвітня історія

«Всесвітня історія»

підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

УОВЦ «Оріон»

9

СЕСВІТНЯ

ІСТОРІЯ

Всесвітня історія

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

УДК 94(100)*кл9(075.3)
В85

Схвалено для використання в освітньому процесі
[рішення експертної комісії з історії від 29 листопада 2021 року
(протокол № 12) й експертної комісії з проведення антидискримінаційної
експертизи від 26 листопада 2021 року (протокол № 6)],
№ 3.0576-2021 у Каталозі надання грифів навчальній літературі
та навчальним програмам

Авторський колектив

Ігор Щупак, кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Заслужений працівник освіти України (м. Дніпро)

Олена Бурлака, учитель історії, заступник директора з НВР Городищенського економічного ліцею Городищенської міської ради Черкаської області, переможець Всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2016» у номінації «Історія», Заслужений учитель України (Черкаська область)

Наталія Власова, учитель-методист, призер Всеукраїнського етапу конкурсу «Учитель року — 2016», директор відокремленого структурного підрозділу «Науковий ліцей міжнародних відносин II-III ступенів» Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Ірина Піскарьова, учитель-методист, керівник освітніх програм Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро)

Андрій Посулько, доктор філософії (PhD), науковий співробітник ДНІМ ім. Д. Яворницького (м. Дніпро)

Дмитро Секиринський, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист, учитель історії Запорізького багатoproфільного ліцею «Перспектива» (м. Запоріжжя)

Щупак І. Я. та ін.

В85 Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, І. О. Піскарьова, А. Л. Посулько, Д. О. Секиринський. — Київ : УОБЦ «Оріон», 2022. — 192 с. : іл.

ISBN 978-966-991-000-0.

УДК 94(100)*кл9(075.3)

ISBN 978-966-991-000-0

© І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова,
І. О. Піскарьова, А. Л. Посулько,
Д. О. Секиринський, 2022
© УОБЦ «Оріон», 2022

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Роки навчання у школі мають велике значення для здобуття та зміцнення ваших знань, формування основи подальшої освіти. Зараз у вас є можливість поглибити знання, здобуті в попередніх класах, і досягти нових успіхів у навчанні. Сподіваємося, що цьому, зокрема, сприятиме наш підручник.

У підручнику ми прагнули показати *зв'язок подій минулого із сьогоденням*, адже історія впливає на нього. Багато подій та явищ кінця XVIII — початку XX ст. мають своє продовження в наші дні, багато в чому впливають на теперішнє життя суспільства.

Крім того, описуючи історію інших країн, важливо простежити її *взаємозв'язок з подіями в Україні*. Чимало із цих подій безпосередньо впливали на населення України, сучасні українські терени.

З метою полегшення орієнтування в текстах ми пропонуємо певну *систему виділення шрифтом і кольором головних думок, фактів, понять, дат* тощо.

Рубрики *«Діємо: практичні завдання»*, *«Поміркуймо!»*, *«Думки істориків»*, *«Український всесвіт»*, а також ілюстрації й історичні карти сприятимуть поєднанню тексту підручника з тим, що ви вже знаєте; допоможуть глибше розібратися з новим навчальним матеріалом.

Рубрика *«Історичні подробиці»* через цікаві історичні деталі й приклади дає можливість «оживити» події минулого та зробити їх яскравішими для вашої уяви.

Найважливіші історичні документи подані в рубриці *«Свідчать документи»*.

Запитання та завдання як репродуктивного, так і творчого характеру спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі.

Отже, перед вами — підручник, який стане вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова вашого вчителя.

**Бажаємо Вам успіхів у навчанні,
нових відкриттів в історії та в собі!**

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ

Новий час охоплює епоху всесвітньої історії від кінця XV ст. до початку XX ст. Цю добу можна розділити на кілька періодів.

РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (кінець XV — перша половина XVII ст.)

Це час *Великих географічних відкриттів* і завоювання європейцями Нового Світу, *Реформації та Контрреформації*. У першій половині XVI ст. в Європі завершилося формування *централізованих держав* — Англії, Франції, Іспанії. Це був період релігійних війн у Франції; зародження й становлення республіки в Нідерландах; правління Єлизавети I й приходу до влади династії Стюартів в Англії; створення Речі Посполитої; правління Івана IV Грозного, «смутих часів» і становлення династії Романових у Росії; Тридцятирічної війни й Вестфальського миру.

? Пригадайте, які землі називають Новим Світом.

НОВИЙ ЧАС. ПЕРША ЧАСТИНА (друга половина XVII — кінець XVIII ст.)

Цей період відлічують від *Англійської революції*. У другій половині XVIII ст. у Великій Британії розпочалася індустриальна революція — раніше за інші країни світу. У Франції за короля Луї XIV, що правив у 1643–1715 рр., досяг свого апогею *абсолютизм*. Освічений абсолютизм був характерний для Австрійської імперії Габсбургів під час правління Марії-Терези та її сина Йосипа II.

Після Вестфальського мирного договору 1648 р. в *Німеччині* була закріплена роздробленість. *Реформи Петра I й Катерини II* зміцнили самодержавство у Російській імперії. Боротьба північноамериканських колоній проти Великої Британії завершилася *державотворенням Сполучених Штатів Америки*.

НОВИЙ ЧАС. ДРУГА ЧАСТИНА (кінець XVIII– початок XX ст.)

? Пригадайте, що означає «абсолютизм».

Заключний період Нової історії починається *Французькою революцією 1789–1799 рр.*, що знищила феодально-абсолютистський лад у Франції та встановила республіку. Але, здобувши владу, французька буржуазія розв'язала терор проти своїх супротивників. Нетерпимість до внутрішніх

супротивників, загарбницькі війни проти сусідніх держав відкрили шлях до встановлення *диктатури Наполеона Бонапарта*. Рішення Віденського конгресу 1815 р. істотно «перекроїли» карту Європи.

20–30-і роки XIX ст. ознаменувалися піднесенням національного й революційного рухів у Європі. У 1860–1870-і рр. відбулося політичне об'єднання Німеччини й Італії, перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію. У США Громадянська війна між рабовласницьким Півднем і промисловою Північчю закінчилася скасуванням рабства, масовим освоєнням західних земель, Реконструкцією Півдня. У цей період завершилося *формування колоніальних імперій*, активізувалася національно-визвольна боротьба в Індії, Китаї та ряді інших країнах.

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком *модернізації* (тобто *оновлення*) і ствердження *індустріального суспільства* в провідних країнах світу. *Саме з XIX ст. поняття «індустріальне суспільство» та «західноєвропейська цивілізація» стали подібними.*

Учені називають XIX століття «довгим».

Варто запам'ятати!

«Довге XIX століття» (за визначенням британського історика Е. Гобсбаума) — *історична доба, що тривала із часів Французької революції 1789 р. та індустріальної революції в Британії до початку Першої світової війни в 1914 р.*

2. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО РІВНОПРАВ'Я Й ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Під впливом модернізаційних процесів в економіці у XIX ст. в країнах західного світу утверджувалось демократичне управління, що здійснювалося у формі парламентської або президентської демократії.

Варто запам'ятати!

Парламентська демократія — форма демократичного управління країною, за якого *найбільші повноваження має парламент*, що призначає уряд та контролює його діяльність.

Парламентська демократія в різні періоди історії та сьогодні характерна для Франції, Італії й багатьох інших країн.

У деяких країнах, зокрема у Великій Британії, парламентська демократія існує за збереження монарха як формального глави держави, який виконує представ-

Капітолійський дім (США).
Сучасне фото

ницьку та церемоніальну роль. Таку форму правління називають *парламентською монархією*.

У країнах, де існує **президентська демократія** (наприклад, у США), найбільші повноваження має демократично обраний президент. Але його влада не є абсолютною й урівноважується представницькими органами — парламентом (сенатом, конгресом тощо).

Варто запам'ятати!

Громадянське рівноправ'я — один з найважливіших принципів демократії, згідно з яким **усі громадяни мають рівні права та є рівними перед законом**, незалежно від їхньої расової або національної приналежності, статі, місця проживання, суспільного становища, релігійних або політичних переконань тощо.

Порушення громадянського рівноправ'я є **дискримінацією**.

Водночас, у XIX ст. в багатьох країнах продовжували панувати домодерні порядки — у Росії, Османській імперії, Китаї, інших країнах Азії та Латинської Америки.

Політичний розвиток країн у XIX ст. відбувався за двома різними напрямками: шляхом **реформ** (Велика Британія, США) або шляхом **революцій** (у різні періоди — Франція, Австро-Угорщина, німецькі, італійські держави).

Незважаючи на всі труднощі й протиріччя, у провідних країнах Європи й США утверджувалася **правова держава** як невід'ємний елемент демократії, заснована на принципах верховенства закону, дотримання основних свобод людини та громадянського рівноправ'я.

**ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання та завдання**

1. Мислю творчо й самостійно

1. Поміркуйте, чому філософ Х. Ортега-і-Гассет стверджував, що демократія, експериментальна наука й індустріалізація створили в XIX ст. нове поле діяльності для людини, нову ситуацію у світі.
2. Деякі мислителі вважають, що західноєвропейські цивілізації прагнули змінити навколишній світ та підкорити його, а традиційні цивілізації намагалися гармонізувати життя людини з навколишнім світом та спонукали до самовдосконалення людини. Що ви думаєте з цього приводу?
3. Які, на вашу думку, є переваги в парламентській та президентській демократії? Яка із цих форм управління, на ваш погляд, більше підходить сучасній Україні? Відповідь обґрунтуйте.

ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§ 2-3

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII ст.

❓ Пригадайте, які події визначали розвиток Франції в XV–XVIII ст. Хто з історичних діячів провадив політику утвердження абсолютизму в державі? Яку роль відігравала Франція у європейських справах за раннього Нового часу?

1. ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО наприкінці XVIII ст.

ФРАНЦІЯ наприкінці XVIII ст. КРИЗА «СТАРОГО ПОРЯДКУ»

Сільське господарство. Земля належала сеньйорам. Крім величезних прямих і непрямих податків, селяни мали виконувати й інші грошові й натуральні повинності. Сільський трудівник не міг скористатися пасовищем, продати товар на базарі, ловити рибу, змолоти зерно у млині, вирити колодязь, не сплативши податок місцевому дворянинові. Селяни також платили десятину на користь церкви, а державі — податки на майно та подушне.

Промисловість і торгівля. Хоча індустріальна революція в країні ще не розпочалася, протягом XVIII ст. промисловість Франції зростає в декілька разів, активно розвивалася зовнішня торгівля.

Незважаючи на те, що головною формою в організації виробництва залишалася примітивна домашня мануфактура, Франція за загальним рівнем економічного розвитку фактично була другою європейською країною після Англії.

Тим не менш, *внутрішня торгівля розвивалася повільно*. Зубожіння селян не дозволяло їм купувати товари, що звужувало внутрішній ринок. У поганому стані перебували дороги, існували митниці всередині країни, була відсутня єдина система мір і ваги.

За формою державного правління Франція була *абсолютною монархією*.

У Франції зберігався середньовічний розподіл суспільства на **три стани**. Сформована ще за доби Середньовіччя соціальна структура зазнавала змін. У процесі формування ринкових відносин зростала чисельність і економічна вага міського населення, буржуазії.

ТРИ СТАНИ ФРАНЦУЗЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Духовенство
(«Ті, що моляться»)

Дворянство
(«Ті, що воюють»)

Селяни, міщани,
буржуазія
(«Ті, що працюють»)

❓ Пригадайте з курсу історії середніх віків, на які особливості становища станів суспільства вказує цитата: «Дворяни служать королеві шпагою, духовенство — молитвами, а третій стан — майном».

Французька карикатура на суспільну систему (1789 р.)

❓ Прокоментуйте, яка з постатей на карикатурі символізує перший стан, яка — другий, яка — третій. Яке ставлення демонструє художник до суспільної системи, що існувала у Франції?

Духовенство й дворянство разом становили лише 4 % із 25 мільйонів населення країни.

Саме третій стан сплачував левову частину податків, за рахунок яких утримувалися королівська родина, двір, органи влади, армія й флот. Збагачуючись, третій стан збагачував і країну. Зі складу третього стану поступово виокремилася міська й сільська буржуазія.

Мало хто з представників третього стану мріяв про повалення королівської влади. Вони вимагали тільки справедливого розподілу податкового тягара.

У Франції наростала соціально-економічна криза. Неврожай 1788 р. спричинив реальну загрозу голоду. Державний борг збільшували витрати на утримання пишного королівського двору та нескінченні війни, які без особливого успіху продовжувала вести Франція. *Держава виявилася банкрутом.*

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

Варто запам'ятати!

Просвітництво — ідейна течія та суспільний рух другої половини XVII й XVIII ст. у країнах Європи й Америки, який формував ідеологію низки революцій, особливо у Франції. Діячі Просвітництва боролися:

- за встановлення «царства розуму», заснованого на «природній рівності»;
- за **політичну свободу й громадянську рівність**;
- за **поширення знань** у народі.

Великої популярності у Франції набули ідеї Просвітництва. Просвітителі виступали за рівність усіх людей перед законом, за позбавлення церкви світської влади, недоторканність власності, підтримку розвитку науки, аграрну реформу, справедливе оподаткування тощо. Основою усіх просвітницьких теорій була *віра у всесилля розуму*. Осередям ідейних пошуків ставала *Людина, а не Бог*.

Поміркуймо!

Які могли бути зв'язки між Просвітництвом та французькою революцією? Яку роль в революції могли відігравати просвітники?

2. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ У ФРАНЦІЇ

- Пануючий феодально-абсолютистський лад і підтримуваний ним «старий порядок» *гальмували соціальний, економічний і політичний* розвиток країни.
- *Протиріччя між третім станом* (абсолютною більшістю населення країни) *і пануючими привілейованими станами* — дворянством і духовенством.
- Нездатність державної влади впливати на ситуацію за умов економічної, соціальної, політичної *кризи* в країні у 80-х роках XVIII ст.
- *Банкрутство держави*, нездатність влади сплатити величезні внутрішні й зовнішні борги, різке *зростання соціальної напруги в суспільстві*.

ВІД ГЕНЕРАЛЬНИХ ШТАТІВ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБОРІВ

Генеральні штати були відкриті у Версалі (літній резиденції французьких королів) в урочистій обстановці 5 травня 1789 р., після 175-літньої перерви.

Варто запам'ятати!

Генеральні штати — у Франції *вища станово-представницька установа* в 1302–1789 рр., що складалася з депутатів від духовенства, дворянства й третього стану. Скликалися королем переважно для збору податків.

Король і його прихильники сподівалися за їх допомогою заспокоїти громадську думку та отримати необхідні кошти для поповнення скарбниці. Уряд зажадав затвердження *нових податків*.

Але представники третього стану 17 червня проголосили себе **Національними зборами**. До них долучилася частина депутатів від дворян і духовенства, які були незадоволені королівською владою. Депутати зібралися в Залі для гри в м'яч й урочисто присяглися не розходитися. Лідером бунтівних депутатів був граф Мірабо.

9 липня 1789 р. Національні збори оголосили себе **Установчими зборами**, пікресливши цим своє право на встановлення нового державного устрою на основі прийняття вищого закону держави — конституції.

ВЗЯТТЯ БАСТИЛІЇ

13 липня 1789 р. виборці на вимогу жителів міста утворили в ратуші **Паризький комітет**, що став вищим органом влади в столиці. Комітет сформував збройні загони, названі **Національною гвардією**.

Парижани громили магазини зброї, в арсеналах було захоплено десятки тисяч рушниць і кілька гармат. Частина війська перейшла на бік повсталих.

На шляху до центру Парижа стояла Бастилія — похмурий восьмибаштовий замок.

14 липня 1789 р. маси народу з рушницями й ножами, загони Національної гвардії, а також солдати й офіцери, що долучилися до повстання, оточили й захопили Бастилію. День взяття Бастилії — перший день Французької революції — згодом став **національним святом** Французької Республіки.

Думки істориків

Зі статті академіка Є. Тарле «Взяття Бастилії»

І в народі, і серед істориків-науковців говорили... про взяття Бастилії штурмом. Тим часом це була облога, здача фортеці відбулася до штурму... Але навіть і штурм Бастилії не був би таким вагомим аргументом на користь перемоги революції, як те, що трапилося насправді: капітуляція грізної, неприступної фортеці підкреслила цілковитий маразм влади. Було очевидно, що революція розтрощила не тільки Бастилію, а й твердиню абсолютизму.

Взяття Бастилії 14 липня 1789 року. Картина художника Жана-П'єра Уеля (1789 р.)

❓ Який, на вашу думку, існував зв'язок між здачею Бастилії й катастрофою абсолютизму?

Установчі збори проголосили **скасування феодального ладу**. Відмінялися станові привілеї, феодальні права, кріпосне право, оголошувалася рівність усіх перед законом.

«ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Декларація стверджувала, що люди народжуються вільними й рівними в правах, а *«свобода особи, її безпека й опір*

гнобленню є природними й невід'ємними правами людини». Проголошувалися свобода слова, думки, совісті, друку, вибору будь-яких занять, недоторканність приватної власності.

Декларація стала маніфестом народів Європи в боротьбі проти гніту феодалізму й абсолютизму.

Думки істориків

Англійський історик Н. Дейвіс

У 1789 р. були всі підстави вважати, що відбулися зміни, які вплинуть на життя людей далеко за межами Франції. Париж був столицею могутньої, панівної держави і міжнародним культурним центром. Революціонери успадукували від Просвітництва віру в універсальну людину. Їм здавалося, ніби вони діють від імені людей всього світу, повстаючи проти всесвітньої тиранії. Найшляхетнішою пам'яттю по них стало не якесь обмежене утвердження прав французів, а гучна Декларація прав людини.

❓ Чому, на вашу думку, саме французьку революцію назвали «Великою»?

3. РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЇ В 1789–1791 рр.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ В 1789–1791 рр.

5 жовтня величезна колона демонстрантів, що складалася з робітників, крамарів, ремісників, рушила на Версаль. Король був змушений дати згоду на переїзд до Парижа королівського двору й Установчих зборів. У країні активізувалися політичні клуби, у яких збиралися однодумці для дискусій щодо майбутнього країни. Найгострішою була боротьба між прибічниками збереження монархії та прибічниками республіки.

Установчі збори в 1789–1791 рр. ухвалили цілу низку законів. Містам надавалося самоврядування, яке мали здійснювати *комуни (міські органи управління)*. *Виборчим правом* володіли лише ті, хто платив податок — «активні» (менше 4,3 млн. осіб з 25 млн. населення Франції). Були істотно *обмежені права короля*. *Скасовувалися цехи, дозволялася вільна торгівля хлібом*. Церковні землі були оголошені «національним майном» і пущені в продаж для погашення фінансового боргу. Були *заборонені страйки*. Був *скасований поділ на стани*. Французи відтоді мали лише імена і прізвища, стали називати одне одного «громадянин» і «громадянка».

Ухвалені закони реформували систему управління, відкрили можливості для розвитку господарства, створили основу для демократизації суспільства.

Установчі збори **3 вересня 1791 р.** затвердили першу в історії Франції *Конституцію*, яку король змушений був підписати. Вступом до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина». Конституція закріплювала *конституційну монархію*. Законодавча влада у державі перейшла до Законодавчих зборів.

Варто запам'ятати!

Конституційна монархія (обмежена монархія) — форма правління, за якої **влада монарха обмежена конституцією**, законодавчі функції передані парламенту, а виконавчі — уряду.

4. ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ

Революція у Франції стривожила європейські монархії. У лютому 1792 р. Австрія підписала з Пруссією угоду щодо відновлення влади Луї XVI, що започаткувала утворення **першої антифранцузької коаліції**, до якої незабаром приєдналися й інші держави.

Новий імператор Австрії Франц в ультимативній формі зажадав від Франції відмовитися від конституції й передати владу королівському двору. У відповідь Законодавчі збори у квітні 1792 р. за змушеної згоди короля оголосили Австрії війну.

Незабаром у Францію вдерлися прусські війська. На дії інтервентів французький народ відповів вибухом патріотизму. До Парижа з усіх департаментів стікалися загони національних гвардійців. Представники кожного департаменту співали патріотичні пісні. Одна з них — **«Марсельєза»** (тобто «Гімн марсельців») — стала гімном патріотичних сил Франції. Сьогодні «Марсельєза» є державним гімном Французької Республіки.

Варто запам'ятати!

Революційні війни — війни, які вела революційна Франція з метою захисту від іноземних держав і захисту завоювань революції.

У ніч на 10 серпня 1792 р. розпочалося **нове повстання в столиці**. На той час, особливо після спроби королівської родини втекти за кордон у червні 1791 р., авторитет монархії був зруйнований.

Короля й королеву під охороною доставили до зали засідань Законодавчих зборів. Через три дні за наполяганням Комуни Парижа їх взяли під варту.

Тим часом 20 вересня 1792 р. біля селища Вальмі французькі війська, що склалися переважно з добровольців, завдали поразки пруським інтервентам і змусили їх відступити. Це була **перша перемога французької армії**, до того — над кращою європейською армією того часу. Французькі війська перейшли в контрнаступ і незабаром вигнали інтервентів зі своєї території.

У день битви при Вальмі в Парижі відкрилося перше засідання нового законодавчого органу Національного Конвенту. Першим **декретом** (законом) Конвенту став декрет про скасування монархії (21 вересня), а **22 вересня 1792 р. Франція була проголошена республікою**.

Одним з перших ухвалених документів нового законодавчого органу був декрет про недоторканність власності. Девізом республіки стало гасло «**Свобода, рівність, братерство**», продиктоване ідеями «Декларації прав людини і громадянина».

Гостро стояло питання долі короля, який скомпроментував себе спробою втечі з Франції і підтримкою антифранцузького блоку держав. У конвенті депутати виходили на трибуну і привселюдно висловлювали свою думку. Ж.-П. Марат закликав: «Ви врятуєте батьківщину... і ви забезпечите благо народу, стявши голову тирана!» Після 40-годинних дебатів більшість депутатів проголосували за страту. 21 січня 1793 р. **ко-роля привселюдно стратили.**

Виконання «Марсельєзи». Скульптура на Триумфальній арці в Парижі

Страта Людовика XVI
(Ісідор-Станіслав Елман, 1794 р.; Національна бібліотека Франції)

? Зверніть увагу на постаті людей на картині. Чому, на вашу думку, на площі багато військових?

Страта французького короля шокувала Європу. Велика Британія розірвала дипломатичні відносини з Францією. У лютому 1793 р. Конвент оголосив Великій Британії війну й направив свої війська на територію Голландії. До антифранцузької коаліції, крім *Австрії й Пруссії*, увійшли *Велика Британія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав*. Не посилаючи свої війська на Захід, до коаліції офіційно приєдналася *Росія*.

Поміркуймо!

Як ви вважаєте, чому європейські монархи об'єднувалися проти революційної Франції?

На початку 1793 р. *різко загострилася економічна ситуація*. Спекулянти обкрадали армію й наживалися на військовому постачанні. У містах відчутнішими ставали дорожнеча й безробіття. Добровольці залишали армію, війська революційної Франції зменшувалися.

На заході Франції активізувалися прихильники відродження монархії. У березні 1793 р. в департаменті *Вандея спалахнув роялістський заколот* проти нової влади. Дворяни й священники підбурювали селян до спротиву. Це було неважко — багато хто з селян вважав республіканську владу гіршою за монархічну. За їхньою допомогою роялісти сподівалися повернути дореволюційні порядки в країні. Зрештою повстання у Вандеї було придушене.

Свідчать документи

Зі звіту Конвентові генерала Вестермана

Вандеї вже нема... Згідно з вашими наказами, я топтав їхніх дітей підковами наших коней, убивав їхніх жінок, щоб вони більше не плодили розбишак... Я винищив їх усіх. Дороги всіяні їхнім трупом... Жалощі — не революційне почуття.»

❓ Як, на вашу думку, впливає революція на життя суспільства? Які позитивні і негативні боки цього впливу?

Варто запам'ятати!

Роялісти (від фр. royal — королівський) — термін, що виник під час Французької революції наприкінці XVIII ст. для позначення **прихильників династії Бурбонів**. У ширшому значенні роялісти — те саме, що **монархісти**.

5. ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА ТА ЇЇ КРАХ

Із погіршенням економічної і зовнішньополітичної ситуації у Франції ініціативу захопили якобінці — прибічники радикальних методів боротьби з ворогами революції. Якобінці домоглися створення в березні 1793 р. *Революційного трибуналу* — надзвичайного політичного суду.

Конвент у квітні створив новий уряд — **Комітет громадського порятунку**. Комітет одержав диктаторські повноваження. У країні розпочався новий виток терору. **31 травня — 2 червня 1793 р. яacobінці здійснили державний переворот** і насильницьким шляхом прийшли до влади.

24 червня 1793 р., після всенародного референдуму, вже яacobінський Конвент ухвалив нову Конституцію, яка передбачала свободу слова й друку, загальну освіту, свободу здійснення релігійних культів, недоторканність приватної власності й свободу підприємництва. Франція проголошувалася республікою.

Однак уже в жовтні вищий законодавчий орган «тимчасово» скасував конституцію до «повної перемоги над ворогами революції». **Конвент привласнив собі повноваження, яких не мав жодний абсолютний монарх**. Лідером яacobінців був Максиміліан Робесп'єр.

М. Робесп'єр і його прихильники прагнули побудувати суспільство людей середнього статку без крайнощів убогості й багатства. Він ненавидів багатіїв, але презирливо ставився й до бідняків, користувався кривавими, аморальними засобами.

Максиміліан Робесп'єр (1758–1794 рр.) — діяч

Французької революції. Навчався на юридичному факультеті Паризького університету (1780 р.). Депутат Конвенту. Після страти короля в січні 1793 р. став центральною фігурою революції. Замкнутий і педантичний адвокат з Арраса здобув могутність і необмежену владу як голова Комітету громадського порятунку. Метою встановленої в червні 1793 р. яacobінської диктатури, як відзначав М. Робесп'єр, був «порятунок революції будь-якою ціною». Себе він вважав суддею суспільства, що має право вирішувати, хто є «чистим» громадянином, а хто ні.

Після термідоріанського перевороту 1794 р. був заарештований і страчений. Його згадують як **одного з основоположників політики терору**. На могилі М. Робесп'єра викарбувано епітафію: «Перехожий! Не засмучуйся над моєю долею. Ти був би мертвий, коли б я був живий».

Комісари Конвенту (спеціальні уповноважені) мали необмежені повноваження. Їм доручалося проведення «чисток» місцевих органів, «відновлення революційного порядку», усунення та призначення армійських командирів.

Яacobінці почали докорінні зміни в економіці та суспільстві. Серед **основних реформ** були такі:

- продаж селянам землі;
- розподіл общинних земель;
- установлення граничних цін на товари першої необхідності;
- створення масової революційної армії;

Перед революційним трибуналом.
Сатира на яacobинську диктатуру
XVIII ст.

? Опишіть сцену, зображену на малюнку. Як поведуть себе члени трибуналу? Чому цей малюнок вважається сатиричним?

- дехристиянізація — боротьба проти католицизму;
- упровадження нового «революційного календаря».

17 вересня 1793 р. оприлюднено **декрет «Про підозрілих»**. «Підозрілими» оголошували всіх, хто не одержав від народних товариств свідчень про громадянську благонадійність, емігрантів та осіб, які не могли вказати джерела свого існування. Усі «підозрілі» підлягали арешту.

За час яacobинського терору було ув'язнено близько 500 тис. осіб. З них яacobинці стратили або закатували близько 40 тис. осіб. Терор М. Робесп'єра був спрямований не тільки проти прихильників рес-

таврації монархії, а й **проти третього стану**, в ім'я рівноправ'я якого й відбувалася революція.

«Помірковані» яacobинці, яких очолював Ж. Дантон, вимагали послаблення революційної диктатури, повернення до конституційного порядку, відмови від політики терору, утвердження принципів демократії й побудову правової держави.

Жорж Жак Дантон (1759–1794 рр.) — неперевершений адвокат, оратор, діяч Французької революції. У 1791 р. Ж. Дантон зблизився з яacobинцями, був обраний помічником прокурора Паризької Комуни, у 1792 р. брав участь в організації яacobинського терору. Його терпимість до жирондистів спонукала яacobинців усунути Ж. Дантона з Конвенту. Узимку 1793–1794 рр. навколо Ж. Дантона сформувалася група, що виступала за пом'якшення революційного терору. У квітні 1794 р. Ж. Дантон та його прихильників віддали під суд Революційного трибуналу й стратили.

Варто запам'ятати!

Диктатура — нічим не обмежена влада однієї особи або певних політичних сил у державі, що **спираються на силу**, а також на відповідний політичний режим.

Повалення М. Робесп'єра. Поступово яacobинський терор став всеохопним і його жертвами ставали вже самі яacobинці. Ж. Дантона та інших

лідерів «поміrkованих» якобінців звинуватили у змові проти уряду, у зраді революції, «особливих стосунках» з Великою Британією й 5 квітня 1794 р. стратили на гільйотині. *Революція почала сама себе знищувати.*

У цих умовах представники «нової буржуазії», депутати Конвенту організували змову, і **27 липня 1794 р.** (за революційним календарем **9 термідора II року республіки**) М. Робесп'єра, Л.-А. Сен-Жюста, Ж. Кутона та їхніх спільників заарештували. Увечері Конвент оголосив М. Робесп'єра і його прихильників поза законом. Наступного дня вождів якобінців стратили. Така сама доля спіткала й близько 100 членів Комуни Парижа.

Трагічний досвід якобінців засвідчив, що диктатура й насильство не можуть бути підґрунтям для побудови суспільного устрою на засадах справедливості. Найшляхетніша мета не може виправдати аморальні засоби її досягнення.

6. ФРАНЦІЯ ЗА ДИРЕКТОРІЇ

Термідоріанська реакція. За новим революційним календарем катастрофа якобінців відбулася 9 термідора, тож подальші події одержали назву *термідоріанської реакції*. З приходом до влади «термідоріанців» настав час так званого «білого» *терору*, коли жертви одержали можливість помститися своїм катам. У листопаді 1794 р. Якобінський клуб закрили, у містах лютували банди з так званої «золотої молоді».

Щодо роялістів «термідоріанці» робили послаблення. Учасникам роялістського повстання у Вандеї надано амністію. До Франції повертали ся емігранти. Було скасовано закон «Про підозрілих».

22 серпня 1795 р. термідоріанський Конвент ухвалив нову, третю Конституцію Франції. *Законодавчу владу* було передано *Законодавчому корпусу*. *Виконавчу владу* здійснювала *Директорія (уряд)* у складі п'яти членів віком не молодше 40 років, яких призначала Рада старійшин. Директорія призначала міністрів.

Водночас були узаконені всі акти продажу земель емігрантів, церкви, королівського двору. У Конституції 1795 р. поряд із цивільними правами вперше були закріплені й обов'язки громадян.

У цей час на політичному небосхилі Франції загорілася зірка Наполеона Бонапарта, якому у жотні 1795 р. було доручено придушити черговий заколот роялістів. За його наказом на підступах до будинку Конвенту виставили гармати, і їх залпи розсіяли повсталих. *Це було перше застосування артилерійської зброї у вуличному бою.* Розгром заколоту роялістів приніс Наполеону Бонапарту велику популярність, поклавши початок його стрімкій військовій і політичній кар'єрі. Після цих подій його призначили начальником гарнізону Парижа, а через півроку — головкомандувачем французької армії в Італії.

Війни Директорії. Після падіння якобінської диктатури *характер революційних війн з боку Франції почав змінюватися*. «Термідоріанці» прагнули територіальних захоплень. Відтоді війни з метою захисту

своєї батьківщини, які вів французький народ проти коаліції європейських держав, почали поступово перетворюватися на **агресивні й загарбницькі**. Командувачем французької армії виступав Наполеон Бонапарт.

Італійський похід. У квітні 1796 р. почався Італійський похід французької армії, що очолив Наполеон. Майже вся Північна Італія тоді перебувала під владою Австрії. Протягом квітня-травня французька армія здобула важливі перемоги. У травні Франція й Сардинське королівство підписали договір, за яким королівство перетворювалося на васала Франції. Перемоги французів змусили австрійців укласти з Францією **мирний договір**. Це означало закінчення існування першої коаліції.

Єгипетський похід. Друга антифранцузька коаліція. У 1798 р. Наполеон Бонапарт, за наказом Директорії, вирушив в експедицію до Єгипту, що входив до складу Османської імперії. Дорогою йому вдалося захопити острів Мальта. У липні 1798 р. французька армія здобула перемогу в «битві біля пірамід». Однак морську битву біля Абукіра французи програли англійцям.

У ці роки відбувалося формування **другої антифранцузької коаліції** у складі Великої Британії, Австрії, Росії, Османської імперії та інших держав. Унаслідок воєнних дій російської армії О. Суворова і англійської ескадри Г. Нельсона були втрачені раніше завойовані французами італійські землі і о. Мальта. Наполеон спішно повернувся у Францію.

Історичні подробиці

Єгипетський похід Наполеона став поштовхом до глибшого дослідження давньоєгипетської цивілізації. Під час походу французи знайшли Розетський камінь — пам'ятку давньоєгипетської писемності.

❓ Дізнайтеся з додаткових джерел кому належить слава дешифрування розетських написів.

7. БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Військові невдачі призвели до послаблення режиму Директорії. Посилилась роялістська небезпека. За цих обставин впливові буржуазні кола робили ставку на встановлення влади «твердої руки». Вибір припав на Наполеона Бонапарта.

У свою чергу, Наполеон давно плекав честолюбні мрії про владу. **9 листопада 1799 р. (18 брюмера VIII року республіки)** під приводом захисту республіки від вигаданої якобінської змови в Парижі було введено воєнний стан, а Наполеона Бонапарта призначено командувачем військ Паризького військового округу.

Влада у Французькій республіці перейшла до **колегії з трьох консулів**. Фактично влада в країні дедалі більше зосереджувалася в руках Бонапарта, якого було призначено першим консулом з усією повнотою влади. Роялістів і ліворадикальних республіканців відсторонили від політичних справ.

Режим Директорії було ліквідовано.
Ці події означали завершення Французької революції кінця XVIII ст.

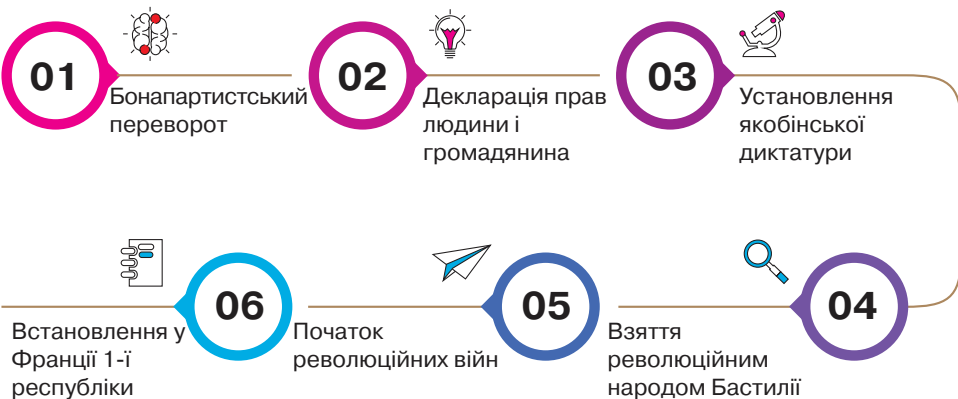
Відкриття Державної ради 25 грудня 1799 р. Три консули (Бонапарт, Камбасерес, Лебрен) приймають присягу членів ради (картина художника Огюста Кудера, 1856 р.)

❓ 1. Схарактеризуйте за картиною ролі кожного з консулів. Хто з них відіграє домінуючу роль? Як художник зобразив лідера? 2. У чому цінність картини як джерела історичної інформації?

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Визначте історичне значення кожної з наведених подій. Назвіть історичних діячів, з якими пов'язані історичні події.

2. Зазначте основні причини Французької революції.
3. Які основні ідеї «Декларації прав людини і громадянина»?
4. Викоаніть онлайн вправу <https://cutt.ly/cYNi7Nw>
5. Назвіть причини піднесення Наполеона Бонапарта.
6. Поясніть значення понять: *Просвітництво, Генеральні штати, конституційна монархія, якобінська диктатура, революція.*

II. Обговоріть у групі

1. Чому день взяття Бастилії в наш час є головним національним святом Французької Республіки?
2. Вольтер говорив: «Я не розділяю Ваших переконань. Але я готовий віддати життя, щоб Ви могли їх сповідувати». Чи є, на вашу думку, це висловлювання великого мислителя актуальним сьогодні?
3. У чому полягає сучасне розуміння гасла: «Свобода — Рівність — Братерство»? Чи вдалося досягти цього ідеалу в ході французької революції?
4. Чи закономірним було падіння якобінської диктатури? Чи могло бути в цієї влади майбутнє?
5. Перед своєю стратою Ж. Дантон з гіркотою сказав: «Революція пожирає своїх дітей». Як Ви розумієте зміст цього висловлювання?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Основою конституційного права Франції й сьогодні лишається «Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.), у якій закріплено право на опір гнобленню: «Коли уряд зневажає право народу, повстання є як для всього народу, так і для кожної з його частин, найбільш священним із прав і найважливішим з обов'язків». Наскільки актуальним є це право для сучасності?
2. Чому, на ваш погляд, чимало людей у Франції XVIII ст., як і в інших країнах, і в наші дні, прагнули і прагнуть влади «твердої руки»? До яких наслідків призводила диктатура в історії французького та українського народів?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 14 липня 1789 р. початок революції у Франції
- 26 серпня 1789 р. прийняття «Декларації прав людини і громадянина»
- 3 вересня 1791 р. ухвалення першої в історії Конституції Франції
- 31 травня — 2 червня 1793 р. якобінський переворот
- 27 липня 1794 р. падіння якобінської диктатури, прихід до влади «термідоріанців»
- 1795–1799 рр. влада Директорії
- 9 листопада 1799 р. бонапартистський переворот

КОНСУЛЬСТВО ТА ІМПЕРІЯ У ФРАНЦІЇ. НАПОЛЕОН І. ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС І СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ

❓ 1. За яких обставин на політичну арену вийшов Наполеон Бонапарт? 2. Коли революційні війни Франції перетворилися на загарбницькі?

1. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД КОНСУЛЬСТВА

Діємо: практичні завдання

Проведіть дослідження «Державницька діяльність Наполеона Бонапарта» за планом:

1. Мета діяльності.
2. Заходи внутрішньої і зовнішньої політики.
- 3 Труднощі на шляху до мети.
4. Позитивні результати і невдачі.
5. Історичне значення діяльності.

Використайте результати дослідження під час написання історичного портрета Наполеона Бонапарта.

Новий політичний режим — Консульство, установлений у Франції після перевороту 9 листопада 1799 р. (18 брюмера), був спрямований одночасно *проти демократичних перетворень* у країні та *проти спроб роялістів відновити монархію*.

Реальна політична влада була зосереджена в руках вищих чинів армії й державного апарату. Своїм помічником Наполеон Бонапарт дав вказівку: «Пишіть коротко і неясно».

Наполеон Бонапарт (1769–1821 рр.) — одна з найяскравіших особистостей Нового часу, політичний, державний і військовий діяч Франції. Народився на о. Корсика в родині збіднілого дворянина. Освіту здобув у Брієнській військовій школі, у військовій школі в Парижі. У 1785 р. в чині молодшого лейтенанта артилерії Наполеон розпочав військову службу. У період Французької революції його було удостоєно звання бригадного генерала, а за Директорії призначено командувачем армії.

Конституція 1799 р. вже не містила «Декларації прав людини і громадянина», але гарантувала буржуазії й селянству збереження власності,

отриманої в роки революції в результаті конфіскації і розподілу дворянського майна.

Уся влада перебувала в руках першого консула — Наполеона Бонапарта. Він зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою й зовнішньою політикою. Два інші консули — Е.-Ж. Сійєс і Р. Дюко — мали тільки дорадчі голоси.

2. ІМПЕРІЯ

«Нові багатії» боялися реставрації монархії, що могла позбавити їх власності, набутої в роки революції. Вони вимагали проголосити Наполеона Бонапарта імператором. Цю пропозицію підтримували й *селяни*, що купили землі емігрантів.

У травні 1804 р. указом Сенату Наполеон був оголошений «імператором французів». Бонапарт не поїхав у Рим для коронації, а викликав Папу до себе в Париж. Під час коронації 2 грудня 1804 р. в Соборі Паризької Богоматері Наполеон вихопив з рук понтифіка корону й сам поклав її собі на голову, після чого одягнув корону й на голову своєї дружини Жозефіни Богарне.

З 1808 р. слово «республіка» офіційно було замінено словом «імперія». Фактично ж Франція стала імперією ще в 1802 р., коли Наполеон Бонапарт був проголошений довічним консулом і зосередив у своїх руках всю владу.

Бонапарт прагнув створити «нове дворянство» як опору своєї влади. У 1802 р. Наполеон заснував «Почесний легіон», до якого увійшли найбагатші люди — по 600 осіб від кожного департаменту. Згодом членом «Легіону» можна було стати за особливі заслуги перед Францією. Представниками наполеонівського «нового дворянства» були генерали, сенатори, архієпископи й люди, що розбагатіли під час революції. Родичі Наполеона та його найближчі соратники одержували титули принців, князів, графів та ін.

Наполеон підтримував підприємницьку діяльність й ініціативу промисловців, торговців і банкірів. У 1800 р. засновано Французький банк і здійснено заходи щодо зміцнення нової грошової одиниці — франка. Уряд захищав внутрішній ринок від іноземної, насамперед британської, конкуренції. Були скорочені податки.

В основі внутрішньої політики Бонапарта було *створення максимально централізованої системи влади*. Департаменти очолили призначені першим консулом префекти, а міста — мери, що затверджувалися урядом.

Уряд переслідував прояви вільнодумства: заборонялися публічні збори й маніфестації, установлювалася *цензура над пресою*. З літератури, театру, викладання в школах вилучалося все, що нагадувало про революцію та її діячів.

Особливу увагу Наполеон надавав зміцненню *поліцейської системи*.

3. КОДЕКСИ НАПОЛЕОНА

У період правління Наполеона Бонапарта було розроблено *нові норми права*. Ухвалені закони становили «*Кодекси Наполеона*» (кодекс — звід законів).

Найбільше значення серед них мав **Цивільний кодекс** (виданий у 1804 р.), який проголосив *рівність* громадян перед законом, *недоторканність особи й приватної власності, свободу совісті* тощо. Найважливіше значення в Цивільному кодексі мали статті, що охороняли приватну власність.

У 1807 р. після серії скандальних банкрутств було ухвалено **Торговельний кодекс**, у якому відображено положення щодо комерсантів, торговельних товариств, розподілу майна тощо.

У **Кримінальному кодексі** (1810 р.) проголошено ідею *рівності людей* перед карним законом, визначено *коло покарань*, уведено *чіткі критерії злочину*.

Історична довідка

Цивільний кодекс Наполеона має велике історичне значення для утвердження у Франції та Європі в цілому **принципів демократії та громадянських прав людини**. Кодекс Наполеона прийнятий за основу зводів цивільних законів більш ніж у 70 країнах світу, де — частково, а де й повністю. Навіть у середовищі поширення англосаксонського права в наш час є два приклади збереження наполеонівського законодавства — у штаті Луїзіана в США і в провінції Квебек у Канаді.

4. ВІЙНИ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

ВІЙНА З ТРЕТЬОЮ КОАЛІЦІЄЮ

У роки *Консульства* (1799–1804 рр.) та *Імперії* (1804–1814, 1815 рр.) *війни наполеонівської Франції* (або *наполеонівські війни*) мали *агресивний і загарбницький характер*.

На межі XVIII–XIX ст. Франція була найпотужнішою у військово-му відношенні державою Європи. Вона мала першокласну армію, що формувалася на основі загальної військової повинності. Французька артилерія й стрілецька зброя за своїми бойовими якостями були поза конкуренцією. На командні посади в армії висувалися найбільш здатні офіцери й генерали. Наполеон розвинув теорію ведення війни, зокрема — за допомогою масових армій.

У 1803 р. Наполеон Бонапарт відновив війну з Великою Британією. Улітку 1805 р. була створена *третьою антифранцузькою коаліцією*, до складу якої ввійшли Велика Британія, Росія, Австрія, Швеція, Неаполітанське королівство. Наполеон Бонапарт назвав третю коаліцію «черговим союзом, витканим Англією із золота й ненависті», та заявив, що «третьою коаліцією чекає доля перших двох», які впали «під чоботами солдатів Франції».

Наполеон Бонапарт виношував ідею вторгнення на територію Великої Британії — головного свого суперника на шляху до світового панування. Імператор навіть розглядав ідеї використання повітряних куль або невеликих морських суден, які віддалено нагадували сучасні підводні човни. Водночас він усвідомлював, що перемогти Велику Британію можна тільки розгромивши її могутній морський флот.

Однак французько-іспанська ескадра зазнала нищівної поразки від британців у Трафальгарській морській битві у жовтні 1805 р.

Поразка у Трафальгарській битві порушила плани Наполеона щодо вторгнення у Велику Британію, яка до того ж зберегла свій статус володарки морів.

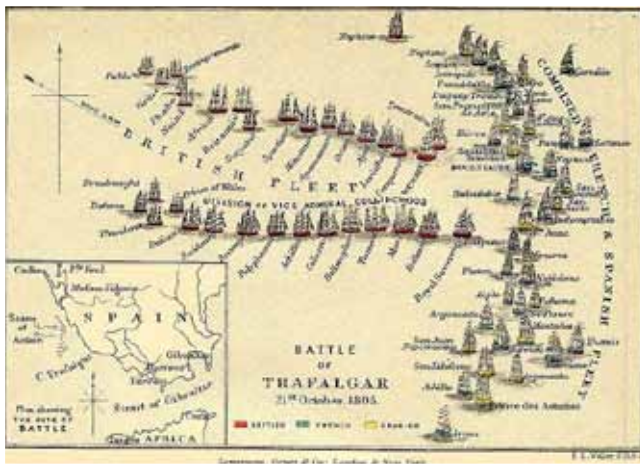
Історичні подробиці

У Трафальгарській битві проти 27 англійських кораблів бились 33 судна франко-іспанського флоту. Перед боєм адмірал Нельсон віддав наказ: «Англія сподівається, що всі виконають свій обов'язок».

За 5 годин бою англійці знищили 19 ворожих кораблів, убили 2800 французів та іспанців. Жодного корабля англійців не було знищено, а загинули 429 чоловік. За півгодини до завершення бою адмірал Нельсон був тяжко поранений французьким снайпером і помер. Отримавши повідомлення, що хід бою практично вирішено, його останніми словами були: «Дякую Богу, що я зміг виконати свій обов'язок».

Адмірал Горацио Нельсон (робота художника Лемюеля Френсіса Еббота, 1799 р.)

Загальна схема Трафальгарського бою

❓ Розгляньте схему Трафальгарського бою і визначте, як англійцям вдалося перемогти ворожий флот. Висловіть судження про особистість адмірала Горацио Нельсона.

Значно успішнішими були дії Наполеона на суші. У жовтні 1805 р. поблизу фортеці Ульм він переміг австрійців, а в листопаді захопив Відень.

2 грудня 1805 р. у «битві трьох імператорів» біля селища Аустерліц (територія Моравії) Наполеон триумфально розгромив переважаючі сили австрійського імператора Франца І і російського імператора Олександра І. Очевидці стверджували, що російський імператор плакав, втративши самовладання.

Таким чином, війна з третьою коаліцією була виграна Наполеоном. Унаслідок цієї війни розпалася Священна Римська імперія. А Наполеон створив із 16 німецьких держав Рейнський союз під своїм протекторатом.

Багато солдатів союзників здалися в полон. Ледь уник його поранений М. Кутузов. У полоні міг опинитися й імператор Олександр І. Самодержець плакав, втративши самовладання. У паніці втік двір австрійського імператора Франца І на чолі із самим монархом.

Третя коаліція розпалася. Австрія виплатила Франції величезну контрибуцію.

Аустерліц зумовив розпад Священної Римської імперії німецької нації, що припинила своє існування в серпні 1806 р. Тоді ж Наполеон Бонапарт об'єднав 16 німецьких держав у **Рейнський союз**, на чолі якого він став сам у званні протектора.

ВІЙНА ІЗ ЧЕТВЕРТОЮ КОАЛІЦІЄЮ

У липні 1806 р. Росія й Пруссія уклали союзний договір, що поклав початок формуванню **четвертої коаліції**. До союзників долучилися Велика Британія, Швеція й Саксонія. Але в жовтні 1806 р. одночасно **під Єною й Ауерштадтом** головні сили пруської армії були розбиті.

У підкореному Берліні **Наполеон підписав декрет про континентальну блокаду Великої Британії**. Цей декрет забороняв усім залежним від Франції державам торгувати з цією країною. Усі британські товари, виявлені на території Франції й союзних з нею держав, підлягали конфіскації.

Усунення британської конкуренції дало імпульс розвитку торгівлі й промисловості в Європі. Однак розвивалася контрабандна торгівля. Проти блокади виступили європейські торговці. Росло невдоволення й у самій Франції через скорочення імпорту колоніальних товарів. Зі свого боку, Британія оголосила блокаду портам Франції та її васалам (контрблокаду).

Історичні подробиці

Під час оголошення континентальної блокади Наполеон, за свідченнями, зауважив таке: «Я хочу завоювати море могутністю землі».

❓ Як Ви розумієте ці слова?

Спроба Росії прийти на допомогу Пруссії завершилася поразкою російської армії під Фрідландом 14 червня 1807 р. Невдовзі було підписано франко-російський Тільзитський мир.

Згідно з умовами договору Франція з польських володінь Пруссії створила залежне Герцогство Варшавське. Його створення викликало патріотичне піднесення поляків, проте до сподіваного відновлення Речі Посполитої було далеко. За межами герцогства залишився Данциг (Гданськ), який оголосили «вільним містом», Литва і території, загарбані Росією. На Пруссію була накладена контрибуція. Усі її володіння на захід від р. Ельби ввійшли до складу новоствореного Вестфальського королівства. Франція значно зміцнила свій вплив у Європі.

Історичні подробиці

З книжки історика А. Манфреда «Наполеон Бонапарт»

Серед кріпосного селянства пруської Польщі під впливом вільних громадян — солдатів французької армії — намітилися ознаки руху проти поміщиків... Завдяки воскреслим надіям на звільнення Польщі від пруського, а в майбутньому й від австрійського панування, за перспектив «возз'єднання» Литви, Білорусії й України французьку армію приймали в Польщі з розкритими обіймами. У Познані маршалові Даву влаштували триумфальний прийом...

? Чому поляки із захватом зустрічали французьку армію?

Наполеон та імператор Олександр I на зустрічі в Тильзиті.
Картина художника Олексія Ківшенка

Росія зобов'язалася вийти з антифранцузької коаліції, визнала відокремлення від Пруссії частини земель, хоча домоглася збереження її державної самостійності. Олександр I визнавав зміни, зроблені Наполеоном I у Європі. Росія зобов'язалася припинити війну з Туреччиною, вивести війська з Молдавії й Валахії. Наполеон й Олександр I також уклали таємну угоду про приєднання Росії до континентальної блокади Британії.

5. УТОРГНЕННЯ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬК В ІСПАНІЮ Й ПОРТУГАЛІЮ. ВІЙНА З АВСТРІЄЮ

У 1808 р. французькі війська вторглися в *Іспанію* й увійшли в Мадрид. Наполеон Бонапарт позбавив іспанських Бурбонів престолу й призначив королем свого брата Жозефа. Однак в Іспанії розпочалася визвольна війна, яку підтримала Велика Британія. Франція була змушена відправити в цю країну значні військові контингенти.

У 1809 р. Австрія й Велика Британія уклали союз і створили *п'яту антифранцузьку коаліцію*. У ряді боїв війська Наполеона Бонапарта зуміли завдати поразки австрійцям, і 13 травня 1809 р. вони вступили у Відень. 5–6 липня 1809 р. Наполеону Бонапарту вдалося остаточно перемогти австрійську армію в селищі Ваграм (неподалік Відня).

У жовтні 1809 р. Франція й Австрія уклали *Шенбрунську мирну угоду*. Згідно з нею Австрія позбулася величезної території й виходу до Адриатичного моря, втратила свій вплив у Європі.

Після розгрому основних сил п'ятої коаліції могутність наполеонівської імперії досягла своєї кульмінації.

6. РОСІЙСЬКИЙ ПОХІД НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

ПІДГОТОВКА ДО ВІЙНИ

Відносини між Францією й Росією різко погіршилися з 1810 р. Основними каменями спотикання стали питання приєднання Росії до континентальної блокади, яке вело до зубожіння російських поміщиків, і так зване «польське питання». У 1809 р., після остаточного розгрому Австрії, Наполеон повернув Герцогству Варшавському польські землі, захоплені раніше австрійцями. Олександр I вбачав у відродженні польської держави небезпеку для своєї влади в Білорусі, оскільки місцева шляхта сподівалася, що французька армія принесе на ці землі волю.

Французи атакують.
Малюнок 1896 р.

Свідчать документи

Зі спогадів французького генерала А.-Г. Жоміні про розлад у наполеонівській армії

У тих окремих бандах, які входили в Смоленськ, складно було впізнати армію. Триденного морозу, навіть не дуже сильного, було досить, щоб дезорганізувати частину армії. Вже було кинуте 200 гармат за браком запряжних коней... Розлад армії... був викликаний відсутністю продовольства й тією обставиною, що вона складалася з 20 різнорідних національностей... Командири були змушені допускати відхід солдат від своїх команд на пошуки продовольства. Кожен солдат, що вийшов з рядів, якщо не потрапляв до рук козаків, уже не був у змозі нагнати свою частину...

? Які чинники вплинули на розлад французької армії під час її «російського походу»?

24 червня 1812 р. без оголошення війни 600-тисячна армія Наполеона напала на Росію. Росіянам вдалося зібрати 900-тисячну армію. На заклик захищати імперію піднялися також народне ополчення, розгор-

тався партизанський рух. Головнокомандувачем російської армії було призначено М. Кутузова.

Михайло Іларіонович Кутузов (1745–1813 рр.) — російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812 р.). Учень О. Суворова. Учасник російсько-турецьких війн у другій половині VIII ст. і підкорення Правобережної України Росією. Досвідчений царедворець, знаходив спільну мову і з Катериною II, і з Павлом I, і з Олександром I. У 1805 р. командував об'єднаними збройними силами Росії й Австрії у війні з Наполеоном, зазнавши від нього нищівної поразки під Аустерліцем. У 1806–1807 рр. — київський військовий губернатор. У 1811 р. — головнокомандувач російської армії в Молдові. Із серпня 1812 р. — головнокомандувач усіх армій та ополчень.

БОРОДІНСЬКА БИТВА

Вирішальна Бородінська битва між російськими й французькими військами відбулася в районі села Бородіно за 125 км на захід від Москви.

26 серпня (7 вересня), побачивши сонце, що сходило, Наполеон вигукнув: «Ось воно, сонце Аустерліца!» У критичний момент французький імператор не наважився ввести в бій свій найнадійніший підрозділ — стару гвардію. Імператор сказав: «За вісімсот льє від Парижа я не можу ризикувати моїм останнім резервом». Французи завзято атакували, але розгромити російську армію їм не вдалося.

Продовжувати битву наступного дня М. Кутузов не став. Російські війська були вибиті французами з усіх позицій і відступили через Москву на південь.

На початку вересня російські війська залишили столицю. Коли війська Наполеона увійшли в Москву, більшість жителів покинули столицю. Незабаром у місті спалахнули пожежі, влаштовані росіянами.

Поміркуймо!

Чому історик Н. Дейвіс назвав Бородінську битву «найтяжчою з перемог» Наполеона?

ВІДСТУП І РОЗГРОМ АРМІЇ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

Наполеон мав намір зробити марш на Калугу й Тулу, захопити там російські військові бази, а потім відвести свої війська в Білорусію й Литву, щоб наступного року відновити воєнні дії.

Однак росіянам вдалося спрямувати військо Наполеона на розорену ним же *Смоленську дорогу*, як і планував М. Кутузов.

Розв'язка настала в *битві на річці Березина*. У цьому бою французький головнокомандувач втратив 29 тис. осіб і весь обоз. Наполеону з кістяком своєї гвардії вдалося вирватися з оточення, однак *після цієї*

переправи «Велика армія» перестала існувати як організована бойова сила. Покинувши своє військо, Наполеон поспішив у Париж придушувати заколот проти себе. Тим часом жалюгідні залишки його армії в середині грудня вийшли за межі Російської імперії.

7. БИТВА ПІД ЛЕЙПЦИГОМ

Повернувшись наприкінці 1812 р. до Парижа, Наполеон взявся за створення нової армії. За короткий термін імператор призвав до війська понад 500 тис. осіб. Але співвідношення сил було для нього вже не таким сприятливим, як колись.

Від Березини до Німану: переслідування французів російською армією. Картина художника Адольфа Нортена

Історичні подробиці

Українці в російській армії

У регулярній російській армії українці становили значний відсоток, особливо серед молодшого офіцерського складу. У війні проти Наполеона брали участь два бузькі, два полтавські та три київські козацькі полки, ескадрон херсонських козаків, загони «лісових козаків», з'єднання українських та донських козаків.

Після вигнання французьких військ із Росії, у січні 1813 р., розпочався *похід російських військ до Європи*.

Цього ж року усі європейські противники Наполеона об'єдналися в шосту антифранцузьку коаліцію (Росія, Велика Британія, Пруссія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія, Австрія).

16–19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася вирішальна битва, у якій брали участь з обох сторін понад півмільйона солдатів. Французькій армії протистояли об'єднані війська Росії, Пруссії, Швеції й Австрії. Запеклий бій увійшов в історію як *«Битва народів»*.

За різними оцінками від 80 до 110 тис. солдатів полягли в бою. Армія Наполеона зазнала нищівної поразки й почала відступати. Однак Бонапарту вдалося уникнути повного розгрому, й на початку грудня він відвів свою армію за Рейн.

Українські козацькі та кримськотатарські вершники

8. «СТО ДНІВ». БИТВА ПІД ВАТЕРЛОО

Козаки в Парижі.
Картина художника Георга
Емануеля Опіца (1814 р.)

Наприкінці 1813 р. об'єднані війська союзників, що налічували понад 450 тис. осіб, форсували Рейн і вступили на землю Франції. Незважаючи на те, що Наполеон мав лише 160 тис. солдатів, він завдав низку поразок союзним арміям. У березні 1814 р. війська союзників рушили на Париж. Битва за французьку столицю стала однією з найкривавіших в кампанії 1814 р.

31 березня 1814 р. Париж капітулював, й ескадрони кавалерії на чолі з імператором Олександром I тріумфально вступили до столиці Франції. У складі російських військ до Парижа ввійшли українські козацькі та кримськотатарські кінні полки.

За ініціативи колишнього наполеонівського міністра **Ш. М. Талейрана** та інших роялістів, Сенат ухвалив рішення позбавити влади Наполеона Бонапарта й проголосив королем **Луї XVIII**, брата страченого в 1793 р. Луї XVI (Луї XVII називали загиблого невдовзі після страти батьків сина Луї XVI).

6 квітня 1814 р. союзники примусили Наполеона до беззастережного **зречення**, і в той самий день Сенат звів на трон Луї XVIII.

Союзники заслали Наполеона на острів Ельба, що в Середземному морі. Бонапарту залишили титул імператора острова Ельби.

У травні 1814 р. країни-переможці уклали **Паризьку мирну угоду** з новим французьким королем. Франція позбавлялась усіх своїх завоювань XVIII — початку XIX ст.; її кордони встановлювалися відповідно до кордонів 1792 р.

Реставрація Бурбонів відбулася за допомогою військ європейських монархів. У Франції був установлений режим **конституційної монархії**. Утім **Цивільний кодекс** і демократичні свободи були **формально збережені**. Луї XVIII змушений був також визнати зміни.

Однак озлоблені аристократи прагнули повністю **повернути країну до дореволюційних порядків абсолютистського режиму**. У колах колишніх емігрантів обговорювалося питання про повернення попереднім власникам конфіскованих земель. Селянству загрожувало відновлення феодальних повинностей і церковної десятини.

Варто запам'ятати!

Реставрація — відновлення скасованого суспільного ладу або правлячої раніше династії.

Перебуваючи на о. Ельба, Наполеон стежив за розвитком подій у країні. Він тонко відчув, яку ненависть викликали дії аристократів, котрі намагалися відкинути Францію в минуле. Йому було відомо також про гострі протиріччя між країнами — членами антифранцузької коаліції. З огляду на все це Бонапарт вирішив відновити боротьбу.

У березні **1815 р.** Наполеон Бонапарт висадився на південному березі Франції з тисячним загonom і шістьма гарматами.

Битва під Ватерлоо.
Реконструкція 2015 р.
до 200-літньої річниці битви

Свідчать документи

Динаміка заголовків паризьких газет тих днів: «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан», «Людожер іде до Грассу», «Узурпатор увійшов у Гренобль», «Бонапарт зайняв Ліон», «Наполеон наближається до Фонтенбло», «Його імператорська величність очікується сьогодні у своєму вірному Парижі».

❓ Як змінювався тон газетних заголовків залежно від наближення Наполеона до столиці? Про що це свідчило?

Наполеон виступив у ролі захисника досягнень революції від Бурбонів, що повернулися. Імператор декларував прагнення виправити свої помилки, дати Франції мир і свободу, вигнати аристократів, ухвалити ліберальну конституцію, обмеживши свої повноваження. Однак протриматися при владі йому вдалося лише сто днів.

Європейські держави прагнули перешкодити відновленню наполеонівської імперії. Утворилася нова, **сьома коаліція** у складі Великої Британії, Росії, Пруссії, Австрії, Швеції, Іспанії та інших держав.

Варто запам'ятати!

«Сто днів» — час відновлення влади Наполеона I після заслання на о. Ельба та його другого правління у Франції (**20 березня — 22 червня 1815 р.**).

У вирішальній битві 18 червня 1815 р. поблизу селища Ватерлоо війська Наполеона були розгромлені, майже вся імператорська гвардія знищена.

Незабаром війська союзників знову вступили в Париж. **22 червня 1815 р.** Бонапарт *удруге відрікся* від престолу. У Франції знову утвердилися Бурбони.

Колишнього імператора заслали на острів Святої Єлени в південній частині Атлантичного океану, що належав Великій Британії. Там 5 травня 1821 р. Наполеон помер.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте і проведіть в класі дискусію на тему: «Падіння Наполеона Бонапарта — фатальна неминучість чи прикра випадковість?»

9. ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС

У **вересні 1814 р.** представники всіх європейських держав (за винятком Туреччини) зібралися у Відні для вирішення питань, пов'язаних з відновленням у Європі династій, скинутих у ході наполеонівських війн. Однак з питань нового територіального устрою в Європі виникли гострі протиріччя.

Конгрес не може поділити пиріг. Карикатура XIX ст.

❓ Проаналізуйте карикатуру і визначте, яким саме подіям часів Віденського конгресу її присвячено. Хто є головним героєм карикатури. Поясніть емоції героїв карикатури. Яким, на вашу думку, є ставлення автора до історичних персонажів?

У березні 1815 р. робота конгресу була перервана звісткою про нову спробу Наполеона повернути владу. Однак напередодні його останньої поразки біля Ватерлоо, **9 червня 1815 р.** представники Австрії, Великої Британії, Росії, Пруссії, а також Швеції й Португалії підписали головний документ Віденського конгресу — *«Заключний генеральний акт»*. У наступні роки його підтримали ще 33 європейські держави.

Основні положення «Заключного генерального акта»

- **Франція** зобов'язувалась відновити свої кордони, що існували до 1792 р.
- колишні Австрійські Нідерланди й Голландія об'єднувалися в **Нідерландське королівство**.
- в Італії були відновлені скасовані Наполеоном держави, зокрема, було відновлено Сардинське королівство (П'ємонт).
- **Австрія** відмовилася від Австрійських Нідерландів (приблизно сучасної території) і замість них одержала Далмацію, Тироль і Тернопіль, відновила свою владу в Північній Італії (Венеції й Ломбардії).
- **Пруссія** одержала майже половину території Саксонії, більшу частину Вестфалії, Рейнську область, Померанію і польську Познань
- **Велика Британія** закріпила за собою острів Мальта, Маврикій, Тринідад, Тобаго, Капську область на півдні Африки, острів Цейлон, установила протекторат над Іонічними островами.
- **Росія** приєднала Королівство Польське (створене з більшості земель колишнього герцогства Варшавського), за Росією закріплювалися також захоплена у Швеції Фінляндія й Бессарабія, захоплена в Османської імперії.
- Після остаточної ліквідації Священної Римської імперії німецької нації був створений **Німецький союз**, до складу якого ввійшли 34 незалежні німецькі держави й чотири вільні міста.
- З 19 швейцарських кантонів була утворена **Швейцарська конфедерація**, що одержала гарантію «вічного нейтралітету».
- **Норвегія**, що раніше належала Данії — союзниці Наполеона, була від неї відокремлена і отримала своїм правителем короля Швеції

Друга Паризька мирна угода, підписана 20 листопада 1815 р. представниками Великої Британії, Росії, Австрії, Пруссії із Францією, відновила французькі кордони до стану 1790 р. Франція зобов'язалася повернути ряд прикордонних територій Нідерландам, Пруссії, Австрії, Швейцарії й Сардинії. Крім того, вона мала виплатити репарації розміром 700 млн золотих франків, а її територію на п'ять років окупували армії союзників. Підлягали поверненню всі художні й історичні цінності, вивезені з країн Європи Наполеоном під час його походів.

Діємо: практичні завдання

Підготуйте історичне есе на тему: «Наполеонівські війни: французька експансія чи спроба побудови об'єднаної Європи?».

10. СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ

26 вересня 1815 р. в Парижі імператор Росії Олександр I, австрійський імператор Франц I і прусський король Фрідріх-Вільгельм III підписали договір про утворення **Священного союзу**.

19 листопада 1815 р. до Священного союзу приєдналася Франція; а згодом — більшість монархій європейського континенту.

Варто запам'ятати!

Священний союз — наднаціональна організація, заснована 26 вересня 1815 р. Росією, Австрією та Пруссією, яка передбачала втручання у внутрішні справи третіх країн у разі внутрішньої чи зовнішньої загрози будь-якій державі цього об'єднання. **Мета Союзу полягала у збереженні кордонів між державами та Віденської системи міжнародних відносин.**

Революційні виступи, які відбулися в Іспанії, Неаполі й П'ємонті, змусили монархів у 1820 р. знову зібратись на конгрес Священного союзу. Російський імператор наполягав на **збройному втручанні** в події іспанської й італійської революцій. Він уперше проголосив принцип *політичного нагляду не тільки над Францією, а й за будь-якою країною, де розпочинався революційний рух*. Коли надійшло повідомлення про революції в П'ємонті та повстання в Греції проти турецького панування, Олександр I відмовив православним одновірцям грекам у допомозі, а австрійські війська з благословення Священного союзу розправилися з революційним рухом в Італії.

Веронський конгрес (1822 р.) та французьке збройне втручання в Іспанії (1823 р.) були останніми спільними актами Священного союзу. Визнання Великою Британією наприкінці грудня 1824 р. незалежності латиноамериканських держав, що були іспанськими колоніями, остаточно підірвало єдність Священного союзу.

Ліберальний рух, що поширювався в європейських державах, розвиток революційного й національно-визвольного рухів у багатьох країнах завдали удару по існуванню союзу, всі спроби його відновити завершилися невдачею.

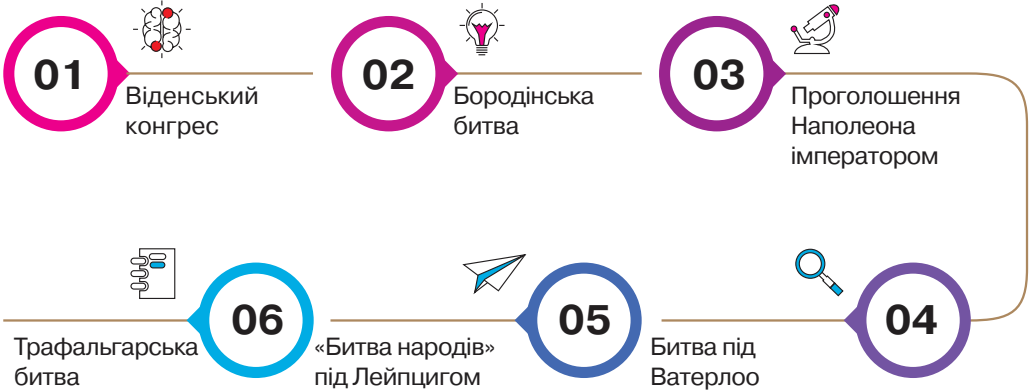
Поміркуймо!

«Моя справжня слава, — говорив Наполеон на острові Святої Єлени, — не в тому, що я виграв сотні боїв... Але те, що не може бути забуте, те, що буде жити вічно, — це мій Цивільний кодекс». Цивільний кодекс, яким імператор дуже пишався, надовго пережив його ініціатора. Як ви думаєте, чому?

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Розкрийте причини і наслідки подій.

2. Які зміни в житті суспільства й держави знайшли своє відображення в Кодексах Наполеона?
3. Назвіть характер і цілі наполеонівських війн. Поясніть, чому Наполеон у підсумку зазнав поразки.
4. Назвіть основні положення «Заключного генерального акта» Віденського конгресу.
5. Які були основні цілі Священного союзу?
6. Поясніть значення понять: *імперія*, *Кодекс Наполеона*, *реставрація Бурбонів*, *«сто днів»*.
7. Виконайте онлайн-вправу <https://cutt.ly/0YBoeZB>

II. Обговоріть у групі

Ш.-М. Талейран говорив про Бурбонів: «Вони нічого не забули й нічому не навчилися». Як ви думаєте, який зміст він вкладав у ці слова?

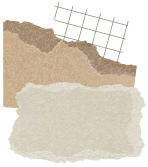
III. Мислю творчо й самостійно

Як ви думаєте, чи можна говорити про Наполеона як про особистість, яка багато в чому персоніфікувала свою епоху? Чому в наш час до його особи прикута увага досить великої кількості людей? Висловіть свої думки з цього приводу.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1804 р. прийнято Цивільний кодекс
- 24 червня 1812 р. вторгнення армії Наполеона в Росію
- вересень 1814 р. — робота Віденського конгресу
- червень 1815 р.
- 1815 р. створення Священного союзу

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

УТВЕРДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО РІВНОПРАВ'Я: ВІД ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ДО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ НАПОЛЕОНА

? Пригадайте значення понять «демократія», «громадянське рівноправ'я», «громадянські права». Пригадайте, коли і за яких обставин у Франції було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина».

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ДЕМОКРАТІЯ В ІСТОРІЇ

Варто запам'ятати!

Демократія (від грец. demos — народ і kratos — влада) — політичний лад, за якого встановлено і здійснюється на практиці **народовладдя**.

Ідеї про права людини беруть свій початок від найдавніших часів людської історії. Ще в стародавніх міфах та віруваннях, а також у Книзі Книг — Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність людей. Ці погляди утверджувалися в історії поступово й особливо поширилися в античні часи. Тоді почало формуватися усвідомлення важливості людини, її здатності та можливості визначати спосіб життя у своїй державі, закладалися принципи демократії.

У ході історичного розвитку розуміння демократії поглиблювалось, поширювалися громадянські права людини, які проголошувалися та закріплювалися певними законами.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1. Люди народжуються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися тільки на загальній користі.

2. Метою всякого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини. Суть цих прав: свобода, власність, безпека й опір гнобленню.

3. Джерело всієї верховної влади завжди є в нації. Жодна установа, жодна особа не може здійснювати влади, яка не походить прямо від нації.

4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її природних прав не має інших

меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише дії, що шкодять суспільству. Усе, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує.

6. Закон є виразником загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон мусить бути рівний для всіх, незалежно від того, чи дає він заступництво, чи карає. Через те, що всі громадяни перед ним рівні, то вони повинні однаково допускатися до всіх занять, місць, громадських посад залежно від їхніх здібностей без будь-яких відмінностей, крім відмінності в їхніх добродійностях і талантах.

7. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом і за приписаними ним формами. Ті, які випрошують, віддають, виконують або змушують виконувати свавільні накази, підлягають карі; але кожен громадянин, викликаний або взятий в силу закону, повинен негайно коритись; чинячи опір, він стає винним.

8. Закон повинен установлювати тільки строго й очевидно необхідні карі; ніхто не може бути покараний інакше, як у силу закону, встановленого й обнародованого до вчинення злочину і законно застосованого.

9. Через те, що кожна людина приймається за невинну до того часу, поки її не оголосять винною, — то в разі необхідності її арешту всяка суворість, яка не є необхідною для забезпечення (за судом) її особи, повинна бути суворо карана законом.

10. Ніхто не повинен бути переслідуваний за свої переконання, навіть релігійні, якщо їх прояви не порушують громадського ладу, встановленого законом.

11. Вільний обмін думками і переконаннями є одне з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати за умови відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12. Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена.

«Декларация прав людини і громадянина» (1789 р.)

13. Для утримання громадської сили і для витрат на управління необхідне загальне оподаткування; податки повинні бути розподілені рівномірно між громадянами відповідно до їхніх статків.

14. Усі громадяни мають право особисто або через своїх представників визначати необхідність громадських податків, добровільно погоджуватися на їх стягнення, стежити за їх використанням, установлювати їх розмір, спосіб оподаткування, порядок і термін, на який вони встановлюються.

15. Суспільство має право вимагати в будь-якого посадовця звіту про його діяльність.

16. Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлено розподілу влади, не має конституції.

17. Оскільки власність є право недоторканне і священне, ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у разі встановленої законом явної суспільної необхідності й за умови справедливого і попереднього відшкодування.

Запитання та завдання до документа

1. Які права Декларації належать до природних і невід'ємних прав людини?

2. Чим, за Декларацією, може бути обмежена свобода людини?

3. Назвіть статті Декларації, які визначають:

- порядок і норми кримінального провадження;
- свободу слова й переконань;
- мету, порядок стягнення та використання податків;
- недоторканність приватної власності.

4. Які статті Декларації та її ідеї можуть бути використані, на вашу думку, для укладання Статуту вашої школи, вашого класу?

5. Зіставте положення Декларації з положеннями розділу 2 Конституції України. Які ідеї документів співзвучні? Які статті Декларації, на ваш погляд, є найбільш актуальними для України сьогодні?

6. Чому ідеї Декларації прав людини і громадянина стали основоположними не тільки для французького конституційного права, а й для конституцій багатьох країн світу?

7. Пригадайте з історії Французької революції, чи вдалося втілити в життя ідеї «Декларації прав людини і громадянина»? Чому?

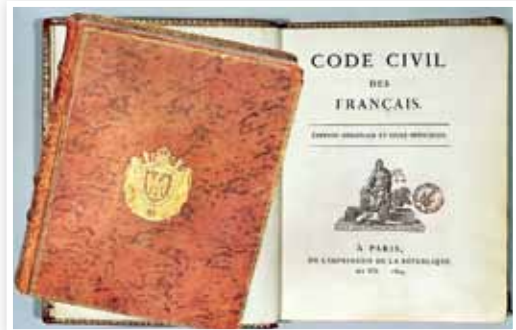
ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ НАПОЛЕОНА

Цивільний кодекс, або Кодекс Наполеона, юридично закріплював завоювання Французької революції та спирався на Декларацію прав людини і громадянина.

Кодекс, що складається із вступу та трьох книг, містить 2281 статтю.

У кодексі встановлювалося єдине поняття французького громадянства й пов'язані з ним єдності прав на основі повної рівності. Важливою спадкоємністю з Декларацією прав людини і громадянина було проголошення Кодексом Наполеона громадянської рівності.

Цивільний кодекс Наполеона

Історичні подробиці

Кодекс Наполеона відрізняється стрункістю викладу, стислістю юридичних формулювань і визначень, чіткістю трактування основних понять та інститутів цивільного права. Його структура відобразила схему побудови інституцій римського права: особа, речі, спадкоємство та зобов'язання. Така структура Кодексу отримала в цивільному праві назву інституційної.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ

Право власності. В основу кодексу була покладена ідея недоторканності приватної власності. Наполеон говорив, що у Франції необхідно «примножити число власників, що є твердою опорою безпеки і спокою держави». Із 2281 статті кодексу близько 800 статей присвячені приватній власності, яка згідно зі ст. 544 розглядалася як *«право користуватися й розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином»*.

У кодексі виділено **три види власності**: індивідуальна, державна й общиннокомунальна.

У кодексі наголошено, що нікого не можна змушувати поступатися своєю власністю, якщо тільки це не робиться з причин суспільної користі та за справедливого попереднього відшкодування.

Зобов'язання. Головна увага серед зобов'язань приділена тому, як мають укладатися договори. Зокрема договори купівлі-продажу, обміну, найму речей, роботи або послуг, позики та ін.

Кодексом проголошувалося, що договори мають бути добровільними, обов'язковими для виконання, з рівними правами сторін договору.

Сімейно-шлюбне та спадкове право. Норми сімейно-шлюбного права, викладені в першій книзі кодекса, визначили:

- умови законності шлюбу, визнання шлюбу недійсним чи відсутнім;
- взаємовідносини, права й обов'язки подружжя;
- можливість розірвання шлюбу;
- відносини батьків і дітей.

Найважливішим нововведенням у сфері сімейно-шлюбного права стало закріплення інституту цивільного шлюбу. Шлюб був чисто світським, хоча не заборонялося проводити за бажанням релігійні церемонії. Шлюбний вік встановлювався 18 років для чоловіків і 15 років для жінок.

ФРАГМЕНТИ ТЕКСТУ ДОКУМЕНТА

Ст. 544. Власність є правом користуватися або розпоряджатися речами...

Ст. 545. Ніхто не може бути примушений до того, щоб позбутися своєї власності, якщо це не робиться через суспільну користь і за справедливе попереднє відшкодування.

Ст. 546. Власність на річ як рухому, так і нерухому, надає право на все, що ця річ робить, і на те, що природно або штучно з'єднується із цією річчю...

Запитання та завдання до документа

Наполеон підписує Кодекс.
Зображення початку XIX ст.

1. Відповідно до Кодексу Наполеона, цивільна дієздатність громадянина наставала у 21 рік. Чи вважаєте Ви це демократичною нормою на той час? Чи можете Ви сказати, як це співвідноситься з віком цивільної дієздатності в сучасній Україні?

2. Яке значення для суспільства й держави мали статті про захист приватної власності?

3. Як Ви думаєте, чи існує зв'язок між захистом приватної власності та наявністю демократії в державі?

4. Яке значення для французького суспільства мали положення кодексу про шлюб? Як Ви вважаєте, чи однаково це сприймалось у країнах Європи, де більшість населення становили католики, або протестанти, або православні? Назвіть ці країни.

МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ НАПОЛЕОНА

Кодекс Наполеона став взірцем для цивільного права в різних країнах світу. Чимале значення для поширення кодексу мали наполеонівські війни.

Окрім Франції, у майже незмінному вигляді кодекс було введено в Бельгії, Люксембурзі, Рейнських областях Німеччини, Гессені, Женеві, Савойї, П'ємонті, Пармі. У частково зміненій формі його було запроваджено у Варшавському герцогстві, Бадені, Вестфалії, Ганновері, Ганзейських державах, Голландії, Італії, Баварії. Пізніше ідеї й положення кодексу були запроваджені до законодавства Румунії, Греції, Гаїті, Штату Луїзіана (США), провінції Квебек (Канада), Болівії, Сальвадору, Домініканської Республіки, Іспанії, Португалії та інших країн. Великий вплив справив Кодекс Наполеона й на розвиток цивільного права Єгипту та Японії.

ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870 рр.)

§ 5

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

1. УТВЕРДЖЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Новий час став найважливішим етапом у процесі становлення сучасної світової цивілізації. На зламі XVII–XVIII ст. розпочався *аграрний переворот*.

Варто запам'ятати!

Аграрний переворот (аграрна революція) — докорінні зміни в сільському господарстві, що полягали в:

- застосуванні **землеобігу, механізації** польових робіт;
- використанні кращих сільськогосподарських **технологій**, що дозволяло задовольнити потреби суспільства в сільськогосподарській продукції.

В економіці провідна роль переходить від сільського господарства до промисловості (остаточно він завершився в XIX ст.). У цю епоху відбувся **перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального**.

Могутній поштовх розвитку індустріальної цивілізації дала **індустріальна революція**, що розпочалася у Великій Британії із 60-х років XVIII ст.

Історичні подробиці

Європейські вчені вважають, що індустріальна революція XVIII–XIX ст. завершилась у середині XX ст. Відтоді розпочалася друга індустріальна революція, заснована на комунікації та інформаційних технологіях.

❓ Подумайте, що може свідчити про другу індустріальну революцію в місці, де ви живете; в Україні в цілому.

Перший етап індустріальної революції. Спочатку промисловий переворот відбувся в *текстильній промисловості* в результаті винаходу *прядильної машини, механічного ткацького верстата* та інших машин. Це дало можливість різко підвищити продуктивність праці, знизити вартість пряжі й тканин. Ремісничі вироби не могли конкурувати з індустріальним виробництвом, і ремісники тисячами розорялися.

Запропоновані *Дж. Ваттом* у 1784 р. удосконалення *парової машини* перетворили її на універсальний паровий двигун з більш економним використанням палива.

Створення парових машин відкрило простір для освоєння нових методів виробництва чавуну й сталі, збільшення обсягів видобування кам'яного вугілля, появи залізничного транспорту й судноплавства (з винаходом *паровоза й пароплава*).

Винаходи кінця XVIII — початку XIX ст. створили передумови для розвитку телеграфного й поштового зв'язку.

Другий етап індустріальної революції. У Великій Британії було покладено початок другому етапу індустріальної революції, коли *машини стали створювати за допомогою машин*. Виникло й почало стрімко розвиватися машинобудування. Із середини XIX ст. високими темпами розвивалися металургійна й хімічна промисловість, виробництво паровозів, пароплавів, будувалися залізниці й судноплавні канали.

Парова машина Ватта

❓ Деякі вчені вважають, що винахід парової машини Ватта мав таке саме вирішальне значення для розвитку людської цивілізації, як і винайдення вогню первісною людиною та луку зі стрілами; інші кажуть, що сила пари наповнила людське суспільство енергією до змін.

- Чи погоджуєтесь ви із цими думками? Відповідь аргументуйте.
- Наведіть приклади використання принципу роботи парової машини в сучасній техніці.

Індустріальна революція (або **промисловий переворот**) — технологічний і економічний ривок та соціально-політичні зміни, що забезпечили **перехід**

від **ручної праці**
та використання
робочої сили тварин

↓

до **механізованої праці**,
використання машин

від **мануфактурного виробництва**

↓

до **фабрично-заводського**
та масового
виробництва товарів

від панування
землевласників

↓

до провідної ролі
підприємців,
що супроводжувалося
створенням міського робітничого класу

Наприкінці XIX ст. сила пари як головного джерела енергії витіснялася **електрикою**. Швидкими темпами здійснювалася електрифікація промисловості, транспорту й побуту.

До кінця XIX ст. різко зросло значення **нафтової промисловості**. Тоді ж був винайдений **двигун внутрішнього згоряння**, що дало змогу здійснити справжній переворот у транспорті, сільському господарстві й военній техніці. У результаті освоєння видобування й переробки нафти, отримання гама рідких нафтопродуктів і використання їх у двигунах внутрішнього згоряння значно зменшилася вартість перевезення вантажів і пасажирів, виникли нові види транспорту (**автомобіль, літак**). Автомобіль і літак революціонізували транспорт, створили передумови для перетворення суміжних галузей — металургії, машинобудування тощо.

Варто запам'ятати!

Індустріальне суспільство, що склалося в Новий час — суспільство, у якому внаслідок індустріальної революції:

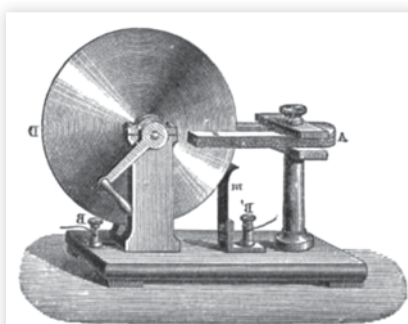
- ▶ промислове виробництво домінує над аграрним;
- ▶ міське населення кількісно зростає швидше ніж сільське;
- ▶ зростає масове виробництво та споживання.

З розвитком ринкових відносин стверджуються демократія та ліберальні цінності.

❓ Які чинники визначили думку вчених про те, що в 1960–1970-і роки на зміну індустріальному суспільству прийшло постіндустріальне, інформаційне суспільство?

У промисловості почали використовувати **нові матеріали**. Уже із 70-х років XIX ст. виплавка сталі стає найважливішим показником промислового потенціалу країни. З розвитком хімії виникла **хімічна промисловість**, що дозволило створити нові барвники, штучні добрива, синтетичні матеріали, вибухові речовини тощо.

Технологічний переворот відбувся в **сільському господарстві**. В останній третині XIX ст. почалося застосування мінеральних добрив, нових агротехнічних прийомів, використання сільськогосподарських машин і тракторів. Це дозволило збільшити врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби, підвищити продуктивність праці в аграрному секторі економіки, зволівши робочі руки для індустрії.

Пристрій дискового динамо Фарадея (Велика Британія, 1831 р.). Відкриття привело до створення електромотора, електрогенераторів

Індустріальна революція, що розпочалася у Великій Британії в 60-х роках XVIII ст., згодом поширилася на інші країни Європи — Францію, Німеччину, Італію, Австро-Угорщину, Росію, а також США та Японію. У цих країнах формувалось індустріальне суспільство.

Брати Райт
здійснили політ на своєму
першому літаку «Флаєр-1»
(США, 1903 р.)

Двигун внутрішнього
згоряння
Етьєна Ленуара
(Франція, 1860 р.)

2. НАСЛІДКИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

З індустріальної революції бере початок вся сучасна цивілізація. Її цінності поширюються з Великої Британії спочатку на Європу та Північну Америку, а потім поступово завойовують і весь світ.

Відбувається модернізація — перехід від аграрної цивілізації до промислової, в основі якої лежить виробництво товарів і послуг.

Варто запам'ятати!

Урбанізація (від лат. urbanus — міський) — процес **зосередження населення** й економічного життя у великих містах та **зростання ролі міст у розвитку суспільства**.

Для урбанізації характерний наплив до міст населення із сільської місцевості та найближчих малих міст до великих на роботу, за культурно-побутовим потребами тощо.

Унаслідок індустріальної революції **змінюється структура суспільства**: падає значення селянства, зменшується роль земельної аристократії, ремісників і ремесел. Натомість збільшується кількість міського населення і з'являється інтелігенція. Виразним стає протистояння промислової буржуазії та промислового робітничого класу.

Індустріальна революція породила так званий «середній клас», який становили власники невеликих підприємств, управлінці, висококваліфіковані працівники, інженери. Отримуючи достатні доходи для

забезпечення гідного рівня життя, представники середнього класу стали чинником стабільності суспільства.

Унаслідок індустріальної революції **змінюються умови праці**: взаємозалежність людей усередині одного колективу змушує насаджувати жорстку дисципліну, ставити одних працівників під нагляд інших, забороняти відволікатись від роботи чи спізнюватись на неї. Як наслідок росту взаємозалежності працівників й заборон спізнюватися саме на межі 1770–1780-х років у Європі відкриваються перші дитячі садки, а в XIX ст. і ясла.

Змінюється і політична сфера — до державного життя тепер залучається не тільки нечисельна еліта, а і широкі верстви платників податків, які поступово стають виборцями. Почала формуватись національна свідомість.

2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ

ВПЛИВ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА РОДИННЕ ЖИТТЯ ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

Традиції передавалися новим поколінням як модель поведінки в родині й суспільстві, але нові умови життя змінювали родинні відносини.

Жінки з родин буржуазії й так званого **«середнього класу»**, як правило, не зазнавали матеріальних труднощів, їхні родини могли утримувати слуг, у них було багато вільного часу тощо, але й вони мали свої проблеми. Вважалося, що жінки із цього соціального середовища мають обов'язково вийти заміж і підкорятися в усьому своєму чоловіку. Вони не могли працювати в організаціях й установах.

Жінки з родин робітників поєднували свої численні й важкі домашні обов'язки з роботою на фабриках і заводах. При цьому за однакового виробничого навантаження їхня заробітна платня становила від 30 до 50 % зарплатні

Промисловий пейзаж міста Ессен (Німеччина). Фото 1890 р.

Важкі умови життя англійської жінки з бідної родини. Фото XIX ст.

чоловіків. З розвитком підприємництва й техніки в жінок з'явилися нові професії: телефоністки, друкарки, секретарки й т. ін.

Сільські родини в більшості європейських країн були багатодітні. Заміжні жінки вели все домашнє господарство, поєднували турботу про побут, виховання дітей, роботу на присадибній ділянці та найману працю (або разом із чоловіком відбували встановлені повинності в землевласника).

Характер торгівлі в містах змінили великі універсальні магазини, де можна було купити все, що потрібно. У різних районах діяли єдині ціни, з'явилися магазини-пасажі.

Європейці й мешканці великих міст США пересувалися на трамваях і метро, користувалися телефонним зв'язком.

У Франції, Англії, Італії та Швеції в 70-х роках XIX ст. розпочався перехід до загальної початкової освіти за державний кошт. Загалом рівень грамотності в Західній Європі досягав 80–90 %.

ДОЗВІЛЛЯ

Індустріальна епоха породжувала нові види й форми відпочинку та розваг.

Театральне мистецтво ставало доступнішим для відвідування небагатим людям. На балах, що проводилися в Паризькій опері, танцювали вальс та галоп тисячі людей. Для публіки на площах влаштовувалися **атракціони** — катальні гірки та ін. Популярними були лондонські карнавали.

Наприкінці XIX ст. в Нью-Йорку, Парижі, Лондоні, Відні, Берліні, в інших великих містах стрімко зростала кількість **розважальних закладів**. У численних кафе й ресторанах до ранку виступали артисти, а їхні відвідувачі мали можливість веселитися. Інші кафе й ресторани були місцем зустрічей для письменників, поетів, художників — представників так званого «світу богеми».

У Франції брати Луї й Огюст Люм'єри створили **сінематограф**. Перший у світі кінотеатр було відкрито в 1895 р. в Парижі.

Український всесвіт

Традиційно винахідниками однієї з найпопулярніших розваг — кіно — вважають французів Люм'єрів. Але першим створити відеозапис зміг українець Йосип Тимченко.

Перегляньте відео і з'ясуйте, у чому полягала технічна знахідка винахідника. Поміркуйте, чому винахід Й. Тимченка не набув популярності, на відміну від сінематографа братів Люм'єрів.

Відео. Йосип Тимченко. Тривалість 1 хв 20 с
<https://cutt.ly/IYM1hBr>

Великою популярністю користувалися різні *виставки*, особливо *Всесвітні промислові виставки* (перша відбулася в Гайд-парку в Лондоні у 1851 р.). На них можна було побачити новітні винаходи, дива, на які була щедра індустріальна епоха.

Вільний час люди дедалі більше присвячували *спорту*. Багато будинків людей середнього статку мали великі ділянки, на яких будували прості корти — майданчики для гри в *теніс*. У 1876 р. в Лондоні відкрилася перша штучна ковзанка, а в 1896 р. відбувся перший чемпіонат світу з *фігурного катання*. У 90-і роки XIX ст. широкого розвитку набув *лижний спорт*. Популярним видовищем стали *автомобільні перегони*: уперше такі змагання відбулися у Франції на трасі між Парижем і Руаном.

Багату на події історію має й *футбол*, батьківщиною якого називають Англію. Винахідником сучасного *баскетболу* вважається викладач фізичного виховання Спрингфілдської міжнародної тренувальної школи в штаті Массачусетс *Дж. Нейсміт* (1861–1932 рр.).

Наприкінці XIX ст. були створені перші сучасні спортивні об'єднання, стали влаштовувати змагання за участю спортсменів різних країн. Ініціатором відродження античних Олімпійських ігор виступив французький громадський діяч барон *П. де Кубертен*. І Олімпіада сучасності була відкрита 6 квітня 1896 р. У змаганнях взяли участь 245 атлетів з 14 країн світу.

П'єр де Кубертен

Англійська
футбольна команда.
Фото XIX ст.

❓ Чому футбол сьогодні називають «видом спорту № 1»? Як ви розумієте вислів: «Футбол — це більше, ніж спорт»?

Діємо: практичні завдання

РОБОТА З ІЛЮСТРАЦІЯМИ

Для аналізу ілюстрацій (картин, фото, карикатур тощо), варто дотримуватись певного алгоритму:

1. Уважно розгляньте, що саме зображено на ілюстрації.
2. Дізнайтеся про історичну добу, коли було створено ілюстрацію; хто є її автором (яку країну, яку верству населення представляє). Подумайте, чому автор ілюстрації обрав саме те, що відображає картина, фото, карикатура; які ідеї, думки, почуття автор хотів донести.
3. Зверніть увагу на текстову інформацію, якщо вона є в ілюстрації.
4. Придивіться до деталей ілюстрації (людей на задньому плані; до предметів і їх призначення); інколи деталі несуть більше інформації, ніж центральні фігури та об'єкти.
5. Подумайте, чи позували головні персонажі картини, фото спеціально (якщо так — для чого вони це робили, і якої мети намагався досягти автор).
6. Зіставте зображене на картині, фото з тією інформацією, яку Ви дізналися з тексту підручника, з історичних документів, інших джерел інформації. Спробуйте пояснити протиріччя, якщо вони є.
7. Зробіть висновок щодо інформації, яку Ви можете отримати, вивчаючи картину, фото.

1. Повсякденне життя в Лондоні ХІХ ст.

Рибальство: закладення верші

Полювання на птахів-бекасів

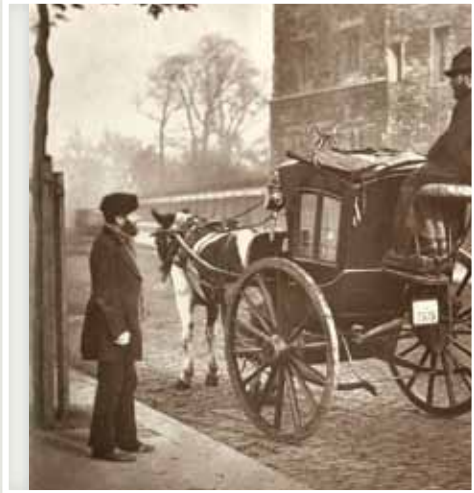
Маленька дівчинка,
що торгує на ринку

Вулична сценка

Відпочинок на вулиці

Двоколісний екіпаж, один з найпопулярніших у ХІХ ст., названий на честь його винахідника Джона Хансона (1877 р.)

Збирання ячменю

Перші селфі в історії фотографії

Ми можемо дізнатися, як жили люди в ХІХ ст. в околицях Норфолка, Велика Британія, завдяки фотографіям **Пітера Емерсона**. На своїх роботах він показав повсякденне життя людей того часу. Емерсон стверджував, що основним призначенням фотографії є не прикрашання дійсності, а правдиве її відображення. «Фотографуйте людей такими, як вони є — не одягайте на них маскарадні костюми», — писав він.

Заяпитання та завдання

Використовуючи матеріал підручника (§ 5) та фотографії П. Емерсона, напишіть коротке есе «Повсякденне життя мешканця Лондона ХІХ ст.».

2. Мода й пародія на неї

Мода протягом ХІХ ст. зазнавала кардинальних змін, що відображало зміну стилів і напрямів у мистецтві та культурі. Так, коли на початку століття «пишний» стиль рококо змінюється більш простим стилем ампір, то і в моді на зміну

складним нарядам приходять сукні простого крою в грецькому стилі. У 1820-і роки популярним стає корсет, у спідниці з'являється металевий каркас. З 1837 р. законодавицею мод стає англійська королева Вікторія, яка зійшла на престол. У моду входить романтизм, а разом з ним — піднесені, натхненні й мрійливі образи. Відповідно змінюється й мода. Нові тенденції розвиваються в 60-х, 70-х, 80-х роках. Наприкінці XIX ст. відбувається активний розвиток виробництва одягу, з'являється широкий асортимент тканин і перші Будинки мод.

Зразки модного одягу можна було побачити на сторінках модних журналів та на балах і прийомах. Часто мода викликала гумористичну реакцію сучасників, у тому числі — художників-карикуристів.

Запитання та завдання

Які саме особливості моди викликали жартівливу реакцію сучасників? Чи подібна реакція в наші дні?

Карикатура на модну жіночу високу зачіску

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть наслідки індустріальної революції для розвитку господарства.
2. Назвіть верстви суспільства, які склали основу індустріального суспільства.
3. Назвіть види дозвілля, які стали доступними людям у XIX ст.

II. Обговоріть у групі

1. Назвіть особливості становища жінок за індустріальної доби.
2. Визначте позитивні і негативні аспекти урбанізації. Як, на вашу думку, цей процес впливав на традиційні цінності суспільства?

III. Мислю творчо й самостійно

Як ви вважаєте, які риси індустріальної цивілізації наявні в сучасній Європі, Україні, а які особливості, притаманні індустріальній цивілізації в XIX ст., сьогодні не існують чи значно менш виразні? Підготуйте розгорнутий план відповіді на запитання.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ ТА ІДЕЙНІ РУХИ XIX СТ.

1. ЧАС НАРОДЖЕННЯ НОВИХ ІДЕОЛОГІЙ

Люди по-різному сприймають навколишній світ, суспільство, себе й свою роль, місію у світі та суспільстві. Такі відмінності у світогляді людей зумовлені, зокрема, тим, що вони мають різне походження, різне виховання, відіграють різну роль у соціальній системі.

Різноманіття інтересів у людському суспільстві обумовлює величезну кількість різних поглядів і уявлень щодо сутності життя, ідеального суспільного устрою, політичних, економічних подій тощо. Люди по-різному розуміють і пояснюють дійсність, виражають свої життєві й громадські прагнення. Таку систему уявлень, поглядів та ідей називають **ідеологією**.

Варто запам'ятати!

Ідеологія (від грец. *Ιδέα* — прообраз, ідея та *λόγος* — слово, вчення; тобто буквально — **вчення про ідеї**) — **система поглядів та ідей, переконань, цінностей** у формі політичних міфів, настанов, гасел, програмних документів партій, філософських концепцій тощо.

За часів Французької революції ідеологію розглядали як реальну силу, що відіграє важливу роль у житті людини й суспільства.

На початку та в середині XIX ст. **нові тенденції** в ідеології, соціально-політичній думці Європи визначалися новими поглядами на світ і глибокими суспільними зрушеннями. У ході економічного та суспільно-політичного розвитку, з одного боку, людина отримувала нові можливості для пізнання світу, користування національними та європейськими культурними надбаннями, підвищення якості життя. З іншого боку, складні соціально-економічні проблеми ставили питання про способи їх подолання та про шляхи суспільного розвитку.

2. КОНСЕРВАТИЗМ

Варто запам'ятати!

Консерватизм (від лат. *conservo* — охороняю, зберігаю) — сукупність різноманітних ідейно-політичних і культурних течій, які спиралися на **ідею традицій і спадкоємності** в соціальному й культурному житті. Для нього характерні:

- прихильність до існуючих і сталих соціальних систем, норм і порядків;
- неприйняття революцій і радикальних реформ;
- відстоювання еволюційного розвитку.

Прихильники **консерватизму**, родоначальником якого була аристократія та феодальна знать, виступали проти різких суспільних змін, за збереження традицій політичного й культурного життя.

Консерватори є прихильниками стабільності суспільства. Важливою умовою цього є, на їхнє переконання, сильна централізована держава. Революції, масові рухи консерватори як правило вважають руйнівними явищами, свобода має бути в рамках закону, а реформи здійснюються поступово. Більшість консерваторів підтримують суверенітет своїх держав, патріотично ідентифікуючись зі своїми народами.

Едмунд Берк (1729–1797) — англо-ірландський державний діяч, член Парламенту Великої Британії, публіцист, мислитель. Основоположник теорії британського консерватизму.

3. ЛІБЕРАЛІЗМ

Прихильники **лібералізму**, який виражав інтереси промисловців, виступали за обмеження прав монархів конституціями, за парламентський лад, за свободу підприємництва, право людини на вільне висловлювання своїх думок.

Томас Джефферсон, один із авторів Декларації незалежності США, 3-й президент США, національний герой країни, ліберал за своїми поглядами

Консерватор і ліберал (сатиричний малюнок). Консерватор, плачучи, згадує давні часи й зі смутком сприймає зміни. Усміхнений ліберал з оптимізмом дивиться в майбутнє.

❓ Поясніть, чому автор саме так зобразив консерватора й ліберала.

Варто запам'ятати!

Лібералізм (від лат. liber — «вільний») — ідейна й суспільно-політична течія, що виникла в європейських країнах у XVII–XVIII ст. й проголосила **принципи громадянських, політичних та економічних свобод**. Ідеї лібералізму отримали **перше втілення** в Конституції США (1787 р.), Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) у Франції. У XIX — на початку XX ст. сформувалися **основні положення лібералізму** — *громадянське суспільство, права і свободи особи, правова держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі.*

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛІЗМУ:

- **рівні права** людини і громадянина та їх рівність перед законом;
- **індивідуальні права** (на життя, особисту свободу і власність);
- **вільна ринкова економіка**;
- **загальне виборче право**;
- законодавча (парламент) і виконавча (уряд) влада, що обирається на **загальних прямих таємних виборах**;
- здійснення політичних і соціальних **реформ**;
- **справедливий розподіл податків** серед членів суспільства;
- самостійність **місцевого самоврядування**.

Ідеалом лібералізму є суспільство зі свободою дій для кожного, обмеженням влади держави та церкви. Згідно з поглядами лібералів, державна влада існує для блага людей, і політичне управління країною має здійснюватися на основі згоди більшості.

У ході свого розвитку лібералізм набув кількох **форм**.

Назва	Визначення
1. Політичний лібералізм	Рух за демократію та проти абсолютизму або авторитаризму.
2. Економічний лібералізм	Рух за приватну власність і проти державного регулювання економіки.
3. Культурний лібералізм	Рух за особисту свободу людини та проти різних її обмежень.
4. Соціальний лібералізм	Рух за рівність можливостей людини та проти її економічної експлуатації.

4. СОЦІАЛІЗМ**УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ**

Пошуки справедливого суспільного устрою знайшли втілення, зокрема, в ідеях соціалістів-утопістів. Поняття «утопія» походить від твору англійського гуманіста, правознавця, письменника **Томаса Мора «Утопія»** (1516 р.), де описується фантастичний, уявний острів, на якому існує ідеальне життя людей — всі жителі острова працюють лише шість

годин в день й отримують все необхідне для задоволення своїх потреб, приватної власності й майнового розшарування не існує, а влада в утопійців виборна.

Французькі соціалісти-утопісти *К. А. Сен-Сімон*, *Ш. Фур'є*, валлієць *Р. Оуен* та інші критикували існуючий на початку XIX ст. суспільний лад і висловлювали ідеї побудови нового суспільства, заснованого на принципах справедливості й загальної гармонії.

Обкладинка першого видання книги Т. Мора «Утопія»

Варто запам'ятати!

Марксизм — філософське, економічне й політичне вчення, основоположниками якого в середині XIX ст. були **К. Маркс** і **Ф. Енгельс**. Марксизм заявляє про себе як про систему революційних поглядів робітничого класу, що відображає об'єктивні закони розвитку людського суспільства та досвід боротьби народних мас проти експлуататорів. У другій половині 19-го - на початку 20-го ст. марксизм стає не тільки філософським вченням, а й впливовою політичною течією внаслідок зростання кількості міського робітничого класу у країнах Європи та його злиденного існування.

Варто запам'ятати!

Соціалізм — учення і політичний рух, що пропагують ідею побудови суспільства рівності й справедливості.

МАРКСИЗМ

Марксизм вважає себе закономірним результатом всього попереднього розвитку людської думки та критичного узагальнення з позицій революційного пролетаріату та практики класової боротьби.

Спираючись на спадщину німецької класичної філософії, англійської політекономії і французького утопічного соціалізму, Карл Маркс та Фрідріх Енгельс розробили вчення про комунізм — безкласове суспільство, що неминуче прийде на зміну капіталізму.

Представники інших політичних течій критикували такі положення марксизму, як: перебільшення ролі соціальних протиріч; заперечення можливості еволюційного шляху розвитку суспільства; романтизація та перебільшення історичної ролі пролетаріату.

5. НАЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (НАЦІОНАЛІЗМ)

Поняття «*нація*» було поширене ще за Середньовіччя. У Паризькому університеті вже в 1220 р. використовували поняття «нація Франції», «нація Нормандії». У Болонському університеті налічували 35 націй студентів і викладачів тощо. Наприкінці XVIII ст. слово «нація» у французькій мові стало еквівалентом слова «народ». У XIX ст. поняття «нація» в країнах Європи почали ототожнювати з поняттям «держава».

Варто запам'ятати!

Нація (від лат. *natio* — рід, плем'я, народ) — багатозначне поняття, що характеризує велику соціокультурну спільноту індустріальної доби.

1. **Політична спільнота громадян певної держави**, джерело державної влади та носій державного суверенітету. Часто вживається як синонім терміну держава, коли мається на увазі її населення.

2. **Етносоціальна спільнота** із усталеною самосвідомістю своєї ідентичності — спільності історичної долі, психології і характеру, прихильності національним цінностям, а також (на етапі формування) культурно-мовною та економічною єдністю.

Інакше складалася уява про націю у народів, які не мали власної держави. Тут під нацією розуміли сперше культурно-мовну спільноту, а згодом — спільну ідентичність та цінності. За Е. Ренаном «нація — це душа, духовний принцип. Вона складається з двох частин. Перша — це спільна спадщина багатих спогадів про минувщину. Друга — теперішня згода, бажання жити разом...»

Поняття «нація» нерозривно пов'язано з поняттями «*національна ідея*», «*націоналізм*».

Варто запам'ятати!

Націоналізм (від фр. *nationalisme*) — ідеологія та політика на основі принципу **цінності нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі**. Націоналізм проповідує вірність і відданість своїй нації, роботу на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для захисту нації, її території, економічних ресурсів та духовних цінностей.

Без національної ідеї, націоналізму не могла бути створена жодна національна держава. Усвідомлення інтересів своєї нації та відстоювання їх були підґрунтям **національно-визвольної боротьби**. Прикладами такої боротьби був національно-визвольний рух 20-х років XIX ст. в Західній Європі й на Балканах. Серед них — революції в Неаполі (1820–1821 рр.), Іспанії (1820–1823 рр.), П'ємонті (1821 р.), грецьке повстання 1821–1829 рр.

Нації і націоналізм сформувалися за часів індустріальної доби. Сьогодні точаться наукові та політичні дискусії щодо відповідності ідей і практики націоналізму викликам постіндустріальної доби.

Діємо: практичні завдання

Амброз Бірс, американський письменник і журналіст

Консерватор — державний діяч, закоханий в існуючий безлад, на відміну від ліберала, який прагне замінити його безладом іншого змісту.

Леонард Левінсон, американський письменник

Консерватор — це людина, яка з надією дивиться в минуле і жалкує про майбутнє.

Бенджамін Дізраелі, англійський політичний і державний діяч

Якщо ви не ліберал у 25 років, у вас немає серця. Якщо ви не консерватор у 35 років, у вас немає мозку.

Фрідріх Гайек, австрійський економіст

Лібералізм — це визначення соціального порядку, який спирається на вільні ринки, на уряд, що обмежений владою законів, та на пріоритети особистої свободи.

Вінстон Черчилль, державний діяч Великої Британії, письменник

Соціалізм прагне викоренити багатство, лібералізм — бідність. Соціалізм знищує особисту зацікавленість, лібералізм її охороняє. Соціалізм губить підприємництво, лібералізм лише звільняє його від гніту привілеїв... Соціалізм критикує капітал, лібералізм — монополії.

Вроджена вада капіталізму — нерівний розподіл благ; природжена гідність соціалізму — рівний розподіл злиднів.

Фрідріх Енгельс, німецький підприємець, політичний діяч, філософ, один з основоположників марксизму, друг і соратник Карла Маркса

Соціалізм — стрибок людства із царства необхідності в царство свободи.

* * *

Комунізм є вища, ніж капіталістична, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, які використовують передову техніку.

Йосип Сталін, державний, політичний і військовий діяч СРСР

Пролетарі працюють день і ніч, проте вони залишаються, як і раніше, бідними. Капіталісти не працюють, проте вони багаті. І це відбувається не тому, що пролетарям, ніби-то, бракує розуму, а капіталісти геніальні, — а тому, що капіталісти забирають плоди праці пролетарів, тому що капіталісти експлуатують пролетарів.

Джон Стейнбек, американський письменник

Соціалізм ніколи не пустить свого коріння в Америці завдяки тому, що бідні бачать себе тут не експлуатованим пролетаріатом, а тимчасово бідуючими мільйонерами.

Запитання та завдання

1. Спробуйте співвіднести авторів наведених висловів, афоризмів з тими напрямками ідеології, які вони представляли.
2. З якими з наведених думок Ви погоджуєтесь, а з якими ні й чому?
3. Які перспективи й обмеження, зважаючи на історичний досвід, є в консерватизму, лібералізму, соціалізму, націоналізму в сучасному світі, в сучасній Україні?

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари із назв ідеологій і пояснення їхніх головних ідей.

1 Консерватизм

А Ідеологія, яка базується на ідеї пріоритету інтересів нації в державотворчому процесі

2 Лібералізм

Б Ідеологія, яка ґрунтується на ідеї революційної боротьби народних мас проти експлуататорів

3 Соціалізм

В Ідейна течія, що базується на ідеї традицій і спадкоємності в соціальному й культурному житті

4 Марксизм

Г Ідейна течія, що проголосила верховенство громадянських, політичних та економічних свобод

Д Учення, що пропагує ідею побудови суспільства на засадах рівності і справедливості

2. Назвіть форми лібералізму та визначте основні його принципи.
3. Схарактеризуйте суспільний лад, за який виступали соціалісти-утопісти. Які засоби для досягнення своїх цілей вони пропонували?
4. Коли з'явилося поняття «нація»? Як змінювалося значення цього поняття в ході історії?
5. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/rYNpGhQ>

II. Обговоріть у групі

1. Існує думка, що любов до свого народу, бажання добра своїй нації без завдання шкоди іншим — це патріотизм. Натомість бажання добра своїй нації за рахунок інших — це руйнівний націоналізм. Чи згодні ви з цим? Обґрунтуйте відповідь, спираючись на історичні факти.
2. У провідних країнах Європи ХІХ ст. минуло під знаком втрати позицій аристократії й переходу економічного й політичного лідерства в суспільстві до рук буржуазії. Чим можна пояснити цей процес?

ПАРЛАМЕНТСЬКІ РЕФОРМИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ. ЧАРТИЗМ

? 1. Пригадайте з курсу 8 класу, яка форма правління установилася у Великій Британії у результаті революції XVII ст. 2. Пригадайте, коли в Англії почався промисловий переворот. У яких галузях він розпочинався?

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙН ІЗ НАПОЛЕОНІВСЬКОЮ ФРАНЦІЄЮ

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1815–1816 рр.

Міжнародне становище британської імперії після перемоги над Францією значно зміцнилося. З 1793 по 1815 р. Велика Британія здобула 20 нових колоній в Америці й Індії, і тепер під владою Лондона перебували 200 млн осіб, що на той час становило чверть населення земної кулі. Британці витіснили французькі товари із заокеанських ринків.

Однак війна з Наполеоном дорого коштувала британській скарбниці, що позначилось на стані економіки, яка опинилася в 1815–1816 рр. у глибокій кризі. Розорена війнами Європа не могла служити поки що великим ринком збуту британських текстильних товарів. У зв'язку з цим майже всі текстильні фабрики працювали неповний тиждень. Зростали лави безробітних, що поповнились демобілізованими після закінчення війни.

«ХЛІБНІ ЗАКОНИ» Й ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА

В інтересах великих землевласників британський парламент у 1815 р. ухвалив *протекціоністські* «хлібні закони», які, впроваджуючи значні ввізні мита, штучно підтримували високі ціни на зерно.

Варто запам'ятати!

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Ці закони фактично припинили імпорт зерна, і землевласники могли диктувати свої ціни на сільськогосподарську продукцію. Але «хлібні закони» зачіпали інтереси буржуазії, бо підвищилися ціни на вітчизняну сировину для підприємств. У 1817 р. дію «хлібних законів» призупинили.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК у 1820–1830 рр.

На початку 20-х років XIX ст. післявоєнна економічна криза у Великій Британії змінилася стабілізацією економіки. Розвитку промисловості сприяли великі урядові замовлення з озброєння артилерією армії та флоту.

У 30-і роки Велика Британія посіла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості: у країні вироблялось 45 % промислової продукції всього світу. Будувалися принципово нові кораблі з використанням енергії пари. У 1825 р. була відкрита перша у країні залізниця. Швидко збільшувався британський експорт. Британія вивозила переважно фабричні товари, а ввозила промислову сировину для фабрик, а також продовольство.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Із середини XVII ст. в країні утвердилася **парламентська монархія**. Вищу виконавчу владу здійснювали *монарх* та *уряд* (Кабінет Міністрів). Влада монарха була обмежена *вищим законодавчим органом* — двопалатним *парламентом*. Нижню палату парламенту — *Палату громад* — обирали на основі високого майнового цензу. Верхня — *Палата лордів* — затверджувала проекти законів, ухвалених Палатою общин. Членство в Палаті лордів було спадковим. У країні склалася **двопартійна система**, яку представляли партії торі та вігів.

Англійський парламент. Сучасне фото

Партія, що перемагала на виборах, формувала уряд, її лідер ставав прем'єр-міністром. Партія, що програвала, переходила в опозицію щодо правлячої партії.

Варто запам'ятати!

Торі — англійська політична партія; виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси земельної аристократії та вищого духовенства англіканської церкви. Чергувалася при владі з партією вігів. У середині XIX ст. на її основі склалася **Консервативна партія**.

Варто запам'ятати!

Віги — англійська політична партія, виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси збуржуазненої дворянської аристократії та великої буржуазії. Чергувалася при владі з партією торі. У середині XIX ст. на її основі склалася **Ліберальна партія**.

ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ

Загальне виборче право у Великій Британії було відсутнє. Більш як половина виборчих округів належала графствам Південної й Південно-Східної Англії, де були великі маєтки лендлордів. Промислові міста, що виросли на початку XIX ст., практично не мали свого представництва в парламенті (або мали одного-двох депутатів від міста).

Водночас у країні існувало багато *«гнилих містечок»*, де виборчі округи припадали на вже не існуючі поселення, тож власник землі міг сам себе висунути до парламенту й сам за себе проголосувати. Були навіть виборчі округи, земля яких стала дном річки або каналу, але власник її, як і раніше, мав право відрядити депутата до Палати громад.

2. ПЕРША ПАРЛАМЕНТСЬКА (ВИБОРЧА) РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Діємо: практичні завдання

Дослідіть історію першої парламентської реформи у Великій Британії. Визначте її причини, зміст та історичне значення. Висловіть припущення, чи всі члени британського суспільства були задоволені реформою. Свою думку обґрунтуйте.

УРЯД ТОРІ ПРИ ВЛАДІ. БОРОТЬБА ЗА ПАРЛАМЕНТСЬКУ РЕФОРМУ

Представники інтелігенції, дрібних власників, кваліфікованих робітників і ремісників вимагали знищення *«гнилих містечок»*, скасування *«хлібних законів»*. Вони вважали, що, здобувши право голосу, зможуть захищати в парламенті свої інтереси.

Першим великим зіткненням громадськості й британської влади стала спроба застосувати силу щодо демонстрантів у передмісті Манчестера Пітерсфільді 16 серпня 1819 р. 75 тис. мирних громадян, здебільшого робітників, які підтримували необхідність реформування парламенту, розігнали із застосуванням зброї. Тут загинули 15 і були поранені 400 осіб. Ця подія увійшла в історію як *«битва під Пітерлоо»*.

Побоюючись нових виступів, уряд у листопаді 1819 р. провів через парламент шість законів, які одержали назву *«акти для затикання рота»*. Члени міських магістратів за цими законами здобули право забороняти збори, на яких присутні понад 50 осіб; робити обшук у приватних будинках; забороняти будь-яке військово-навчання; осіб, що підбурювали до заколотів, заарештовувати й висилати в заокеанські колонії Британії тощо.

У 1821 р. економічний спад поступився місцем *економічному підйому*. Уряд прагнув досягти компромісу із прихильниками парламентської реформи. Кабінет Міністрів скасував заборону на створення *тред-*

юніонів (професійних спілок), страйкарі більше не привірювалися до злочинців.

У 1825 р. у Британії вибухнула **економічна криза**. Цього ж року, коли активізувалася страйкова боротьба в країні, уряд провів новий закон, що обмежив діяльність об'єднань робітників: їм заборонили страйкувати за поліпшення умов праці.

Варто запам'ятати!

Біль (англ. bill, від лат. bulla — печатка, документ із печаткою) — у США, Великій Британії й низці інших країн законопроект, внесений на розгляд парламенту, а також назва низки законів (наприклад, Біль про права).

ВІГИ ПРИ ВЛАДІ. ПІДГОТОВКА ПЕРШОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕФОРМИ

У березні 1831 р. до влади прийшов уряд партії вігів на чолі з прем'єр-міністром **Ч. Греєм**. Тим часом обстановка в країні продовжувала загострюватися. У містах громили магазини зброї; у Брістолі були підпалені аристократичні квартали, розгромлена в'язниця; зазнали нападу палаци герцога знаті. До парламенту надсилали сотні прохань (петицій), з вимогою провести виборчу реформу. Після двох років боротьби Ч. Греї зміг здолати опір політичних опонентів. У **1832 р.** парламент прийняв **біль про реформу**, а король Вільгельм IV затвердив його.

СУТНІСТЬ ПЕРШОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕФОРМИ

У результаті здійснення парламентської реформи **кількість виборців була збільшена** з 220 тис. до 670 тис. (з 14 млн осіб населення). Виборче право в містах тепер поширювалося на всіх власників будинків, а в графствах — на всіх орендарів; хоча ті й інші повинні були мати певний мінімум щорічного прибутку. Робітники не мали права голосу. Реформа ліквідувала 56 «гнилих» містечок, які втрачали право відряджати депутатів у парламент. У промислових містах утворили 42 нові виборчі округи.

У парламенті **змінилося співвідношення сил**. Землевласницька аристократія була позбавлена можливості впливати на склад і діяльність Палати общин. **Велика й середня буржуазія значно посилити свій політичний вплив.**

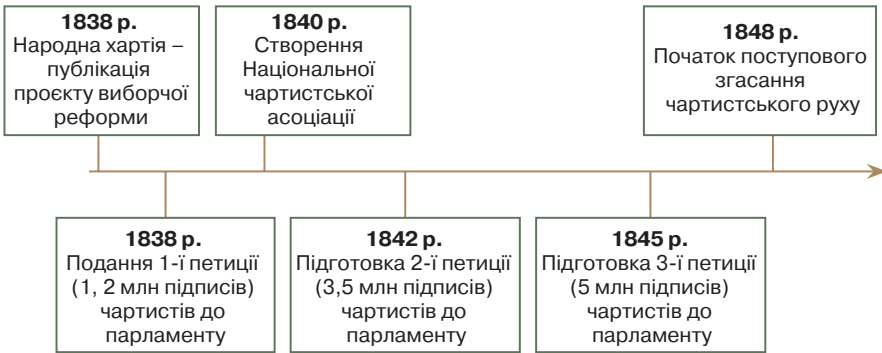
3. ЧАРТИЗМ

Невдовзі після першої парламентської реформи в Англії розгорнувся масштабний чартистський рух. Учасники руху домагалися від правлячих кіл здійснення реформ на основі проекту «Народної хартії», опублікованої у травні 1838 р. В.Ловеттом від імені Лондонської асоціації робітників.

ОСНОВНІ ВИМОГИ «НАРОДНОЇ ХАРТІЇ»

- Надання *права голосу всім чоловікам із 21 року*.
- Країна мала бути поділеною на *200 виборчих округів із приблизно рівною кількістю населення*; кожен округ обирав до парламенту тільки одного депутата.
- *Щорічні вибори всіх депутатів* парламенту.
- *Таємне голосування* під час виборів депутатів.
- Скасування *майнового цензу* для виборців.
- *Оплата діяльності депутатів* з державної скарбниці.

Протягом десяти років учасники руху організували мітинги, збори, страйки з вимогою до парламенту прийняти «Народну хартію». Однак влада не йшла на поступки: парламент під різними приводами відхиляв багатомільйонні петиції, активісти руху зазнавали переслідувань і арештів.

Після невдалих спроб збройних виступів навесні й улітку 1848 р. чартистський рух на тлі поліпшення становища робітників занепав і незабаром припинив своє існування.

Варто запам'ятати!

Чартизм (від англ. charter — хартія) — перший масовий робітничий рух у Британії в 1830– 1850-х роках. Вимоги чартистів були викладені у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838 р.). У 1840 р. заснована Національна чартистська асоціація. У 1839, 1842, 1848 рр. чартисти внесли до парламенту петиції з вимогами введення загального виборчого права, реформи парламенту, обмеження робочого дня, підвищення зарплати тощо. Петиції були відкинуті. Після 1848 р. чартизм занепав.

Хартія — документ публічно-правового й політичного характеру.

Петиція (від petition — прохання) — колективне клопотання, прохання, що подається громадянами або політичними об'єднаннями до вищих органів державної влади чи главі держави.

Тред-юніони (англ. trade-unions, від trade — професія, ремесло та union — об'єднання, союз) — назва **профспілок у Великій Британії** й ряді інших англомовних країн.

Британська влада змушена була піти на проведення **демократичних реформ**. Скасування «хлібних законів» у 1846 р. та, найголовніше, ухвалення фабричного закону 1847 р., що встановив 10-годинний робочий день для жінок і дітей, певною мірою були ухвалені після виступів чартистів. У 60–80-і роки XIX ст. були прийняті закони про охорону праці, остаточно легалізовані тред-юніони, підприємці підвищили заробітну плату кваліфікованим робітникам.

Боротьба чартистів сприяла формуванню основ громадянського суспільства у Британії.

Хо́да до парламенту для вручення чартистської петиції (Лондон, травень 1840 р.). Гравюра XIX ст.

Поміркуймо!

Проаналізуйте зміст «Народної хартії» і поясніть, чому британський парламент відмовлявся її прийняти?

Визначте, який вплив, мав чартистський рух на внутрішню пролітику британських урядів.

4. ПЕРЕХІД БРИТАНІЇ ДО ПОЛІТИКИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

У 30-і роки XIX ст. в Манчестері була створена **Ліга боротьби проти хлібних законів**. До Ліги входили переважно представники промислової буржуазії. Промислова буржуазія домагалася скасування мита на привізний хліб для зменшення цін на нього, щоб здешевити промислові вироби. Це мало полегшити їхній продаж усередині країни й за кордоном.

З 1846 р. уряд торі на чолі з Р. Пілем під тиском промислової буржуазії приступив до скасування «хлібних законів» і впровадження **вільної торгівлі**. Ввізні тарифні ставки на продовольчі товари й сировину були знижені. Однак, щоб домогтися від парламенту скасування «хлібних законів», країна пережила страшний голод 1845–1846 рр., що забрав життя понад півмільйона людей.

Згодом заходи британського уряду забезпечили зниження цін на британські фабричні товари й стимулювали британський експорт. *Ця політика сприяла розширенню сфери дії британського капіталу, полегшенню завоювання інших ринків британськими товарами й перетворенню Великої Британії на центр світової торгівлі.*

Поміркуймо!

Поміркуйте, у чому полягають переваги і загрози політики вільної торгівлі. За якого рівня розвитку економіки держава може не боятися політики вільної торгівлі?

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які факти свідчили про те, що в першій половині XIX ст. в Британії швидкими темпами розвивалося промислове виробництво?
2. Якими були особливості політичної й виборчої систем Великої Британії?
3. У чому полягали розбіжності між двома течіями в боротьбі за Хартію?
4. Назвіть основні положення «Народної хартії».
5. У чому полягала сутність парламентської реформи 1832 р.?
6. Визначте основні причини виникнення чартистського руху.
7. Назвіть і коротко схарактеризуйте основні етапи чартистського руху.
8. Чому чартистський рух зазнав поразки?
9. У чому полягало значення чартистського руху?
10. Поясніть терміни й поняття: *протекціонізм, чартизм, хартія, петиція, виборча реформа, майновий ценз, тред-юніони.*
11. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/oYNagqK>

II. Обговоріть у групі

1. Чому, на ваш погляд, боротьба за парламентську реформу в XIX ст. була головною вимогою трудящих Великої Британії?
2. Як ви думаєте, чартисти були революціонерами чи реформаторами?
3. Після відхилення першої петиції чартистів (1839 р.) вийшла праця Т. Карлейля «Чартизм», у якій доводилося, що «знищити чартизм не можна, не знищивши злидні». Як ви розумієте цю думку автора?
4. Як ви думаєте, чому британський уряд погодився скасувати «хлібні закони»?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Чому боротьба за виборчу реформу була важливою для британського суспільства? Спробуйте пояснити, чому в Британії ані в 30-і роки XIX ст., ані в наступні роки (на відміну від інших країн) не відбувалися революції за участі робітників.
2. Пригадайте/дізнайтеся визначення поняття «громадянське суспільство». Доберіть з тексту параграфа історичні факти, які підтверджують, що у Великій Британії в першій половині XIX ст. формувалося громадянське суспільство.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1832 р. перша парламентська реформа у Великій Британії
1838–1848 рр. чартистський рух

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ — «МАЙСТЕРНЯ СВІТУ». ЗОВНІШНЯ І КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

? Назвіть особливості соціально-економічного розвитку Великої Британії у першій третині XIX ст.

1. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ — ЛІДЕР СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Промисловий переворот розпочався й закінчився у Великій Британії раніше, ніж в інших країнах, що створило передумови для швидших темпів подальшого індустріального розвитку цієї країни. Контролюючи величезні заморські володіння (Індія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), куди з Британських островів прямували десятки тисяч незадоволених життям переселенців, уряд зумів забезпечити *соціальний мир і спокій* у Британії, яка залишалася осторонь революцій, що вирували в континентальній Європі.

Цей період став «золотим століттям» у розвитку британської економіки. Бурхливий розвиток машинобудування, прокладання залізниць, використання сили пари на суші та в морі зробили Велику Британію не лише «майстернею світу», а й «світовим перевізником» та «світовим банкіром». Країна стала найбільшим у світі експортером машин, обладнання, транспортних засобів і капіталів.

Історичні подробиці

Наприкінці 60-х років Велика Британія добувала вугілля в п'ять разів більше, ніж Німеччина, і в чотири рази більше, ніж США. У 1860 р. Велика Британія споживала на своїх фабриках стільки бавовни, скільки всі країни світу загалом. Потужність парових двигунів у британській промисловості досягла в 1870 р. 4,5 млн кінських сил, що в півтора рази перевищувало показники Німеччини й удвічі — Франції. До середини XIX ст. в країні була зосереджена половина світового виробництва чавуну, вугілля й бавовняних тканин. На деяких заводах Великої Британії працювали по 10 тис. осіб та більше. Половина населення країни вже тоді жила в містах. Це був найвищий показник питомої ваги міського населення у світі.

Позначилося світове *лідерство Британії на промисловому виробництві*.

Переваги, пов'язані зі швидшим завершенням промислового перевороту, а також використанням ресурсів колоній, забезпечили британським підприємцям *монопольне становище на світовому ринку*. Найбільші банки країни надавали позики іншим країнам, вкладали гроші в будівництво фабрик і залізниць за кордоном. Грошова одиниця Великої

Британії — фунт стерлінгів — стала головним засобом розрахунків між країнами світу. Лондонська біржа та Англійський банк стали світовими центрами торговельних і фінансових операцій.

Важливу роль у прискоренні промислового розвитку Великої Британії відіграли *відміна протекціонізму й перехід до вільної, безмитної торгівлі*. Новітнє обладнання дозволяло британським підприємцям виробляти дешевші товари, конкурувати з якими не могла жодна країна. Країні належала половина *торговельного флоту* світу.

Юна королева Вікторія.
Картина художника
Франца Ксавера
Вінтерхальтера

2. ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ТА КОНСЕРВАТИВНОЇ ПАРТІЙ

У середині XIX ст. у Великій Британії *остаточно утвердилася парламентська монархія*. Палата общин, що в 1832 р. відкрила двері для промисловців і торговців, до середини XIX ст. витіснила на другий план аристократичну Палату лордів і звела до мінімуму політичний вплив королівської влади. З 1852 р. у Великій Британії був закріплений принцип «відповідального уряду», який залишався при владі доти, доки користувався довірою й підтримкою більшості Палати общин.

З 1837 по 1901 р. королевою Великої Британії була **Вікторія**, за правління якої країна досягла найвищого піднесення своєї могутності. Час її правління називають *«Вікторіанською епохою»*.

За часів королеви Вікторії в суспільстві переважали такі цінності, як працьовитість, економність, пунктуальність, тверезість. Приклад подала особисто королева: її життя було підпорядковане обв'язкам монарха і сім'ї. Королева з чоловіком, принцом Альбертом, мали 9 дітей.

До середини XIX ст. у Великій Британії остаточно утвердилася дво-партійна система, яку втілювали *Ліберальна та Консервативна партії*.

Варто запам'ятати!

Вікторіанська епоха — період правління **Вікторії (1837–1901 рр.)**, королеви Великої Британії й Ірландії, імператриці Індії. Характерними рисами епохи стали індустріальна революція та швидкий розвиток економіки, а також встановлення консервативних моральних цінностей британського суспільства, зростання колоніальної експансії Великої Британії в Азії та Африці.

Влада у країні почергово переходила від однієї політичної партії до іншої, яка перемагала на виборах до Палати общин. Торі почали назива-

тися **консерваторами**. Спираючись на *ідеологію консерватизму*, вони захищали традиційні інститути держави — англіканську церкву, монархію, аристократію. Віги, отримавши назву **ліберали**, представляли інтереси торговельно-промислової буржуазії, частини лендлордів. Вони охоче йшли на проведення політичних реформ, що розширювали вплив буржуазії.

Варто запам'ятати!

Ліберальна партія — одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. на основі партії вігів. Назва «ліберали» з'явилася незадовго до парламентської реформи 1832 р. Виразала інтереси британської торговельно-промислової буржуазії й частини землевласників.

Консервативна партія — одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. в результаті еволюції партії торі та на її основі. Назва «консерватори» увійшла до вжитку ще з 30-х років XIX ст. Із 70–80-х років XIX ст. на Консервативну партію, що виразала спочатку інтереси землевласників, почали орієнтуватися широкі верстви великої буржуазії, що відходили від Ліберальної партії.

3. ДРУГА ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА

Рух за *Другу парламентську реформу* розгорнувся на початку 1860-х років з боку тред-юніонів і представників частини буржуазії. Його метою було **надання виборчих прав усім повнолітнім чоловікам**.

У 1867 р. міністр фінансів цього кабінету й майбутній прем'єр-міністр **Б. Дізраелі** запропонував свій проект реформи, ще радикальніший, ніж білль В. Гладстона. 15 серпня **1867 р.** цей проект ухвалив парламент.

Історичні подробиці

У ході здійснення реформи було знищено 46 «гнилих містечок»; місця, що звільнялися, у парламенті надавалися великим містам — Манчестеру, Ліверпулю, Бірмінгему, Лондону та ін. Право голосу в містах отримали особи, що орендували протягом 12 місяців немебльовану квартиру за плату 10 фунтів стерлінгів. Такі приміщення могли займати і представники високооплачуваної частини робітників, які відтепер теж отримали можливість брати участь у виборах. У результаті реформи кількість виборців із числа дорослого чоловічого населення зросла із 670 тис. до 2,25 млн. У 1872 р. був ухвалений закон про таємне голосування.

Таким чином, Друга парламентська реформа сприяла подальшій демократизації політичного устрою країни, поширила виборче право для понад 50 % дорослого чоловічого населення.

Перші вибори, що відбулися на основі нового виборчого закону (1867 р.), закінчилися перемогою Ліберальної партії, і В. Гладстону доручили формувати новий уряд, що управляв країною наступні шість ро-

ків. У 1870 р. уряд В. Гладстона ініціював закон про освіту. Було впроваджено безкоштовну початкову освіту, зроблено кроки з розширення середньої освіти. У результаті значно збільшився приплив до британських шкіл дітей із сімей буржуазії.

4. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

Меморіал жертвам голоду в Дубліні, Ірландія. Робота скульптора Роуена Гіллеспі (1997 р.)

Сусідня з Англією Ірландія стала об'єктом колонізації ще в XI ст. Тоді на південно-східному узбережжі Ірландії було засновано англійську колонію Пейл (огоржа). З XV ст. колонізаторський тиск посилювався. У 1801 р. були ліквідовані залишки автономії Ірландії. *Ірландія стала частиною Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії.* Ірландська мова почала витіснятися англійською. Національно-політичне протистояння ускладнювалось релігійним. Ірландські католики відчували тиск з боку

протестантів.

На початку XIX ст. близько 86 % населення Ірландії було зайняте в сільському господарстві. Із середини 40-х років XIX ст. в Ірландії розпочався *аграрний переворот*. Падіння цін на хліб спонукало землевласників переходити від системи дрібної селянської оренди до великого пасовищного господарства. Посилився процес вигнання дрібних орендарів із землі. Відміна «хлібних законів» і хвороби картоплі призвели до страшного голоду 1845–1849 рр.

Історичні подробиці

Ірландський голод розпочався в 1845 р. Поштовхом до нього стало зараження картопляних полів країни шкідливим грибок. Картопля була основною їжею бідних ірландців, але причиною голоду було не брак їжі, а зростання цін на продовольство.

Британський уряд лібералів демонстративно відмовився від будь-якої допомоги голодуючим, вважаючи, що цей захід суперечить принципам вільного ринку. Провідна газета англійських консерваторів «The Times» ехидно писала, що загибель картоплі навчить ірландців бути працелюбнішими й заробляти собі на м'ясо. Навіть у розпал голоду продовольство продовжували вивозити з країни під охороною солдатів.

Від голоду в Ірландії загинуло близько 1 млн осіб. Значно збільшилася еміграція здебільшого в США, куди у 1846–1851 рр. виїхали 1,5 млн осіб. У результаті лише в 1841–1851 рр. населення Ірландії скоротилося на 30 %.

5. ЗОВНІШНЯ ТА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА АНГЛІЇ

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте текст і виконайте завдання:

1. Укладіть схему «Зовнішня і колоніальна політика Англії», у якій відобразьте цілі, напрями і заходи Англії в цій царині;
2. Визначте, які провідні держави могли бути союзниками або противниками Англії у міжнародних відносинах. Обґрунтуйте свої припущення.

Принципи британської зовнішньої політики сформулював **лорд Г. Пальмерстон**: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси». Керівництво країни вважало, що британські політичні ідеали (прагнення до правової держави, конституційних свобод тощо) є найкращими у світі, і намагалися нав'язати їх іншим країнам, у тому числі — монархічним режимам Європи.

У 1854–1856 рр. Велика Британія спільно із Францією взяла участь у **Кримській (Східній) війні** проти Росії. Згодом, уже протидіючи Франції, британська влада підтримала ліберальні сили в **Італії**.

У роки громадянської війни 1861–1865 рр. у США уряд не визнав Конфедерацію рабовласницьких штатів, хоча зброю дозволяв закуповувати у Британії.

У результаті опіумних війн (1839–1842, 1856–1860 рр.), які велися з метою посилення британського впливу в **Китаї**, Велика Британія отримала право розширити торгівлю своїми товарами через китайські порти. З 1842 р. британською колонією став порт **Гонконг**. Він швидко перетворився у великий торговельний і фінансовий центр.

У 50–60-і роки Велика Британія також вела загарбницькі війни в **Ірані**, **Бірмі**, нав'язуючи урядам цих країн нерівноправні торгові угоди. Але спроба повалити дружнього до Росії правителя **Афганістану** й укріпити підступи до **Індії** зазнала невдачі.

У 60-і роки XIX ст. колоніальні війни Британії поширилися й на **Африку**.

Генрі Пальмерстон

Варто запам'ятати!

Домініон — фактично незалежна держава у складі Британської імперії, що визнавала головою держави британського короля (королеву), представленого в домініоні генерал-губернатором, якого призначав британський монарх. Перші домініони — Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.).

Свідчать документи

Витяг з Акта про Британську Північну Америку 1867 р.

... 9. Сьогоднішнім оголошується, що виконавча влада і верховенство в Канаді і над Канадою продовжують існувати в особі Королеви і належати Королеві.

11. На допомогу і для надання порад при управлінні Канадою засновується Рада, що називається Таємною Радою Королеви для Канади; і особи, що є членами цієї Ради, час від часу призначатимуться і скликатимуться генерал-губернатором і будуть приводитись до присяги.

17. Для Канади засновується єдиний парламент, до складу якого входять Королева, Верхня Палата, що називається Сенатом і Палатою Общин.

❓ Назвіть органи законодавчої та виконавчої влади Канади.

Найважливішою часткою британської колоніальної імперії була **Індія**, населення якої на середину XIX ст. налічувало майже 300 млн осіб. У 1857 р. в Індії спалахнуло масштабне визвольне повстання *сипаїв* (так називали індійських солдатів у британських колоніальних військах), яке жорстко придушили колонізатори. Однак після цього повстання впливова британська Ост-Індська торговельна компанія, яка управляла Індією від імені Великого Могола, була ліквідована. Уся повнота влади в Індії перейшла до британського уряду. У 1876 р. королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії.

У **Новій Зеландії** чисельність місцевих жителів — маорі — у результаті винищувальних війн скоротилася за короткий час утричі. В **Австралії** й на острові **Тасманія** колонізатори систематично витісняли корінне населення в посушливі райони і прирікали його на вимирання. Звільнені землі заселяли переселенці з Великої Британії, і незабаром у **Канаді**, **Австралії** й **Новій Зеландії** почало переважати «біле» населення. Переселенці освоювали нові території, були покупцями британських фабричних товарів. З іншого боку, колоніальні володіння служили для Великої Британії джерелами сировини та продовольства. Над величезними просторами британської колоніальної імперії, як любили говорити в Лондоні, *«ніколи не заходило сонце»*.

Жорстко пригнічуючи опір у колоніях, де основну масу населення становили корінні жителі, **британський уряд ішов на поступки там, де зростає вплив «білого» населення**. У 1840 р. британський уряд ухвалив закон, який проголошував об'єднання двох колоній у провінцію **Канада**. А в 1867 р. Канада, до складу якої увійшли ще дві провінції, отримала статус **домініону**.

У 50–60-і роки XIX ст. право створити органи представницької влади (парламенти) отримали й інші «білі колонії» Великої Британії — **Канська земля**, **Наталь**, **австралійські колонії**, **Нова Зеландія**. Вони також отримали статус домініонів. Їх економічний і політичний розвиток був тісно пов'язаний з Великою Британією.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чому Велику Британію в 50–60-і роки XIX ст. називали «майстернею світу», «світовим перевізником», «світовим банкіром»?
2. Назвіть основні передумови парламентської реформи 1867 р. У чому полягала її суть? Якими були її основні наслідки?
3. Коротко схарактеризуйте основні риси й найважливіші події «Вікторіанської епохи» в 50–60-і роки XIX ст.
4. Які були причини голоду 1845–1849 рр. в Ірландії?
5. Покажіть на карті, вміщеній у шкільному атласі, колонії Великої Британії та її домініони.
6. Поясніть значення основних понять параграфа підручника: *майстерня світу, парламентська реформа, колонія, метрополія, домініон*.

II. Обговоріть у групі

1. З 1850 по 1870 р., збільшивши уп'ятеро експорт машин, Велика Британія у відносинах з іншими країнами добивалася взаємного скорочення мит на товари, що ввозилися. Як Ви думаєте, чому Британія здійснювала саме таку торговельно-економічну політику?
2. Систему двох партій у Великій Британії сучасники називали «системою гойдалок»; характерно, що партія, яка не була на даний момент при владі, називала себе «опозицією її Величності». Як Ви розумієте вислови «система гойдалок» та «опозиція її Величності»?
3. У середині XIX ст. Велика Британія була економічно найбільш розвинутою країною світу, її громадяни мали найширші демократичні свободи. Як ви думаєте, який взаємозв'язок існував між рівнем економічного розвитку й політичними порядками Британії?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Лорд Г. Пальмерстон говорив: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси». Як ви думаєте, що криється в цьому твердженні? Чи діє воно в сучасній системі міжнародних відносин?
2. Англійський літературознавець і біограф Літтон Стрейчі в нападі іронічного відчаю проголосив: «*Історія Вікторіанської епохи ніколи не буде написана, — ми надто багато про неї знаємо*». Як ви розумієте цю думку? Чи може бути подібне у світі, в Україні?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1837–1901 рр. Вікторіанська епоха

1867 р. Друга парламентська реформа у Великій Британії

ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ. РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ. АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДОБИ К. МЕТТЕРНІХА

Уявіть, що ви радник французького короля доби реставрації Бурбонів. Які уроки Французької революції ви порадили б йому врахувати в державній політиці?

1. ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ

Луї XVIII,
король Франції
в 1814–1824 рр.

22 червня 1815 р. Наполеон Бонапарт удруге відрікся від престолу. У Франції знову затвердилася влада короля *Луї XVIII* з династії Бурбонів. Стара аристократія, що повернулася на батьківщину після поразки Наполеона Бонапарта, плекала надію відновити дореволюційні порядки. Своє повернення до влади роялісти ознаменували широкомасштабною «чисткою» державного апарату й армії. По закінченні «Ста днів» роялісти спробували розгорнути в країні *«білий терор»* (за кольором прапора Бурбонів — білого із золотими лілеями): на півдні країни було вбито кілька сотень людей, у Парижі страчено найбільш послідовних прихильників Наполеона.

Утім, Луї XVIII і його найближче оточення розуміли, що керувати по-старому неможливо. Король припинив репресії; він також відмовився скасувати «Хартію 1814 р.».

Ще 4 червня 1814 р., за рішенням Віденського конгресу, Луї XVIII «дарував» французькому народу конституцію, що ввійшла в історію під назвою *«Хартія 1814 р.»*. Формою правління проголошувалася *конституційна монархія*. Уся повнота виконавчої влади зосереджувалася в руках короля, якого призначав підконтрольний йому уряд. Йому ж належала й законодавча ініціатива. Оформляти її у вигляді закону мав Законодавчий корпус, що складався з двох палат: *Палати перів* і *Палати депутатів*.

У країні зберігалися із часів Наполеона Бонапарта *централізована система управління й кодекси законів*. Узаконювалася *недоторканність приватної власності*, у тому числі набутої в ході революції, установлювалася *рівність усіх власників на володіння майном*. «Хартія 1814 р.» декларувала *громадянську рівність, недоторканність особи*,

свободу друку й совісті. Кожний мав право вільно сповідувати свою релігію, але державною релігією проголошувалося католицизм. Старому дворянству поверталися його титули, а нове дворянство зберігало набуті.

Більшість Палати депутатів, обраної в 1815 р., складалася з ультрароялістів. Вони домагалися відновити колишні привілеї дворянства й духовенства, прагнули придушити прояви демократичних настроїв, розправитися з активними діячами революції. Ультрароялісти були настільки завзятими прихильниками відновлення дореволюційних порядків XVIII ст., що сам король не без гумору називав їх «незрівнянною палатою». Втім це не завадило Луї XVIII сприяти перемозі ультрароялістів на виборах до парламенту 1821 р.

Після смерті бездітного Луї XVIII в 1824 р. престол під ім'ям *Карла X* успадкував його молодший брат *К. д'Артуа*. Він відрізнявся надмірною побожністю, жив у світі ілюзій, не бажаючи визнавати змін у Франції, і мріяв про відновлення порядків «старого режиму».

Карл X домігся ухвалення закону про святотатство, що карав стратою за паплюження католицьких церков і предметів релігійного культу. Уряд також прийняв закон про виплату колишнім політичним емігрантам грошового відшкодування за землі, конфісковані в них під час революції. Суму 1 млрд франків, необхідну для цих виплат, новий король отримав за рахунок підвищення податків і зниження відсотка по виплатах доходів за державними позиками, чим викликав невдоволення буржуазії.

У 1826 р. у Франції вибухнула перша в її історії *економічна криза*, що змінилася тривалою *депресією (застоем)*. Невдоволення політикою уряду серед різних верств населення зростало.

Карл X

2. ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р.

Основними передумовами Липневої революції були: *економічна криза*, депресія та неврожай, що охопили країну в 1826–1830 рр.; *порушення* правлячими колами країни *конституції*, *спроби короля Карла X* відновити управління Францією за допомогою «старого порядку»; *обмеження інтересів* широких верств населення; *розпуск Національної гвардії* в 1827 р.

Владі дедалі потужніше протистояла *ліберальна опозиція*, до складу якої входили підприємці, банкіри, великі торговці, представники інтелігенції. Наприкінці 1829 р. була створена *орлеаністська партія*, а на початку січня 1830 р. почала виходити газета цієї партії «Національ». Особливе невдоволення опозиції викликало те, що главою уряду в серпні 1829 р. став особистий друг короля, один з натхненників «білого терору» герцог Ж. де Поліньяк. Палата депутатів зажадала відставки уряду.

Варто запам'ятати!

Ордонанси (фр. ordonnance — наказ) — королівські укази у Франції й Англії, що мали силу державних законів.

За цих умов та під прикриттям вдалих бойових дій в Алжирі **Карл X зважився на державний переворот**. У березні 1830 р. король розпустив Палату депутатів, а 26 липня прем'єр-міністр без розгляду в парламенті обнародував чотири **ордонанси**, підписані монархом, що ввійшли в історію як «ордонанси Поліньяка». Вони скасовували «Хартію 1814 р.».

Зміст ордонансів 1830 р.

Битва за ратушу 28 липня 1830 р. Картина художника Жана-Віктора Шнетца

- Відновлювалася цензура, і для видання газет і журналів був потрібний попередній дозвіл влади, що надавався раз на три місяці.
- Розпускалася Палата депутатів.
- Змінювалося виборче право (основою для майнового цензу визнавалися земельні податки).
- Призначався час для нових виборів до Палати депутатів.

Якби ці ордонанси були виконані, вони б позбавили буржуазію будь-якого впливу на законодавство й відновили земельну аристократію як єдину правлячу соціальну групу Франції. Але вже наступного дня в редакції газети «Національ» зібралися прогресивні журналісти

Парижа й оголосили протест проти ордонансів. **На цих зборах була прийнята декларація, що закликала населення чинити опір уряду.**

Протягом 28-30 липня 1830 р. в Парижі вирували маніфестації, бої з урядовими військами. Карл X змушений був зректися престолу. Революція, що увійшла в історію як «три славетні дні» перемогла. 31 липня тимчасовий уряд передав владу **Луї-Філіппу** з династії герцогів Орлеанських. Ліберали бачили в ньому людину, здатну втілювати політику компромісу. 9 серпня 1830 р. Луї-Філіпп Орлеанський був проголошений королем французів.

Липнева революція призвела до краху політичного курсу ультрароялістів і повалення монархії Бурбонів. До влади прийшла ліберальна опозиція. У країні була відновлена конституційна монархія, орієнтована на інтереси буржуазії. Луї-Філіппа Орлеанського змушені були визнати всі європейські держави, у тому числі й царська Росія. Ця революція завдала відчутного удару по Священному союзу.

Луї-Філіпп (1773–1850 рр.) — французький король у 1830–1848 рр., з молодшої Орлеанської гілки династії Бурбонів. Зведений на престол після Липневої революції 1830 р. Девізом його правління було знамените гасло: «Збагачуйтеся!». Сам Луї-Філіпп цілком відповідав ідеалу короля буржуазії: він був чудовий сім'янин, що зразково влаштовував свої особисті й особливо майнові справи; на війні відрізнявся хоробрістю, але війни не любив. Йому дорікали скнарністю, хоча він жив на широку ногу. Він значно збільшив ту величезну спадщину, що одержав від батька. Король відрізнявся безумовно особистою чесністю, але в його уряді панувала корупція. Прагнучи продемонструвати демократизм, Луї-Філіпп часто прогулювався вулицями Парижа, тиснув руки своїм підданам, як звичайний буржуа, розкланювався праворуч і ліворуч. Луї-Філіпп Орлеанський був повалений Лютневою революцією 1848 р.

Поміркуймо!

Відомо, що з приходом до влади Луї-Філіпп став називати себе «королем-громадянином». Поміркуйте, який зміст він вкладав у ці слова.

3. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ

У серпні 1830 р. із проголошенням королем Луї-Філіппа Орлеанського розпочався 18-річний **період Липневої монархії (1830–1848 рр.)**.

7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус ухвалив нову Конституцію Франції, що одержала назву **«Хартія 1830 р.»**. Скасовувалося «боже-ственне право монархів» на правління. Новою конституцією був знижений майновий і віковий цензи для виборців, що дозволило удвічі збільшити їхню кількість. Католицизм утратив статус державної релігії. Заборонялася цензура, проголошувалася свобода друку. Відновлювалася Національна гвардія. Державний апарат і командний склад армії були очищені від крайніх реакціонерів. **Влада остаточно перейшла з рук феодалної аристократії до рук буржуазії. У Франції утвердилася буржуазна монархія.**

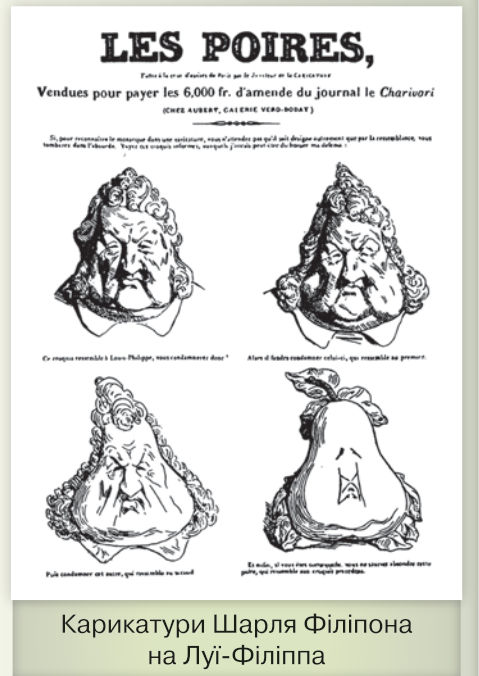
У роки Липневої монархії набирала обертів індустріальна революція. Обсяг промислового виробництва в 1815–1847 рр. збільшився на 60 %. Кількість парових машин, що застосовувалися в промисловості, до 1847 р. досягла майже 5 тис. Попит на машини дав поштовх розвитку металургії й машинобудування. Інтенсивно будували залізниці. Зростали текстильна, металургійна промисловість.

Однак політика уряду, що сприяла великим фінансистам і промисловцям, гальмувала розвиток економіки. Сповільнювало індустріальну революцію й відставання сільського господарства. Більшість населення країни залишалася зайнятою в сільському господарстві, а дешевизна робочої сили селян гальмувала впровадження машин.

Історичні подробиці

Революційно налаштований літератор і художник Шарль Філіпон заснував опозиційний журнал «Карикатура» («La Caricature»), який швидко став популярним у Франції. Шукаючи сатиричні прийоми висміювання влади й самого Луї Філіппа, художник зробив відкриття, що голова короля має схожість із грушею. Відтоді груша стала умовним, але зрозумілим позначенням персони короля, і не сходила зі сторінок «Карикатури»: груша сиділа на троні, груша приймала паради та ін. Уся Франція потішалася над «коронованою грушею». Варто також зауважити, що французькою мовою слово «la poire» означає як «груша», так і «дурень, простака».

Влада подала в суд на художника. Але на судовому засіданні Ш. Філіпон заявив, що може довести схожість короля з грушею, і тут же зобразив у чотирьох малюнках послідовне перетворення фізіономії Луї-Філіппа на грушу. Суд оштрафував Ш. Філіппона та зобов'язав його надрукувати рішення суду. Але й тут Філіпон виявив дотепність. Від дійсно передрукував вирок суду на сторінках свого іншого видання — щоденної сатиричної газети «Шаріварі», але зверстав текст у вигляді груші, дописавши щодо судового рішення: «...Оскільки це рішення... може бути мало приємним нашим читачам, ми вирішили хоча б відповідною формою компенсувати його крайню безглуздість».

❓ Як Ви вважаєте, чи важливою для суспільства була сатирична робота Ш. Філіппона? Наскільки є важливою свобода слова для сучасного світу? Чи існує вона в нашій країні?

Посилювалися соціальні конфлікти. Їх проявами були повстання в 1831 й 1834 рр. ткачів міста Ліон проти буржуазії.

За Липневої монархії точилася політична боротьба між прихильниками Луї-Філіппа Орлеанського (орлеаністами), прихильниками повернення до влади Бурбонів (легітимісти) і прихильниками встановлення республіканського ладу.

4. АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДОБИ КЛЕМЕНТА МЕТТЕРНІХА

Австрійська монархія відрізнялася від іншої Німеччини консервативнішими порядками, великим впливом на суспільство бюрократичного апарату та армії. Але це не заважало Австрії спільно із Пруссією здійснювати подвійну гегемонію в Німеччині.

Клемент Венцель Лотар фон Меттерніх (1773–1859 рр.) — німецький та австрійський політичний діяч. Був одним з найважливіших дипломатів XIX ст. З 1801 р. займався дипломатичною роботою в Німеччині, Франції. З 1809 р., ставши міністром закордонних справ Австрії (до 1821 р.), Меттерніх увійшов у політику Європи, розірвавши тісні взаємини Росії та Франції. Меттерніх головував на Віденському конгресі (1814–1815 рр.), був одним з організаторів Священного союзу (1815 р.). У 1821–1848 рр. Меттерніх був канцлером Австрії, мав великий вплив на уряд Австрії, а також на

Пруссію та Росію.

Меттерніх виступав за абсолютну монархію з опорою на сильну армію, бюрократію й союз між державою та церквою. Так звана **«система Меттерніх» була спрямована на боротьбу з революційним, ліберальним і національно-визвольним рухом у всіх країнах**. Меттерніх робив ставку на міжнаціональні тертя між поневоленими народами, які посилювалися. Найяскравішим прикладом такої політики стало підбурювання протистояння українців та поляків за територію Галичини. Однак тактичні ходи Меттерніх не змогли завдати «Весні народів» 1848–1849 рр., яка не оминула й Австрію. 13 березня 1848 р. Меттерніх був змушений подати у відставку, після чого перебував у вигнанні, і лише в 1852 р. повернувся до Відня. Помер 11 липня 1859 р.

Консерватор за переконанням, своє життя Меттерніх присвятив протидії поширенню ідеалів Французької революції. Свої думки викладав у працях, зокрема в роботі «Про стан умів у Європі та про обов'язки урядів».

Процес індустріалізації в Австрії відбувався значно повільніше, ніж у Пруссії. Уряд мало уваги приділяв упровадженню нових технологій у виробництво та підвищенню активності капіталу. Економічні проблеми породжували в прогресивних колах бажання радикальних змін у державі.

2 березня 1835 р. помер імператор Австрії Франц I, і наступником трону став Фердинанд I, який у державні справи майже не втручався. Усіма справами в державі керувала «статсконфедерація» під головуванням ерцгерцога Людвіга, у яку входили К. Меттерніх, граф Ф. Коловрат, брат імператора Франц Карл. Рішення «статсконфедерації» затверджував імператор без жодних ускладнень. Адміністративними, фінансовими справами опікувався Ф. Коловрат, зовнішньою політикою — досвідчений дипломат **К. Меттерніх**.

Австрійська академія наук.
Сучасне фото

Історичні подробиці

У монархії Габсбургів на близько 8 млн австрійських німців припадало 17 млн ненімецького, переважно слов'янського населення. Західноукраїнські землі займали територію понад 70 тис. кв. км, на якій на початку XIX ст. проживали 3,5 млн осіб, у тому числі українців 2,4 млн осіб (70 % усього населення), поляків — 600 тис., євреїв — 300 тис. Австрійський абсолютизм намагався асимілювати українське населення, разом з тим, польські шляхтичі в Галичині прагнули його колонізувати, румунські поміщики на Буковині — румунізувати, а угорські в Закарпатті — мадяризувати.

У житті країни відбулися певні зміни. Серед них — прокладення залізниці («Північної дороги»), телеграфної лінії «Відень — Брно — Прага»; створення судноплавної компанії «Австрійський Ллойд», що забезпечувала сполучення з країнами Середземномор'я, Далекого Сходу та Південної Америки. У 1837 р. перший пароплав «Марія Анна» здійснив рейс із Відня до Лінца. У 1839 р. за рішенням імператора створено Військово-географічний інститут, що відіграв важливу роль у розвитку австрійської картографії. У 1847 р. засновано Академію наук.

У зовнішній політиці Австрія при уряді К. Меттерніха стала одним з головних оплотів реакції в Європі. У 1821 р. збройні сили Австрії придушили революції в Неаполітанському королівстві та в П'ємонті. Австрійська абсолютистська держава прагнула втримати від розпаду свою «клаптикову імперію», що складалася із земель, населених ненімецькими народами — угорцями, словаками, чехами, румунами, а також українцями. Серед них пробуджувалась національна самосвідомість, посилювався національно-визвольний рух.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру і співвіднесіть її зміст з біографією Клементя Меттерніха. З'ясуйте, на яких особливостях політика акцентує увагу автор карикатури. З яким епізодом життя політика пов'язано карикатуру?

Втеча Меттерніха. Карикатура

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. У чому полягали особливості індустріальної революції у Франції?
2. Назвіть причини і рушійні сили Липневої революції.
3. Чим була викликана поява опозиції до Липневої монархії?
4. Чим Липнева революція 1830 р. відрізнялася від Французької революції кінця XVIII ст.?
5. Визначте особливості економічного та політичного розвитку Австрії в першій половині XIX ст.
6. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/vYNalGC>

II. Обговоріть у групі

1. Чому Липнева монархія виявилася нежиттєздатною й була повалена в ході революції 1848 р.?
2. Чому Австрію називали «клаптиковою імперією»?
3. К. Меттерніх писав: «Представницьке правління — це інструмент, на кому можуть грати лише чудові музиканти, настільки він є важким і капризним». Чи погоджуєтесь ви із цією думкою? Чи вважаєте ви, що сам К. Меттерніх був «чудовим музикантом», який використовував «інструмент» представницького правління?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Коли в липні 1830 р. була здобута перемога над Карлом X, на стінах будинків Парижа розклеїли текст маніфесту: *«Карл X не зможе повернутися до Парижа: він пролив народну кров. Встановлення республіки збудило б серед нас згубні розбрати й посварило б нас із Європою. Герцог Орлеанський — король-громадянин... Він чекає виявлення нашої волі. Оголосимо ж її... Йому вручить корону французький народ»*. Хто міг бути автором цього маніфесту? Кому вдалося здобути перемогу в липні 1830 р., а кому — скористатися цією перемогою?
2. Багато істориків вважають, що без допомоги К. Меттерніха Австрія не змогла би проіснувати до 1918 р. Чи погоджуєтесь ви із цією думкою?
3. Політично активні поляки в Австрії мали значно ширші права, ніж українці. Чому такий хід подій був на руку Австрійській державі, яка всіляко експериментувала такою політикою й з іншими народами?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- червень 1815 р.** друга реставрація Людовика XVIII
1824–1830 рр. правління Карла X
27–29 липня 1830 р. Липнева революція у Франції
1830–1848 рр. Липнева монархія у Франції

«ВЕСНА НАРОДІВ». РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Революції 1848–1849 рр. охопили Францію, Австрійську імперію, Німеччину, Італію. У них були різні передумови, по-різному розвивалися події. Проте революції 1848–1849 рр. мали **спільні ознаки**:

- спрямованість проти «старого порядку» або його залишків;
- боротьба за демократизацію політичного устрою й суспільних відносин;
- розвиток національно-визвольних рухів.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, заповніть у зошиті таблицю «Весна народів». Визначте спільні риси в революціях 1848–1849 рр. З'ясуйте причини поразки революцій.

Країна	Цілі революції	Методи боротьби	Результат революції

❓ По завершенні роботи визначте спільні й відмінні риси європейських революцій 1848–1849 рр. Висловіть припущення, чому революцій вдалося уникнути Великій Британії. Обґрунтуйте свою думку.

1. РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ

РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. І ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ РЕСПУБЛІКИ

❓ Пригадайте, коли і в який спосіб у Франції було встановлено Липневу монархію. Чи виправдало правління Луї-Філіппа Орлеанського сподівання французького народу?

В *опозиції* до режиму Липневої монархії опинилися різні верстви населення — робітники, селяни, частка інтелігенції, буржуазія. Навіть частина орлеаністів наполягала на необхідності проведення ліберальних реформ.

Встановлення барикад у Парижі в лютому 1848 р.
Картина художника Ораса Верне

Улітку 1847 р. у Франції розпочалася широка кампанія *публічних політичних бенкетів* — *нелегальних зборів*, замаскованих під урочисті вечери.

28 грудня 1847 р., виступаючи в парламенті, Луї-Філіпп висловив сподівання, що депутати парламенту залишаться вірними конституції та існуючому ладу всупереч вимогам радикалів. У відповідь на це представники опозиції вирішили влаштувати 22 лютого 1848 р. черговий банкет. Влада заборонила його, і це стало останньою краплею, що перепоновила чашу невдоволення.

Унаслідок народного повстання в Парижі Липневу монархію було повалено. **25 лютого 1948 р.** постала Друга республіка на чолі з Тимчасовим урядом. У листопаді 1848 р. республіку було узаконено конституцією.

❓ Пригадайте, коли у Франції існувала Перша республіка. Якими були причини її ліквідації?

Новий уряд прийняв декрет про загальне виборче право для чоловіків. Були скасовані дворянські титули, видані декрети про свободу політичних зборів і друку. У французьких колоніях скасовано рабство. Робочий день скорочувався до 10 годин у Парижі та до 11 годин у провінції. Робітникам гарантувалося право на працю.

Для боротьби з масовим безробіттям у Парижі почали створювати так звані національні майстерні. За символічну працю в майстернях щодня видавали по два франки, що було достатньо для фізичного виживання.

Але вже у квітні 1848 р., коли в майстерні вступило понад 100 тис. осіб, роботи в місті не вистачало на всіх. Ускладнилось фінансове становище країни. Прагнучи вийти з кризи, Тимчасовий уряд *збільшив прями податки на власників* на 45 %, що викликало незадоволення селян.

Рішення закрити національні майстерні призвело до нового повстання в Парижі у червні 1848 р. Його придушення увійшло в історію як «червнева різанина», у результаті якої було вбито 1500 осіб, 12 тис. заарештовано й заслано в Алжир (колонія франції у Північній Африці).

На хвилі невдоволення селян республіканським урядом на президентських виборах перемогу здобув Луї-Наполеон Бонапарт. Його перемозі сприяли також родинні зв'язки з Наполеоном I, який в народних легендах виступав захисником простих французів. Луї-Наполеон Бонапарт не приховував своїх намірів відновити *імперію*, яку він проголосив «державою рівності всіх французів».

Срібна монета номіналом 2 франки, 1849 р.

Луї-Наполеон Бонапарт (1808–1873 рр.) — президент Французької Республіки, імператор французів. Племінник Наполеона I. Двічі Луї-Наполеон Бонапарт намагався насильницьким шляхом захопити державну владу у Франції (у 1838 і 1840 рр.), але зазнав невдачі. Незабаром він прийшов до влади мирним шляхом: у 1848 р. його обрали президентом республіки. Здійснивши переворот 1851 р., він встановив авторитарний поліцейський режим і ще через рік проголосив себе імператором. За Наполеона III Франція брала участь у багатьох війнах. Кінець правління Наполеона III поклала франко-пруська війна (1870–1871 рр.), у ході якої імператор потрапив під Седаном до німецького полону й до Франції вже не повернувся. Наполеон III був останнім монархом Франції.

ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ ІМПЕРІЇ

Невдовзі після перемоги на виборах 1 грудня 1851 р. президент здійснив державний переворот. Парламент — Законодавчі збори було розпущено. Режим одноосібного правління Луї-Наполеона Бонапарта було підтверджено плебісцитом (всенародним опитуванням), що проходив в умовах загравання з народом і тиску щодо опозиції.

Варто запам'ятати!

Бонапартизм — форма військово-політичної **диктатури**, що здійснювала **політику лавірування між різними соціальними групами**. Характерні риси — прагнення встановити контроль над державною машиною, опора на армію, демагогічні обіцянки швидкого розв'язання соціальних проблем.

Назва виникла у зв'язку з курсом, який установив Наполеон Бонапарт у Франції в період нестійкої рівноваги сил, поєднуючи демагогію з наступом на демократію, балансуванням, заграванням з різними верствами населення.

Варто запам'ятати!

Державний переворот — **насильницька** (неконституційна) **зміна** (захоплення) **влади** в державі. Державним переворотом є й узурпація однією гілкою влади всіх владних повноважень у країні.

14 січня 1852 р. була ухвалена нова Конституція Франції, що фактично відновила **монархічну форму правління**. Луї-Наполеон Бонапарт став імператором Наполеоном III.

Діємо: практичні завдання

Про Наполеона III писали: «Луї-Наполеон був все життя змовником... за покликанням... Все життя він провів, плетучи інтриги, призначені знищити його ворогів, друзів і спільників». У подальшому працюючи над вивченням історії країн-сусідок Франції, відстежте, яку роль в їх історії відігравав Наполеон III.

2. РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

НІМЕЧЧИНА

Головною перешкодою на шляху подальшого розвитку німецьких держав залишалася **політична роздробленість**. Боротьба за **об'єднання** німецьких держав у єдину національну державу, у якій були зацікавлені німецька буржуазія та інтелектуали, стало **основним завданням революції**.

Початок революції. На становищі народу важко позначилися неврожай і торговельно-економічна криза. У німецьких державах наростав **опозиційний рух**, який очолила ліберальна буржуазія, що виступала за створення єдиної німецької держави у формі конституційної монархії.

Наприкінці лютого — на початку березня 1848 р. в ряді держав Західної та Південно-Західної Німеччини розпочалися мітинги й демонстрації. До місцевих парламентів направляли петиції, у яких висувалися демократичні вимоги. Всюди налякані монархи змушені були йти на певні поступки й допускати до влади діячів опозиції.

Революція в Пруссії. Починаючи із 6 березня 1848 р., зібрання й демонстрації відбувалися в столиці Пруссії — Берліні. 18 березня вони вилилися в народне повстання. Озброєні робітники й ремісники оточили королівський палац і вимагали ухвалення конституції. Пруський король Фрідріх-Вільгельм IV дав обіцянку ввести конституцію, оголосив відміну цензури, амністію всіх політичних в'язнів і скликання парламенту.

Але барикадні бої тривали. 19 березня король змушений був віддати наказ про виведення військ із столиці. Бюргерство взялося за створення Національної гвардії й забезпечення порядку в місті.

Наприкінці березня король сформував уряд, до складу якого ввійшли ліберали. У травні 1848 р. в Берліні були скликані Установчі збори, що проголосили створення **Національних зборів** Пруссії, у яких більшість належала ліберальній буржуазії.

Франкфуртський парламент. У цей самий час у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу загальнонімецький парламент (Національні збори), обраний населенням усіх німецьких держав. Велику частину його депутатів становили представники ліберальної буржуазії та інтелігенції. Депутати вирішили знищити всі види феодальної залежності селян, виробили проект загальнонімецької конституції.

28 березня 1849 р. Франкфуртський парламент ухвалив *загальнонімецьку*

На берлінських барикадах
(19 березня 1848 р.)

конституцію. Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади і створення двопалатного парламенту. Імператорський престол запропонували пруському королеві, але Фрідріх-Вільгельм IV відмовився, заявивши, що не хоче «піднімати корону з бруду».

Значна частина Основного Закону була присвячена *основним правам німецького народу*. Конституція встановлювала рівність усіх перед законом, скасувала привілеї та титули дворянства. Уперше в історії німцям гарантували основні громадянські права та свободи — недоторканність особи й приватної власності, свободу совісті, слова та зборів. Відмінялися всі «кріпосні відносини», хоча земельні повинності селяни повинні були викупляти.

У квітні-травні 1849 р. спалахнули повстання в Саксонії, Рейнській провінції, Бадені, інших німецьких державах на захист загальнонімецької конституції 1849 р. Але Франкфуртський парламент так і не став органом загальнонімецької центральної влади. Обраний ним уряд не мав ані коштів, ані повноважень для ведення певної політики. У червні 1848 р. Національні збори розігнали війська вюртембергського короля.

Розвиток подій у Пруссії. У грудні 1848 р. король Пруссії розігнав Національні збори, створені після березневих подій. Була роззброєна й Національна гвардія. Услід за цими подіями монарх видав наказ про «дарування» народів Пруссії *конституції*.

Проведені пруськими Національними зборами аграрні реформи відмінили лише другорядні повинності селян. Проте в країні були здійснені перетворення, які прискорили промисловий розвиток держави, помітно активізували підприємницьку діяльність.

ОСОБЛИВОСТІ РЕВОЛЮЦІЇ В ІТАЛІЇ

Основні завдання та початок революції. Основними завданнями революції в Італії були ліквідація абсолютистських феодальних порядків; знищення державної роздробленості та австрійського гніту; створення єдиної національної італійської держави.

Революція розпочалася з народного повстання в Палермо (острів Сицилія) в січні 1848 р. Виступ викликав заворушення по всій Італії. У результаті в лютому-березні 1848 р. майже в усіх італійських державах були впроваджені конституції й сформовані уряди з поміркованих лібералів.

Звістка про революцію у Відні в березні 1848 р. викликала потужні антиавстрійські виступи в Ломбардії й Венеціанській

Перша зустріч Гарібальді й Мадзіні

області, які належали Австрії згідно з рішеннями Віденського конгресу. У Венеції було проголошено республіку і створено Тимчасовий уряд. У Мілані протягом п'яти днів точилися запеклі бої між населенням міста й 15-тисячним австрійським гарнізоном. Зазнавши важких втрат, австрійці покинули місто.

Італійсько-австрійська війна. На гребені патріотичного підйому король П'ємонту Карл Альберт під гаслом національного об'єднання країни наприкінці березня 1848 р. оголосив війну Австрії. Проте перша війна за незалежність італійських держав закінчилася невдачею.

У березні 1849 р. п'ємонтські війська відновили військові дії проти Австрії, але знов зазнали поразки. Король Карл Альберт відрікся від престолу на користь сина Віктора Еммануїла. Австрійська влада окупувала Тоскану й привела на престол свого ставленика. До травня 1849 р. було придушено повстання на Сицилії й фактично анульовані всі конституційні реформи в Неаполітанському королівстві.

Римська республіка. Поразка у війні з Австрією зумовила нове піднесення революційного руху в країні. У Римі в листопаді 1848 р. спалахнуло народне повстання. Папа Пій IX утік з міста. Італійські демократи, у тому числі лідер патріотичної організації «Молода Італія» Дж. Мадзіні та прибулий до Риму герой визвольної боротьби Дж. Гарібальді, закликали римлян проголосити в місті республіку. Під тиском демократів у Римі були проведені вибори до Установчих зборів. У лютому 1849 р. на першому ж засіданні депутати ухвалили закон про позбавлення Римського Папи світської влади й проголосили Римську республіку. Згодом проведено низку демократичних реформ.

3 липня 1849 р. Установчі збори затвердили Конституцію Римської республіки — найдемократичнішу на італійській землі. Проте цього самого дня на французьких багнетах у Римі була відновлена влада Папи. Ще на початку травня на його прохання проти Римської республіки виступили війська Франції, Австрії, Іспанії й Неаполітанського королівства. У серпні 1849 р. капітулювала оточена австрійськими військами Венеція.

Прапор Римської республіки 1849 р. з девізом «Бог і народ»

АВСТРІЯ

Основні завдання революції. Австрійська імперія, у якій правила династія Габсбургів, була багатонаціональною державою. Із 37 млн населення імперії в 1847 р. 18 млн становили слов'янські народи (чехи, поляки, словаки, українці, хорвати, словенці), 5 млн — угорці, були також німці, італійці, румуни та ін. Тому основним завданням революції, що назрівала в країні, було **звільнення пригноблених народів** від влади Австрійської імперії, повалення монархії Габсбургів й утворення

федерації рівноправних народів або незалежних національних держав.

Початок революції. На початку березня 1848 р. депутати ландтагу (місцевого представницького органу) Нижньої Австрії та союз промисловців зажадали введення конституції, скликання загальноавстрійського парламенту, відставки канцлера К. Меттерніха, проведення демократичних реформ.

Революція в Австрії розпочалася 13 березня з демонстрацій і стихійних мітингів віденської бідноти, студентів і бюргерів. На вулицях столиці відбулися зіткнення демонстрантів з військами. Фердинанд I був змушений відправити у відставку канцлера К. Меттерніха. У квітні створено Комітет громадської безпеки — неофіційний орган влади буржуазії.

25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I «дарував» своїм підданам Конституцію Австрійської імперії, що проголосила різні свободи, але зберегла владу в руках імператора й призначеної ним верхньої палати *Рейхстагу* (парламенту).

У липні в столиці розпочав роботу австрійський Рейхстаг, який ухвалив закон про скасування низки повинностей селян, але безкоштовно відмінялася лише незначна частина повинностей.

Франц Йосип I

Повстання у Відні. На початку жовтня 1848 р. влада вирішила кинути частину віденського гарнізону на придушення угорської революції. У відповідь 6 жовтня спалахнуло народне повстання. Проте повстанцям протистояла величезна армія, яка взяла столицю в облогу та влаштувала артилерійський обстріл. Через три тижні керівники повстання капітулювали.

Після поразки жовтневого повстання в Австрії було створено новий уряд із представників монархічної знаті та великої буржуазії. Імператор **Франц Йосип**, що вступив на престол у грудні 1848 р., після зречення Фердинанда I, проголосив у березні 1849 р. впровадження нової конституції. Рейхстаг був розпущений. *Революція в Австрії зазнала поразки, але повне повернення до дореволюційних порядків було вже неможливе.*

ПОВСТАННЯ В УГОРЩИНІ

15 березня 1848 р. в Пешті розпочалися демонстрації інтелігенції, студентів, робітників і ремісників. Демонстранти висували вимоги демократичних свобод, виведення з країни імператорських військ і створення самостійного угорського уряду.

Навесні 1848 р. угорський сейм (парламент) ухвалив ряд законів, спрямованих на перетворення країни: про фінансову й військову самостійність королівства, про скасування податкових привілеїв дворянства, про відміну без викупу всіх феодалних повинностей тощо. Проте землі селяни не отримали. Не знайшли рівноправ'я слов'яни й румуни, що проживали на території Угорщини.

Ще у вересні 1848 р., з метою придушення революції, австрійські війська розгорнули военні дії в Угорщині, проте в березні 1849 р. внаслідок успішного контрнаступу угорської армії, австрійці змушені були покинути країну. Австрійський уряд звернувся за допомогою до свого союзника по Священному союзу — *Росії*. На початку червня 1849 р. російська армія під командуванням генерала-фельдмаршала І. Паськевича здійснила інтервенцію до Угорщини, і в серпні 1849 р. угорські війська капітулювали.

Революція в Угорщині зазнала поразки.

3. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

На розвиток революційного руху Австрії впливали події, що відбувалися на всіх землях «клаптикової імперії», насамперед — на слов'янських землях, де посилювався соціальний і національний рух. Період національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії прийнято називати «будительством», тобто «пробудженням» національної свідомості народу. «Будительство» було пов'язане з діяльністю освічених інтелектуалів, які досліджували й популяризували слов'янську культуру.

Павел Йозеф Шафарик (1795–1861) був видатним діячем чеського і словацького національного відродження, істориком і філологом. Він був одним з головних організаторів «Слов'янського з'їзду» (червень 1848 р.). Національним героєм словацького народу став **Людovit Штур** (1815–1856) — патріот-письменник, депутат угорського сейму. Своєю діяльністю він утвердив словацьку мову як самостійну і літературну, був лідером словацького національного руху. Видатним сербським просвітителем, основоположником сербської літературної мови був **Вук Караджич** (1787–1864) — філолог, фольклорист й історик. Відомим лідером хорватського національного руху був історик, поет, драматург **Іван Кукулевич-Сакцинський** (1816–1889).

ПОВСТАННЯ В ЧЕХІЇ

У Чехії, найбільш розвиненій у промисловому відношенні території імперії, ще в березні 1848 р. розгорнувся масовий рух проти австрійського гніту. Через місяць у Празі був створений Національний комітет, який фактично став урядом Чехії. Селяни домоглися скасування панщини, безробітні — виплат невеликих допомог.

Пожежа у Львівській ратуші. Малюнок 1848 р.

? **Пригадайте** основні події української Весни народів. Визначте, що було спільного в революційних вимогах українців з сусідніми європейськими народами.

Наймасштабнішим проявом визвольного руху в Чехії став **Слов'янський конгрес** (з'їзд представників усіх слов'янських народів Австрійської імперії) на початку червня 1848 р.

Українці Австрійської імперії не мали на з'їзді власної делегації: галичани об'єдналися з поляками, а закарпатці — зі словаками.

ПОВСТАННЯ У СЛОВАЧЧИНІ

У Словаччині гаряче вітали угорську революцію 15 березня 1848 р., яка принесла скасування кріпосництва й звільнила словаків від австрійської колоніальної залежності.

Наприкінці квітня 1848 р. було засновано Словацький національний комітет, який 10 травня скликав у центрі Північної Словачкиї Національні збори Словаччини. У цих зборах головним чином брали участь прихильники Л. Штура. Збори прийняли маніфест, у якому вимагалося «територіальної автономії Словаччини; визнання рідної мови населення офіційною мовою; створення словацьких шкіл і словацького університету».

Свідчать документи

З Прокламації І Слов'янського конгресу до народів Європи 12 червня 1848 р.

Піднімає голову давно пригноблений слов'янин, скидає з себе ярмо і вимагає гучним і рішучим голосом свою давню спадщину — свободу. Сильний чисельністю, а ще більше своєю волею і знову надбаною братською єдністю своїх племен, він, проте, залишається вірним своїй природі і принципам своїх предків: він не хоче володарювати, панувати; він хоче свободи як для себе, так і для кожного; він вимагає її, безумовно, як найсвятіше право людини. Так, свобода, рівність і братерство всіх підданих держави — наше гасло, так само як воно було у нас тисячу років назад.

Ми запропонували імператорові Австрії... перетворити імперію на союз рівноправних народів, який однаково задовольнить як своєрідні потреби народів, так і єдність монархії.

? Які ідеї проголошував Слов'янський конгрес?

16 вересня 1848 р. було засновано Словацьку національну раду, яка виступила з вимогою про надання автономії Словаччині в межах Угорського королівства.

Після придушення за допомогою російської армії революції в Угорському королівстві зазнав поразки і словацький національний рух.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В ХОРВАТІЇ

23 березня 1848 р. баном Хорватії було проголошено **Йосифа Єлачича**. Він зібрав у Загребі Собор, що ухвалив, зокрема, вимогу об'єднання під єдиною владою всіх хорватських земель. Відень, який саме в цей час боровся з угорськими повстанцями, пішов на поступки хорватам з політичних, економічних питань і проблеми національного самозбереження. У вересні 1848 р. Єлачич зі своїми загонами розпочав бойові дії проти угорських повстанців, які обстоювали ідеї угорського націоналізму, прагнучи створення «Великої Угорщини» від Карпат до Адріатики.

Єлачич погодився на компроміс із Габсбургами, сподіваючись на здобуття політичних і національних прав хорватами за умови збереження цілісності імперії.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації та матеріалу з історії України, підготуйте історичне есе на тему: «Слов'янська єдність - міф чи реальність?»

4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ Й НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЙ

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ РЕВОЛЮЦІЙ 1848–1849 рр.

Серед причин поразки революцій 1848–1849 рр. можна виділити такі:

- *роз'єднаність цілей, завдань і дій у ході революцій представників різних політичних і соціальних груп* (поміrkованих лібералів, респу-

бліканців, ремісників, робітників, студентів, селян тощо);

- **державна роздробленість у Німеччині та Італії** стояла на шляху вирішення політичних, економічних і соціальних питань у ході революцій;
- **наявність міжнаціональних суперечностей**, наприклад в Австрійській імперії, які стояли на шляху об'єднання революційних сил;
- **залучення іноземних військ** для придушення революцій (зокрема, інтервенція російських військ в Угорщині; інтервенція французьких військ та їхніх союзників для ліквідації завоювань Римської республіки тощо).

НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЙ 1848–1849 рр.

Революції стали прискорювачами суспільного прогресу:

- у європейських країнах **зникли залишки кріпацтва**, завершилася індустріальна революція;
- знищення феодальних пережитків в економіці сприяло **розвитку капіталістичного господарства**;
- влада багатьох монархів **була обмежена конституціями та парламентами**;
- боротьба за введення конституцій і створення демократичних республік була **спробою створення громадянського суспільства і правової держави**;
- революції **прискорили процес формування націй**; у Німеччині та Італії завершилося подолання роздробленості та створення національних держав; Угорщина добилася права на самоврядування.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Користуючись підручником історії України, додайте події Весни народів до цієї послідовності.

2. У яких країнах Європи в 1848–1849 рр. відбулися революції?
3. Які народи проживали на території Австрійської імперії?
4. Назвіть спільні передумови революцій у Франції, Німеччині, Італії, Австрійській імперії. Які передумови революцій були характерні для окремих держав?
5. Які були причини перемоги Луї-Наполеона Бонапарта на президентських виборах?
6. Які були основні причини поразки революцій 1848–1849 рр.
7. Схарактеризуйте наслідки революцій 1848–1849 рр.?
8. Покажіть на карті території, що в першій половині XIX ст. належали до італійських; кордони держав, де відбувалися революційні події 1848–1849 рр.
9. Поясніть значення термінів і понять: *ліберальні реформи, контрреволюція, бонапартизм, державний переворот, юнкерство.*
10. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/kYNaV3G>

II. Обговоріть у групі

1. Як Ви вважаєте, чому революції 1848–1849 рр. отримали назву «Весна народів»?
2. Яку роль у революціях 1848–1849 рр. відіграли ліберальна буржуазія та інтелігенція?
3. Після закінчення революцій одні стверджували, що «кров була пролита дарма, жертви марні», а інші відзначали, що, попри поразку, події 1848–1849 рр. стали прискорювачами суспільного прогресу. Що ви думаєте з приводу цих тверджень?
4. Як ви вважаєте, чим революційні події в Європі в 1848–1849 рр. відрізнялися від руху чартистів у Великій Британії?

III. Мислю творчо й самостійно

10 грудня 1848 р. у Франції відбулися президентські вибори. За їхніми підсумками беззастережну перемогу отримав Луї-Наполеон Бонапарт, що набрав 74,4 % голосів виборців. Використовуючи текст підручника, інші матеріали та джерела, складіть основні тези передвиборної програми майбутнього президента країни.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 25 лютого 1848 р.** проголошення республіки у Франції
- січень — лютий 1848 р.** початок революції в Італії
- березень 1848 р.** народне повстання у Відні
- березень 1848 р.** народне повстання в Берліні
- 2 грудня 1851 р.** державний переворот Луї-Наполеона Бонапарта
- 2 грудня 1852 р.** Луї-Наполеон Бонапарт проголошений імператором під іменем Наполеона III

§ 11 ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

- ? 1. Покажіть на карті німецькі землі. 2. Як впливала політична роздробленість Німеччини на господарський розвиток країни? 3. Яка німецька держава вийшла на лідируючі позиції протягом XVIII ст?

1. ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

На початок XIX ст. У німецьких землях сформувалися передумови для об'єднання розрізнених німецьких земель в єдиній державі. Рішенням Віденського конгресу **8 червня 1815 р.** було створено **Німецький союз**, до якого входили **35 незалежних німецьких монархій та чотири вільні міста** (Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні), а також **частково землі Австрії та Пруссії**.

Вимоги створення об'єднаної Німеччини дедалі частіше висували представники різних політичних сил та верств німецького суспільства.

Піднесенню ідей національного об'єднання сприяв також економічний розвиток німецьких земель. У сільське господарство поступово проникали ринкові відносини, розвивалося юнкерське господарство з використанням праці вільнонайманих сільськогосподарських робітників. Ширше використовувалися машини, нові технології, зростало будівництво залізниць. Велике значення для економічного об'єднання німецьких держав мав створений у **1834 р.** з ініціативи Пруссії **Митний союз**.

Поміркуймо!

Поміркуйте, яке значення для прискорення економічного розвитку німецьких земель відіграло утворення Митного союзу.

2. ПОСИЛЕННЯ ПРУССІЇ ТА ЗАГОСТРЕННЯ ЇЇ СУПЕРНИЦТВА З АВСТРІЄЮ

ДВА ШЛЯХИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Об'єднання Німеччини зачіпало інтереси європейських держав. З одного боку, провідні **європейські країни були зацікавлені зберегти роздроблену Німеччину**, використовуючи німецькі держави для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей.

З іншого боку, зростання могутності Пруссії, яке розпочалося в середині XVIII ст., та **претензії Пруссії на роль лідера серед німецьких держав** спричинили загострення її **суперечностей з Австрією** навколо проблеми німецького об'єднання.

Доля німецьких земель залежала, насамперед, від результатів прусько-австрійського суперництва.

На середину ХІХ ст. сформувалися два шляхи об'єднання Німеччини:

- «*малонімецький*» — під верховенством Пруссії;
- «*великонімецький*» — під верховенством Австрійської імперії.

Проте ані Росія, ані Австрія не бажали надмірного посилення Пруссії й реального об'єднання Німеччини. Австрія після революції 1848–1849 рр. не мала сил для військової протидії. Тому у вересні 1849 р. вона уклала з Пруссією угоду про спільне управління німецькими справами. У травні 1850 р. за ініціативою Австрії був скликаний сейм Німецького союзу (Франкфуртський сейм), що відзначився відновленням колишніх порядків в управлінні Німеччиною.

Пруссія не визнала сейм. Таким чином, *дві найбільші німецькі держави йшли на збройний конфлікт* при тому, що решта членів Німецького союзу розділилися у своїх симпатіях.

ПІДГОТОВКА ДО ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Восени 1859 р. впливові кола буржуазії північнонімецьких держав утворили власну політичну організацію — *Національний союз*. Програма союзу передбачала «малонімецький» шлях об'єднання країни, за якого Австрія не мала увійти до складу майбутньої Німецької держави.

Але на південному заході Німеччини — у Бадені, Вюртембурзі та Баварії ці плани сприйняли без особливого ентузіазму. Населення цих держав одвіку не любило чванливих пруських чиновників й офіцерів, а буржуазія побоювалась потужніших північних конкурентів. Південнонімецькі держави хотіли зберегти свою незалежність і сподівалися на підтримку Австрії.

У січні 1861 р. новим пруським монархом став Вільгельм I. 23 вересня 1862 р. король призначив на пост прем'єр-міністра (голови уряду) і міністра закордонних справ Пруссії О. фон Бісмарка — *«сильну людину, що користувалася репутацією»*. Це про нього король Фрідріх-Вільгельм IV ще в 1848 р. сказав: «Завзятий реакціонер, пахне кров'ю, використовувати пізніше».

Вільгельм I

Монограма
Вільгельма I

Отто фон Бісмарк (1815–1898 рр.) — князь, видатний державний діяч Пруссії й Німеччини, перший рейхсканцлер Німецької імперії в 1871–1890 рр. Був вихідцем з давнього пруського роду, здобув юридичну освіту, обіймав чиновницькі посади, служив в армії. Наприкінці 1840-х років Бісмарк включився в політичну діяльність. У 1859 р. був призначений посланцем до Санкт-Петербурга, а в 1862 р. — до Франції. У вересні 1862 р. О. фон Бісмарк очолив уряд і став міністром закордонних справ Пруссії. Він здійснив об'єднання Німеччини.

Варто запам'ятати!

Консервативна політика — прихильність традиційним цінностям, настановам, стабільності, неприйняття нового, недовіра до проектів реформістів.

Свідчать документи

З промови О. фон Бісмарка в бюджетній комісії ландтагу 30 вересня 1862 р.

...Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто, проте, не віддасть їм ролі, яку відіграє Пруссія, кордони Пруссії за Віденськими договорами-трактатами не сприяють здоровому державному життю; не промовами і постановами більшості вирішуються великі питання сучасності — це було великою помилкою 1848 і 1849 рр., — а залізом і кров'ю...

❓ Які уроки брав до уваги О. фон Бісмарк із революційних подій 1848 і 1849 рр.?

О. фон Бісмарк з'явився до ландтагу з проектом військової реформи й зажадав його затвердження, проте Палата депутатів відмовилася задовольнити вимоги уряду. Тоді, незважаючи на відмову ландтагу, глава пруського уряду в 1863–1866 рр. **провів військову реформу**, витративши великі кошти на реорганізацію армії та її озброєння. **Конфлікт між правом та силою** закінчився перемогою останньої, оскільки Бісмарк спирався на військові частини й поліцію. Він здійснював свою діяльність на вищих державних посадах на тлі цілковитого ігнорування існування парламенту. Опорою своєї консервативної політики О. фон Бісмарк вважав ті верстви населення, у яких збереглися пережитки старих уявлень: селян, ремісників, дрібних торговців.

О. фон Бісмарк поставив перед собою мету — об'єднати Німеччину «зверху», не допустивши розгортання широкого демократичного руху. Як єдиний можливий метод для цього він обрав **використання військової сили**.

Поміркуймо!

Що, на вашу думку, мав на увазі Бісмарк, висуваючи гасло об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю»?

Протягом наступного десятиліття політика голови уряду Пруссії призвела до трьох війн. Першою з них стала війна з Данією в 1864 р.

4. БОРТЬБА ПРУССІЇ ЗА ГЕГЕМОНІЮ НА НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Домігшись створення сильної армії О. фон Бісмарк узявся до реалізації свого задуму - об'єднання німецьких земель в єдиній державі. Протягом наступного десятиліття він провів ряд успішних для Пруссії воєн, метою яких було усунення конкурентів у боротьбі за панування в Німеччині.

- ❓ 1. Чому, на вашу думку, у війні з Данією Пруссія діяла спільно з Австрією?
 2. Чому, на вашу думку, у війні проти Австрії спільно з Пруссією діяла італійська армія?

ВІЙНА З АВСТРІЄЮ

Наступним завданням О. фон Бісмарка був розгром Австрії та усунення її впливу в німецьких державах.

У червні 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу й відразу розпочалася *австро-пруська війна*. На боці Австрії виступили держави Південної Німеччини і Ганновер на півночі.

З перших днів війни *перевага була на боці Пруссії*. Її чудово озброєні й підготовлені війська вступили в австрійські володіння.

Австрія, проти якої з півдня діяли також італійські війська, змушена була укласти з Пруссією мирний договір, підписаний у Празі в серпні 1866 р. За його умовами *Німецький союз розпускався, а Ав-*

стрія відмовлялася від претензій на гегемонію в Німеччині. Пруссія отримала право створювати нові об'єднання держав без участі Австрії. Згодом Пруссія приєднала Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Нассау та Франкфурт-на-Майні.

Італія у винагороду за виступ проти Австрії отримала обіцяну Венеціанську область.

4. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ УТВОРЕННЯ ПІВНІЧНОНІМЕЦЬКОГО СОЮЗУ

Пам'ятник О. фон Бісмарку
в Гамбурзі (Німеччина)

Війна з Австрією стала вирішальним кроком на шляху досягнення національної єдності. Замість Німецького союзу під пруською гегемонією створено новий *Північнонімецький союз*, до якого увійшла 21 держава, розташовані на північ від Майна. Католицькі землі Південної Німеччини — Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт тимчасово зберегли свою незалежність, але незабаром змушені були укласти з Пруссією союзні договори.

Конституція Північнонімецького союзу, прийнята в 1867 р., надала всю повноту виконавчої влади спадковому президентові Союзу — *королю Пруссії*.

Члени Північнонімецького союзу зберігали *політичну автономію*, мали своїх монархів, конституції і власне судочинство. Також у Північнонімецькому союзі введено єдину валюту, єдине комерційне і промислове законодавство. Але члени Со-

юзу повинні були визнати гегемонію Пруссії і як спільний національний прапор — чорно-білий прапор Гогенцоллернів з доданою до нього знизу червоною смугою.

Утворення великого національного об'єднання відкрило новий простір економічній ініціативі німецької буржуазії. Політична роздробленість більше не стримувала розвиток господарства Німеччини. Проте об'єднання країни було здійснене зовсім не так, як це уявляли собі ліберали. Це завдання правлячі кола Пруссії вирішували «залізом і кров'ю», а «хрещеним батьком» нової держави став О. фон Бісмарк.

З утворенням Північнонімецького союзу в центрі Європи виникла військово-бюрократична, агресивно налаштована монархія, що дотримувалася мілітаристського курсу.

? Які думки намагався передати автор карикатури? Як зображені ліберали: такими, що допомагають Бісмарку, чи скоріше заважають йому?

Конституційний конфлікт у Пруссії. Карикатура Вільгельма фон Шольца. (1866 р.) О. фон Бісмарк на малюнку тягне за собою тріумфальну колісницю, яка є алегорією пруських перемог.

За мотузку тримаються пруські ліберали, які раніше протистояли Бісмарку, але потім почали казати, що «тягнуть державу» в тому ж напрямку, що й Бісмарк:

«...Ми, звісно, теж з графом Бісмарком, і ми тягнемо ту ж лямку, що й він».

5. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. КОНСТИТУЦІЯ 1871 р.

ВІЙНА З ФРАНЦІЄЮ

Після австро-пруської війни 1866 р. і створення Північнонімецького союзу на шляху об'єднання Німеччини під егідою Пруссії стояла лише Франція, яка продовжувала підтримувати роздробленість Німеччини, побоюючись створення потужної держави на своїх кордонах. Наполеон III вирішив укріпити позиції Франції приєднанням Великого Герцогства Люксембург. Пруссія не погодилася з його намірами, що призвело до різкого погіршення франко-пруських відносин. Голова пруського уряду О. фон Бісмарк був переконаний, що *війна з Францією неминуха й необхідна для завершення об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю»*. Для забезпечення нейтралітету провідних держав Європи О. фон Бісмарк хотів спровокувати Францію на оголошення війни, чого добився за допомогою дипломатичної провокації. *Приводом* для війни стало прагнення Пруссії посадити на іспанський престол родича пруського короля Вільгельма I — Леопольда Гогенцоллерна-Зігмарінгена.

Дипломатичні провокації Бісмарка привели до бажаного ним результату: 19 липня **1870 р.** імператор Франції *Наполеон III оголосив війну Пруссії*. Франція була погано підготовлена до війни, а війська Пруссії та її союзників чисельно майже удвічі переважали противника. На початку серпня війська німецьких держав переправилися через Рейн і в перших боях завдали поразки французькій армії, яка відступила вглиб країни. Незабаром великі угруповання французьких військ були оточені й розбиті поблизу фортеці *Мец* і м. *Седан*. Повідомлення про Седанську катастрофу й взяття в полон імператора Наполеона III викликало в Парижі народне повстання. Францію проголошено республікою, до влади прийшов уряд національної оборони, проте і йому не вдалося організувати ефективний опір супротивнику. З 19 вересня Париж опинився в об-

лозі пруських військ. Небезпека голоду та епідемії змусила французів укласти перемир'я, а згодом і мирний договір (попередній 26 лютого у Версалі й остаточний **10 травня у Франкфурті**). *Франко-пруська війна закінчилася повною поразкою Франції.*

ПРОГОЛОШЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Проголошення Німецької імперії в 1871 р.
Картина художника Антона фон Вернера (1882 р.)

18 січня 1871 р., коли пруська артилерія обстрілювала Париж, у Дзеркальному залі Версальського палацу (на окупованій у ході франко-пруської війни території Франції) зібралися німецькі князі. Саме тут і проголошено створення *Німецької імперії*. Її імператором (кайзером) став король Пруссії **Вільгельм I**, зберігаючи за собою титул короля Пруссії.

Завершився процес об'єднання країни, і на політичній карті Європи виникла нова держава із 40-мільйонним населенням.

До складу імперії, якою управляли монарх і двопалатний парламент, увійшли всі німецькі держави, окрім Австрії (22 монархії, три вільних міста — Гамбург, Бремен, Любек, область Ельзас-Лотарингія).

За формою державного устрою Німеччина ставала *федерацією*. У кожній з монархій була своя династія, свій парламент (ландтаг). Провідне місце в імперії зайняла **Пруссія** (її територія становила дві третини

території всієї імперії, а населення — 60 %), якій належала провідна роль в об'єднанні німецьких земель.

Згідно Конституції 1871 р. за формою державного правління Німеччина стала **конституційною монархією**. **На чолі нової держави стояв кайзер (імператор)**, яким міг бути лише король Пруссії. Імператор був головою виконавчої влади і володів величезними повноваженнями.

Виконавча влада була повністю незалежною від законодавчої. Імперського канцлера призначав і зміщував особисто кайзер. Саме перед імператором (кайзером), а не парламентом, був відповідальний канцлер.

Імперська конституція не проголошувала навіть формально принципу «народного суверенітету» або «влади народу». Вищою волею була воля монарха, що мала «божественне походження». Від імені імператора здійснювалася законодавча й виконавча влада, визначалися повноваження державних установ і посадових осіб. Конституція зберегла в імперії риси пруської поліцейської держави та закріпила гегемонію Пруссії.

Але були в Конституції 1871 р. і прогресивні елементи. Хоча формально станові привілеї дворянства не були скасовані, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на обіймання державних посад, володіння власністю та підприємницьку діяльність.

Об'єднання німецьких земель, утворення та конституційне оформлення Німецької імперії мало велике історичне значення. Німеччина стала новим центром сил у Європі, однією з найбільш потужних і впливових держав.

Герб німецького імператора в 1871–1889 рр.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте картину і з'ясуйте за допомогою додаткових джерел інформації, яку історичну подію зображено на полотні. Поясніть, як між собою пов'язані події, зображені на картинах Вільяма Орлена і Артура фон Вернера (с. 99)

Підписання миру у Дзеркальному залі Версальського палацу. Картина художника Вільяма Орлена, 1919 р.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які були наслідки утворення Північнонімецького союзу?
2. Назвіть підсумки війн Пруссії з Данією та Австрією в 60-і роки XIX ст.
3. Визначте основні передумови укладення австро-угорського договору 1867 р.
4. Які були основні передумови війни Пруссії з Францією?
5. Коли й за яких обставин було проголошено створення Німецької імперії?
6. Схарактеризуйте державний устрій Німецької імперії згідно з Конституцією 1871 р.
7. Покажіть на карті німецькі землі, що увійшли до складу Німецької імперії.
8. Які соціальні верстви населення німецьких держав були найбільше зацікавлені в об'єднанні Німеччини?
9. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/MYncJsi>

II. Обговоріть у групі

1. Пруський король Фрідріх-Вільгельм IV якимось чином зізнався: «У 1848 році нас зовсім було поклати на лопатки». Як Ви думаєте, що мав на увазі монарх Пруссії? Які висновки з цієї тези були зроблені його найближчим оточенням?
2. О. фон Бісмарк говорив: «Хто хоче управляти Німеччиною, повинен її завойовувати». Який сенс, на Вашу думку, вкладав голова уряду Пруссії в ці слова?
3. О. фон Бісмарк любив повторювати: «Я завжди радів, якщо мені вдавалося хоча б на три кроки наблизитися до єдності Німеччини». Яка роль О. фон Бісмарка в об'єднанні Німеччини?
4. Як ви думаєте, чому О. фон Бісмарк був прихильником об'єднання Німеччини «зверху»?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Використовуючи текст підручника, інші матеріали та джерела, складіть політичний портрет О. фон Бісмарка.
2. У 962 р. німецький король Оттон I створив Священну Римську імперію, у якій панівне становище займали німецькі землі. Складіть таблицю «Німеччина на шляху створення централізованої держави», де мають бути відображені основні етапи об'єднання Німеччини аж до 1871 р.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 8 червня 1815 р.** створення Німецького союзу
1870–1871 рр. війна Пруссії проти Франції
18 січня 1871 р. проголошення Німецької імперії

§ 12 ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

? 1. Покажіть на карті Італію. 2. Пригадайте, які головні завдання стояли перед італійським народом у роки революції 1848–1849 рр. Чи вдалося їх вирішити?

Діємо: практичні завдання

Порівняйте процеси об'єднання Німеччини й Італії - визначте в них спільні й відмінні риси. Спрогнозуйте наслідки об'єднання Італії для її розвитку.

1. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ІТАЛІЇ

За рішенням Віденського конгресу *в Італії існувало вісім держав*: Королівство обох Сицилій (Неаполітанське королівство — найвідсталіший регіон Італії), Папська область, герцогства Модена, Парма, Лукка й Тоскана, Сардинське королівство, П'ємонт, Ломбардо-Венеціанське королівство, що увійшло до складу Австрійської імперії. Майже всі ці держави потрапили під вплив Австрії. Відповіддю на це стала епоха *«Рісорджименто»* — рух за звільнення з-під австрійського гніту та об'єднання Італії.

Віктор Еммануїл II

Придушення революції 1848–1849 рр. призвело до *відновлення абсолютистських режимів у всіх італійських державах*, окрім Сардинського королівства. Особливо лютувала реакція на півдні країни, у Неаполітанському королівстві, де король Фердинанд II встановив режим терору й поліцейського свавілля.

Багато областей, що були ареною військових дій, постраждали від руйнувань. Всюди зросли податки. *Спостерігався застій у промисловості й торгівлі*. Гостра криза, в основі якої було малоземелля й безземелля селян, вибухнула в сільському господарстві. Особливо важкими були її наслідки в південних регіонах.

2. ПІДНЕСЕННЯ П'ЄМОНТУ

Найбільш розвиненими були північні землі Італії — Сардинське королівство з П'ємонтом.

Лише в Сардинському королівстві після придушення революції 1848–1849 рр. збереглися конституційний устрій і деякі громадянські свободи. Представник Савойської династії король **Віктор Еммануїл II**,

побоюючись повторення революційних потрясінь, продовжував співпрацю з лібералами.

З 1852 р. аж до своєї смерті в 1861 р. прем'єр-міністром *П'ємонт* був видатний представник ліберальних кіл граф **К. Кавур**.

У 50-х роках XIX ст. в П'ємонті розгорнулося будівництво залізниць, іригаційних каналів, портів. Були створені сприятливі умови для розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі. К. Кавуру вдалося зменшити державний борг. Він уклав вигідні торговельні угоди з Великою Британією та Францією.

Камілло Бенсо ді Кавур (1810–1861 рр.) — граф, італійський політичний і державний діяч, дипломат, лідер поміркованих лібералів, прем'єр-міністр Сардинського королівства в 1852–1861 рр. К. Кавур народився в аристократичній сім'ї, здобув освіту в військовій академії. У листопаді 1831 р. К. Кавур залишив військову службу. Він побував у Франції, Великій Британії, Швейцарії й Бельгії, де вивчав проблеми західного світу. У Парижі близько зійшовся з представниками ліберальної буржуазії, а з Британії повернувся переконаним прихильником

британської політичної системи. К. Кавур закликав до об'єднання всіх італійських держав дипломатичним шляхом. Він краще за інших політичних діячів Італії розумів значення економіки для зміцнення держави. Ставши прем'єр-міністром, приділив першорядну увагу економічному розвитку П'ємонту. З іменем К. Кавура пов'язане економічне піднесення країни, зміцнення її міжнародного авторитету.

3. ДВА НАПРЯМИ БОРОТЬБИ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

У середині XIX ст. склалися *передумови для створення єдиної італійської держави*.

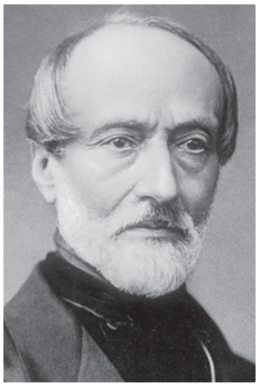
- *Пробуджувалася національна самосвідомість італійців*, які усвідомлювали себе єдиною нацією та прагнули до національного визволення.
- Більшість італійців розуміли, що *роздробленість Італії перешкоджає її соціально-економічному розвитку*.

У національно-визвольному русі в Італії, що активізувався наприкінці 50-х років XIX ст., визначилися два напрями.

Помірковано-ліберальний напрям представляв інтереси ліберального дворянства й буржуазії Північної Італії та *орієнтувався на об'єднання країни під верховенством Сардинського королівства*. Головна надія при цьому покладалася на П'ємонт. Лідер цієї течії граф К. Кавур, як і всі ліберали, відкидав революційний шлях об'єднання країни «знизу» і прагнув створення Королівства Північної Італії *під егідою Савойської династії*.

Представники революційного напрямку, які спиралися на інтелігенцію, ремісників, робітників, селян, були прихильниками революційно-

го шляху об'єднання Італії в єдину демократичну республіку. Лідерами революціонерів-демократів були *Дж. Мадзіні* та *Дж. Гарібальді*.

Джузеппе Мадзіні (1805–1872 рр.) — італійський патріот і письменник. У 1831 р. був висланий з Італії за участь у діяльності «Товариства карбонаріїв». Оселившись у Марселі, Дж. Мадзіні створив там революційну організацію «Молода Італія». Головною її метою було звільнення країни від австрійського гніту й об'єднання всіх італійських земель у єдину демократичну республіку. Виконати це завдання, на думку Дж. Мадзіні та його спільників, можна було лише шляхом **революції**, яка мала здійснитися «з народом і для народу». У 1849 р., коли після скасування світської влади Папи Римського в Папській області було створено Римську республіку, керовану тріумвіратом, Дж. Мадзіні отримав у ньому

головний пост. Після 1849 р. Мадзіні, мріючи про нову революцію, залишився вірним повстанській тактиці. За його активної участі в 1853 р. було підготовлено повстання в Мілані, яке, проте, закінчилося поразкою. Невдалою була і спроба мадзіністів організувати в 1857 р. збройну експедицію на Сицилію. Але «Партія дії», яка сформувалася на основі «Молодої Італії», не припиняла боротьби.

Джузеппе Гарібальді (1807–1882 рр.) — італійський революціонер, один з лідерів визвольного й об'єднувального рухів. Народився в Ніцці в родині моряка. Уже підлітком Джузеппе став юнгою на торговельному судні, побував у багатьох портах, у тому числі в Одесі. У юності симпатизував борцям за свободу в Іспанії, Португалії, Греції. У 1833 р. в Марселі він познайомився з Дж. Мадзіні й вступив у таємне товариство «Молода Італія». Понад 10 років бився за незалежність південноамериканських республік. Учасник Італійської революції 1848–1849 рр., організатор оборони Риму. У 1848–1849, 1866 рр. на чолі добровольців брав участь у визвольних війнах проти Австрії.

Дж. Мадзіні всюди проповідував свободу особистості й національне визволення не лише Італії, а й усієї Європи. Його кредо було: *«Я люблю мою країну, тому що я люблю всі країни»*. Він зазначав, що всі європейські народи мають жити в рівності й братерстві в межах природних кордонів, відведених для них Богом. Дж. Мадзіні вважав, що у ХХ ст. націоналізм має поширитися за межі Європи. І справді, його твори стали джерелом натхнення для багатьох лідерів визвольних рухів в Азії і Африці.

4. НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

Одним із головних завдань, що постали перед італійцями на шляху об'єднання країни, стало звільнення від австрійського панування. Імператор Франції Наполеон III з метою зміцнення свого внутрішнього становища визнав для себе корисним виступити в ролі захисника італійської незалежності та єдності й запропонував К. Кавуру свою допомогу в боротьбі з Австрією. Прем'єр-міністр Сардинського королівства скористався нагодою. *У 1858 р. К. Кавур уклав з Наполеоном III таємну угоду*, згідно з якою, зокрема, французька армія разом з п'ємонтською повинна була взяти участь у вигнанні австрійців з Ломбардо-Венеції. За задумом Наполеона III, австрійський вплив в італійських державах мав бути замінений французьким. А К. Кавуру за допомогою дипломатичних маневрів вдалося спровокувати Францію на війну з Австрією в ім'я інтересів Італії.

У квітні 1859 р. Австрія в ультимативній формі зажадала роззброєння армії Сардинського королівства й цим дала йому привід для початку військових дій. *Франція й Сардинське королівство оголосили Австрії війну.*

В Італії це викликало вибух патріотизму. З усіх кінців півострова прибували добровольці до очоленого Дж. Гарібальді батальйону альпійських стрільців; усюди відбувалися народні мітинги. У Тоскані, Модені, Пармі вони переросли в революції. Народ у цих регіонах вимагав оголошення війни Австрії й приєднання до Сардинського королівства. Перелякані герцоги й папський намісник втекли, влада перейшла до тимчасових урядів, утворених з ліберальних буржуа та дворян.

Незабаром війська Сардинського королівства і Франції захопили всю Ломбардію, розбили австрійську армію в битвах біля Мадженти й Сольферіно. Але за цих обставин Наполеон III, побоюючись створення поряд із Францією сильного об'єданого Італійського королівства, порушив попередні домовленості з К. Кавуром та уклав з Австрією сепаратне перемир'я. У відповідь на це в березні 1860 р. національні збори Тоскани, Парми, Модени схвалили рішення про приєднання до Сардинського королівства.

5. СТВОРЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

ПОХІД «ТИСЯЧІ» ДЖ. ГАРІБАЛЬДІ

Опорою реакції залишалось Неаполітанське королівство. У квітні 1860 р. на о. Сицилія знов спалахнуло селянське повстання. Скориставшись цим, патріотичні організації на півночі Італії взялися за підготовку військової експедиції для надання допомоги повстанцям. На початку травня 1860 р., зібравши невеликий загін добровольців з 1200 осіб (вони були одягнені в червоні сорочки — звідси назва «червоносорочники»),

Дж. Гарібальді таємно на двох пароплавах відплив з Генуї на Сицилію.

Висадившись на острові, він був сприйнятий населенням як **визволитель від тиранії Бурбонів**. Звідусіль до «Тисячі» Дж. Гарібальді сходилися добровольці. Дж. Гарібальді вдалося виграти важливу битву під Калатафімі. Услід за цим гарібальдійці захопили центральне місто Сицилії — Палермо, і незабаром весь острів був очищений від королівських військ.

Прибувши до Палермо, від імені сардинського короля Віктора Еммануїла II **Дж. Гарібальді оголосив себе правителем (диктатором) Сицилії**. Скориставшись своїми повноваженнями, він відмінив багато привілеїв дворянства та духовенства, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на перемелювання зерна, визволив політичних в'язнів, взявся за організацію шкіл і притулків, роздав частину державних земель селянам.

Незабаром Дж. Гарібальді урочисто вступив до столиці Королівства обох Сицилій.

Дж. Гарібальді (з прапором і шаблею) з повстанцями на Сицилії.
Малюнок XIX ст.

Свідчать документи

Перша прокламація Гарібальді в Сицилії (середина травня 1860 р.)

... Сицилія! Я привів до вас пригорщу сміливців... Ми бажаємо лише одного: визволення вітчизни. Будьмо однастайні, і справа виявиться неважкою. До зброї! Хто не візьметься за неї, той або боягуз, або зрадник! Хай Сицилія знову покаже світу, як доблесний об'єднаний народ визволяє країну від тих, хто її пригноблює.

❓ Які чинники допомогли Дж. Гарібальді отримати перемогу в Сицилії?

ПРИЄДНАННЯ ПІВДЕННОЇ ІТАЛІЇ ДО САРДИНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Зростаюча популярність народного генерала турбувала правлячі кола Сардинського королівства. Регулярні війська під командуванням короля Віктора Еммануїла II в жовтні 1860 р. увійшли до Неаполітанського королівства з півночі, перегородивши повстанським загонам шлях до Папської області. Король та голова уряду К. Кавур вважали, що похід Дж. Гарібальді до Папської області може ускладнити міжнародне становище Італії, накликати на неї гнів французів.

У листопаді 1860 р. Дж. Гарібальді оголосив про передачу влади у визволеній ним Південній Італії королю Віктору Еммануїлу II. Прохан-

ня Дж. Гарібальді залишити його в Південній Італії намісником короля було відхилено. Тоді Гарібальді розпустив свій загін і повернувся до власного маєтку на о. Капрера. *Таким чином, блок лібералів і монархістів зумів перемогти революціонерів-демократів.*

ПРОГОЛОШЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Герб Королівства Італії

У лютому 1861 р. в Турині на своє перше засідання зібрався загальноіталійський парламент, на якому були присутні представники від усіх територій, що висловилися за союз із Сардинським королівством. **14 березня 1861 р.** парламент оголосив Сардинське королівство разом з усіма приєднаними до нього землями *Італійським королівством*, а короля Віктора-Еммануїла II — королем Італії. Столицею королівства стала Флоренція. Майже вся Італія (за винятком Риму та Венеції) була об'єднана під владою Савойської династії. Формою державного правління в новій італійській державі стала *конституційна монархія*.

6. ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

ПОХІД НА РИМ

У серпні 1862 р. Дж. Гарібальді на чолі загону з двох тисяч добровольців вирушив у похід для звільнення Риму. «*Рим або смерть*» — таким було гасло гарібальдійців. Проте й цього разу Віктор Еммануїл II не підтримав Гарібальді. Дж. Гарібальді був оголошений бунтівником, і проти нього спрямували італійські королівські війська. Біля гори Аспромонте відбулася битва. У цьому бою Дж. Гарібальді був важко поранений, узятий під варту й кинутий до в'язниці, де перебував до жовтня, після чого амністований королівським указом.

Пам'ятник Джузеппе Гарібальді в м. Піза (Італія)

ВІЙНА ІТАЛІЇ З АВСТРІЄЮ

У 1866 р. Італія за попередньою угодою з Пруссією взяла участь у війні проти Австрії. Італійські війська зазнали низку поразок на суші та морі. Але розгром головних австрійських сил прусською армією в битві біля Садовій визначив результат війни: Австрія змушена була скласти зброю. Згідно з Празькою мирною угодою *Венеціанську область*

❓ Поміркуйте, чому пам'ятники Дж. Гарібальді встановлено в різних країнах світу.

спочатку передано Наполеону III, а потім до складу Італійського королівства. Із цієї миті поза італійською державою залишалися лише Рим і прилеглі до нього інші папські володіння.

ВЗЯТТЯ РИМУ КОРОЛІВСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ

Створення єдиної італійської держави остаточно завершилося лише в 1870 р., під час франко-пруської війни. Після перших поразок Франції Наполеон III був змушений відкликати з Папської області французький легіон. На початку вересня 1870 р. італійські королівські війська вступили на територію Папської області й 20 вересня зайняли Рим. У січні 1871 р. столицю Італійського королівства перенесено з Флоренції до «вічного міста».

Папську державу ліквідовано. Позбавлений світської влади Папа Пій IX зберіг її лише у *Ватикані*.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які були основні передумови та чинники об'єднання Італії?
2. Коротко схарактеризуйте помірно-ліберальний і революційний напрями в італійському об'єднувальному русі. У чому полягали принципові відмінності між ними?
3. Які реформи провів Дж. Гарібальді як правитель (диктатор) о. Сицилія?
4. Зіставте об'єднувальний процес в Італії та Німеччині. У чому Ви вбачаєте схожість? У чому відмінність?
5. Покажіть на карті території, що належали до італійських держав.

II. Обговоріть у групі

1. К. Кавур був видатним політичним діячем Італії XIX ст. Водночас перед походом Дж. Гарібальді на південь Італії в 1860 р. К. Кавур писав своєму другу: *«Я докладаю всіх зусиль, аби перешкодити італійському руху стати революційним... Я готовий заради цього на все»*. Як пояснити позицію К. Кавура, якщо ми знаємо, що він був палким прихильником об'єднання Італії? Висловіть свою думку.
2. В Італії було багато прихильників республіканської форми державного правління. Як Ви думаєте, чому після об'єднання країни в Італії все-таки встановилася монархія?
3. Коли в 1861 р. утворилось єдине Італійське королівство, Дж. Гарібальді сказав: *«Це зовсім не та Італія, за яку я боровся все своє життя»*. Як Ви думаєте, який сенс він вкладав у ці слова?
4. Обговоріть у групах позицію щодо об'єднання Італії: а) Наполеона III, б) Папи Римського. Чим пояснюється їхнє ставлення до об'єднувачих подій в Італії? Пригадайте, які події у Франції змусили Наполеона III відкликати військо з Папської області.

III. Мислю творчо й самостійно

1. Використовуючи підручник, інші матеріали та джерела, складіть у довільній формі діалог між К. Кавуром і Дж. Гарібальді, у якому були б відображені процес об'єднання Італії, майбутній державний лад і проблеми розвитку країни в недалекому майбутньому.
2. Підготуйте історико-мистецтвознавчий проєкт «Гарібальді і Айвазовський». Дізнайтесь, що поєднувало видатного художника-марініста з Італією і Дж. Гарібальді.

3. Прочитайте таке висловлювання: *«Причини успішного завершення об'єднання Італії криються в дуже простому факті — кожен італієць цього щиро хотів. Простий народ й аристократія, згадуючи часи Римської Імперії, марили про новий початок. Італійці змогли створити свою державу й перемогти Австрію лише тому, що в кожного в голові вже було це саме Королівство Італія».*

Чи погоджуєтесь ви з цією думкою? Напишіть есе «Воля народу та доля країни: з історичного досвіду Італії та України».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1859 р.** франко-італо-австрійська війна
- 1860 р.** висадка загону під командуванням Дж. Гарібальді на о. Сицилія
- 1861 р.** проголошення Італійського королівства
- 1870 р.** приєднання Риму до Італійського королівства

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

1. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ на початку ХІХ ст.

Після нетривалого (1796-1801 р.р.) правління сина Катерини II імператора Павла I стався останній в історії Росії палацовий переворот і на престол зійшов його син *Олександр I* (1801–1825 р.р.).

Він відновив скасовані батьком привілеї дворянства і проголосив наступність своєї політики з часами правління своєї бабці. Але імператор не міг не зважати на «дух часу» — зміни, спричинені впливом Французької революції. Тому він намагався, не змінюючи основного напрямку самодержавницької політики і збереження кріпацтва, шукати більш гнучкі засоби вирішення проблем держави.

Історичні подробиці

Принцип самодержавства не слід плутати з принципом західноєвропейського абсолютизму. Абсолютизм у Франції, Іспанії чи Австрії існував як протидія надмірним тенденціям до роздрібнення, властивим родовій аристократії. Незважаючи на великі претензії Бурбонів чи Габсбургів, їхня реальна влада завжди була обмежена залишками опору станових і регіональних угруповань і автономією католицької церкви. Натомість російське самодержавство було прямим нащадком необмеженого деспотизму Московії, успадкованого у свою чергу від Золотої Орди. Воно панувало в країні, де феодалні маєтки ніколи не мали автономії, а церква не мала змоги відігравати самостійну роль. Самодержавство було «абсолютнішим» за абсолютизм та не мало жодного аналогу в Європі.

Зокрема, у 1815 р., коли імператор відчув себе одним з головних переможців Наполеона, була підписана Конституція утвореного у складі Російської імперії (на землях колишнього герцогства Варшавського) Королівства Польського. Імператор одночасно ставав Королем Польським, в його руках знаходилась виконавча і частково законодавча влада. Королівський намісник у Варшаві призначався з членів монаршої родини, ним був призначений брат імператора Великий князь Костянтин. Королівство Польське мало багато прикмет конституційної монархії. Воно мало власний уряд, власну судову систему, свій виборний сейм і навіть власні військові підрозділи. Зберігався Кодекс Наполеона, свобода друку, принцип релігійної толерантності, особиста свобода і право селян на придбання землі. Польська мова мала бути мовою урядування.

Серед освічених верств Росії виникли надії на запровадження в усій імперії конституції за польським зразком та скасування кріпацтва. Але нічого цього влада робити не збиралась. Навпаки, після 1818 р. реформи поступово згортаються, на їх поглиблення Олександр I не наважився.

Це породила опозиційні до самодержавства настрої в середовищі російського дворянства.

2. ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ

Варто запам'ятати!

Декабристи — дворяни революціонери, які в грудні 1825 р. підняли збройне повстання проти самодержавства й кріпосництва.

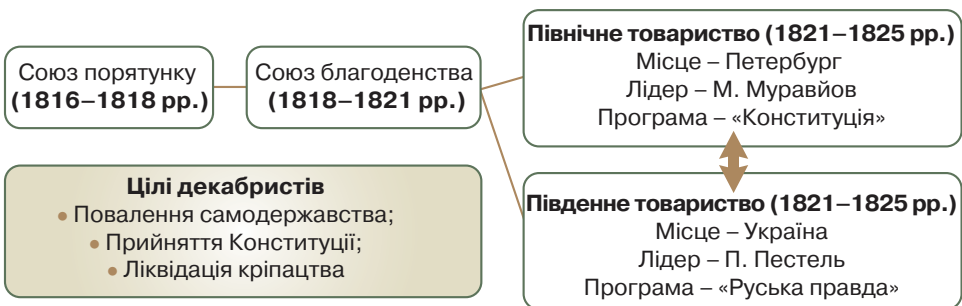
Великий вплив на формування ідей декабристів мав загальний підйом патріотизму під час *війни 1812 р.* Під час закордонних походів російської армії в 1813–1815 рр. більшість офіцерів, не кажучи вже про солдатів, уперше познайомилися з життям народів Європи. Контраст між тим, що спостерігали майбутні декабристи на Заході, й російською дійсністю справив на них гнітюче враження. Там вони бачили економічний прогрес, відчували громадянські свободи; у більшості європейських країн уже було скасовано кріпосне право. А в Росії в цей час панували рутини в господарстві, жорстокі форми експлуатації й кріпосницької залежності.

На погляди майбутніх декабристів істотний вплив справили *революції* в Європі. Їхні думки розбурхували кращі здобутки вітчизняної й закордонної *публіцистики та літератури*, які критично сприймали навіколишню дійсність.

На формування ідейних переконань дворянської опозиції вплинуло також масонство.

Поміркуймо!

Пригадайте за матеріалом всесвітньої історії 8 класу головні ідеї масонства. Які з них могли бути взяті на озброєння декабристами?

Таємні організації декабристів

ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ ТА ЇХ ДОЛЯ

Як засіб повалення самодержавства в Російській імперії декабристи обрали організацію збройного повстання. Сприятливі обставини

виникли у зв'язку зі смертю імператора Олександра I і сходженням на престол Миколи I.

Свідчать документи

Із «Руської правди» Павла Пестеля

...Усі повинні бути перед законом рівні... Усі люди мають однакове право на всі вигоди, що надаються державою, і всі мають рівні обов'язки нести всі тягарі...

...Щоб рабство в Росії було цілковито знищене...

1) звільнення селян... не повинне позбавити селян доходу...

4) Весь російський народ являє собою один стан - громадянський; усі нинішні стани знищуються...

8) Верховна влада поділяється на законодавчу (Народне віче) і верховно-виконавчу (Державна Дума). Влада наглядова доручається Верховному собору.

Із проєкту Конституції Микити Муравйова

Досвід усіх народів і всіх часів довів, що влада самодержавна однаково згубна для правителів і для суспільств.

...Федеральне або союзне правління... задовольнило всі умови й оповістило велич народу і свободу громадян.

Під наглядом государя одні Законодавчі збори... складають всі розпорядження загальні...

1) Джерелом верховної влади є народ...

4) Громадянство - є право брати участь у спільному управлінні... бути обраним...

6) Щоб бути громадянином (необхідно мати) не менше 21 року... власність нерухома на 500 крб сріблом або рухома на 1000 крб сріблом.

16) Кріпацтво і рабство скасовуються.

17) Кожен має право висловлювати беззаборонно свої думки... й передавати їх за допомогою друку...

25) Землі поміщиків залишаються за ними. Особливий закон визначить винагороду, яку зобов'язані їм сплатити поселяни, які надумують... переселитися...

Титульна сторінка
«Руської правди»
П. Пестеля

1) Проаналізуйте уривки із програмних документів Південного й Північного товариств і визначте як вони планували вирішити:

- питання форми правління в Росії;
- питання громадянських прав і свобод;
- питання скасування кріпосного права.

2) Висловіть судження щодо рівня демократичності програмних документів; щодо проєктів скасування кріпацтва - у чиїх інтересах планувалась декабристами ця реформа?

14 грудня 1825 р. в Петербурзі на Сенатській площі члени Північного товариства спробували підняти повстання силами підконтрольних військових частин. Однак повстання було придушене.

Вранці **29 грудня 1825 р.** почалося повстання Чернігівського полку, розташованого неподалік українського міста Василькова. Повстання очолили М. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Повсталі сподівалися, що до них приєднаються інші частини царської армії, але цього не сталося. 3 січня 1826 р. повстанців розгромили урядові війська.

Повстання декабристів. Фрагмент картини художника Карла Кольмана

❓ Порівняйте зображення повстання декабристів із зображеннями революційних подій (с. 11, 75) у європейських країнах. Які елементи картини «Повстання декабристів» свідчать про те, що це була спроба повстання, військового перевороту, а не революція?

РОЗПРАВА НАД ДЕКАБРИСТАМИ. ЗНАЧЕННЯ ПОВСТАННЯ

Розправа над декабристами. Після розгрому повстання розпочалися масові арешти. Був створений спеціальний Слідчий комітет зі справ декабристів. До слідства притягнуто 579 осіб, а причетними до змови визнано 269, з них 131 — винними.

Верховний суд у Петербурзі засудив до страти п'ятьох найактивніших діячів декабристського руху: **П. Пестеля, К. Рилєєва, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського.** 126 декабристів засудили до каторги, заслання й поселення в Сибіру. Усіх їх позбавили військових чинів і дворянського звання. Особливі комісії розглядали «справи» солдатів, що брали участь у повстанні. Багатьох із них прогнали крізь стрій і покарали різками. На Кавказ у діючу армію був відправлений весь Чернігівський полк.

Свідчать документи

З переписки Миколи I. Костянтин Павлович — Миколі I, 20 грудня 1825 р.

...Великий Боже, що за події! Ця сволота була незадоволена, що має господарем ангела, і змовилася проти нього! Чого ж їм потрібно? Це дивовижно, жахливо...

Генерал Дибич передав мені всі папери, і з них один... жахливіший від усіх інших... де йдеться, як Волконський закликав взятися за зміни у правлінні. І ця змова триває вже 10 років! Як це сталося, що її не виявили негайно або вже давно?

❓ Чим були викликані бурхливі емоції представників царської родини?

Підсумки й значення повстання декабристів. Перше в історії Росії повстання дворянської опозиції, спрямоване проти самодержавства й кріпосництва, зазнало поразки. Дворянські опозиціонери хотіли зробити переворот у країні в ім'я народу, але без його активної участі. Суспільство виявило неготовність до рішучих перетворень. Але значення повстання декабристів полягає в тому, що **вони першими виступили проти самодержавства й кріпосного права й дали поштовх подальшому розвитку реформаторського руху в країні.**

Пам'ятник дружинам декабристів м. Іркутськ, автори М. Переяславець, Ю. Вовчок (2011 р.,)

❓ За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення про долю декабристок.

Поміркуймо!

Визначте причини поразки декабристів. Чим показова доля декабристів як представників вищих верств суспільства, що виступили проти самодержавства? Як, на вашу думку, розправа над декабристами вплинула на діяльність опозиційних сил в Російській імперії?

3. РОСІЯ ЗА МИКОЛАЇВСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

Уряд нового царя Миколи I (1825-1855) ужив заходів щодо зміцнення режиму. У 1826 р. засновано **Третє відділення Власної його імператорської величності канцелярії**, що стало головним органом політичного розшуку. Супротивників миколаївського режиму очікували в'язниці, арештантські роти, заслання на Кавказ. У 1826 р. був опублікований устав про **цензуру**, за допомогою якого миколаївські міністри мали на-

Микола I

мір упоратися з небезпечними західноєвропейськими ліберальними ідеями. Були поставлені під жорсткий контроль університети і посилений тиск на неправославні групи населення.

3. ПОЛЬСЬКЕ ЛИСТОПАДОВЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр.

Зміна курсу торкнулася і Королівства Польського. Наляканий декабристським повстанням, новий імператор не приховував своєї зневаги до «конституційного врядування». Поляки взялися до зброї. У листопаді 1830 р. польські кадети спробували вбити великого князя Костянтина, розпочавши повстання. Скликаний повстанцями польський сейм проголосив відділення Королівства Польського від Російської імперії та заявив претензії на землі Литви, Білорусі і України. Микола I кинув армію на придушення повстання. До жовтня 1831 р. повстання було придушене.

Російська помста страшним тягарем впала на польські землі. Усіх польських офіцерів — учасників повстання позбавили військових звань і заслали на примусові роботи вглиб Росії. Поразка повстання поклала кінець конституції Королівства Польського. Усі громадянські права скасували. Армія, сейм, університети були ліквідовані. Польщею тепер правили за допомогою військових указів. 1837 р. польські воєводства замінили десятьма російськими губерніями. Королівство Польське було знищено, хоча його назва буде ще зберігатись тридцять років.

Український всесвіт

Історія придушення Листопадового повстання пов'язана із заснуванням важливого осередку вищої освіти на українських землях — Університету св. Володимира у Києві (1834 р.). Університет було засновано з ініціативи міністра народної освіти С. Уварова як осередок русифікації Наддніпрянської України. Однак невдовзі університет перетворився на центр українського національного відродження.

Нині це Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Імператорський університет Святого Володимира (фото 1911 р.)

❓ Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, хто з визначних діячів українського відродження був пов'язаний з університетом Св. Володимира у Києві.

СУСПІЛЬНИЙ РУХ другої чверті XIX ст.

Діємо: практичні завдання

Ознайомтеся з ідейними засадами суспільних рухів і визначте спільне й відмінне в баченні шляхів розвитку Росії. Яка з течій, на вашу думку, мала більш прогресивне бачення майбутніх перетворень.

У суспільному русі другої чверті XIX ст. визначилися три ідейні напрями: консервативний, радикальний і ліберальний.

Консерватизм у Росії спирався на теорії, які доводили непорушність самодержавства й кріпосного права. Для ідеологічного обґрунтування самодержавства міністр освіти граф *С. Уваров* створив **теорію офіційної народності**. Вона була заснована на трьох принципах: *самодержавство, православ'я, народність*.

Радикальний напрям представляли гуртки *О. Герцена* й *М. Огарьова, М. Станкевича, В. Белінського, М. Буташевича-Петрашевського* та інших громадських діячів. Радикали гостро критикували існуючий в Російській імперії лад і виношували плани побудови соціалізму.

Ліберальний напрям був представлений **слов'янофілами й західниками**.

Гурток **слов'янофілів** утворився в Москві. Він об'єднував невелику групу громадських діячів, письменників і публіцистів. Ядро його становили *О. Хом'яков, брати Аксакови, Ю. Самарін, А. Кошелєв*.

Слов'янофіли вважали, що в кожного народу є своя історична доля й свій шлях. Отже, і *Росія повинна розвиватися своїм шляхом, який не має нічого спільного із західноєвропейським* і базується на «традиційних російських цінностях». Великого значення слов'янофіли надавали православ'ю. Вони не визнавали досягнень західноєвропейської культури й вважали помилковим зближення Росії із Заходом за часів Петра I, який, на їхню думку, зруйнував віковий уклад і порядок у Росії.

Водночас слов'янофіли були **прихильниками скасування кріпосного права**, критикували бюрократизм і деспотію.

На думку слов'янофілів, основу життя російського суспільства становила **общинна (колективна) свідомість і принцип згоди**, на відміну від західноєвропейського індивідуалізму.

Варто запам'ятати!

Слов'янофіли — представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст., які виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії, заснований на принципах **патріархальності, консерватизму, православ'я**.

Західники — представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст. На протигагу слов'янофілам, вони виступали за здійснення соціально-економічних **реформ у Росії за західним зразком**.

Ядро **західників** становили історики, юристи, письменники, публіцисти: **Т. Грановський, С. Соловйов, К. Кавелін, В. Боткін, П. Анненков** та інші.

Західники дотримувалися ідеї про **спільність історичних шляхів Європи й Росії**. Вони вважали, що в Росії рано чи пізно встановляться західноєвропейські порядки. Західники були прихильниками скасування кріпосного права, відстоювали вільний розвиток особистості, свободу підприємництва та інші ліберальні ідеї. Проте вони були супротивниками революцій. Західники виступали за широку освіту народу, вважаючи, що це єдиний шлях успіху модернізації Росії.

Суперечки західників і слов'янофілів мали велике суспільне значення. Вони пробуджували громадську думку, закликали до творчої діяльності й знаменували собою початок формування ліберальної ідеології в Росії.

5. СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА

Карикатура часів Східної війни.
Робота художника Оноре Дом'є

❓ Які ідеї намагався передати автор карикатури?

У середині XIX ст. Велика Британія і Франція прагнули витиснути Росію з берегів Чорного моря й запобігти посиленню російського впливу на Османську імперію. Водночас Росія хотіла забезпечити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, посилити свій вплив серед слов'янського населення балканських володінь Османської імперії та захопити Стамбул — стародавній Константинополь, закріпивши за собою роль центру світового православ'я.

Підставою до розв'язання війни став конфлікт між православною й католицькою церквами за право контролю над святими для християн місцями

в Палестині. У жовтні 1853 р. османський султан оголосив Росії війну.

У листопаді 1853 р. російська ескадра під командуванням адмірала П. Нахімова розгромила османську ескадру у **Синопській битві**. Ця перемога стала приводом до втручання у російсько-османський конфлікт Великої Британії і Франції, які в березні 1854 р. оголосили війну Росії.

Військово-морські сили Британії й Франції атакували чорноморські портові міста, заблокували Балтійський флот у Кронштадті, обстріляли Соловецький монастир на Білому морі. **Оборона Севастополя** (вересень

1854 — серпень 1855 р.), незважаючи на масовий героїзм матросів і солдат, офіцерів, цивільних громадян, серед яких було чимало українців, закінчилася здачею головної бази Чорноморського флоту Росії.

18 березня 1856 р. ворогуючі сторони підписали **Паризький мирний договір**. Росія віддавала османам фортецю Карс на Закавказзі, а союзники повертали Росії Севастополь та інші захоплені ними російські міста. Дунайські князівства — Молдавія й Валахія — залишалися під правлінням султана, але над ними фактично був установлений колективний протекторат великих держав. Чорне море оголошувалося нейтральним. Росії й Османській імперії заборонялося мати на ньому військовий флот і військово-морські бази. Особливою конвенцією про режим чорноморських проток підтверджувалася заборона проходу через Босфор і Дарданелли в мирний час військових кораблів усіх країн, крім Османської імперії.

Східна війна продемонструвала економічну й військово-технічну відсталість Росії від провідних країн Європи, нездатність вищих чиновників і військових керувати країною в складних умовах воєнного часу.

Українці герої оборони Севастополя 1854–1855 рр.: Афанасій Єлісеєв, Аксеній Рибаків, Петро Кішка, Іван Димченко, Федір Заїка. (Літографія Георга-Вільгельма Тімма)

«Двоголова ворона у Криму». Карикатура у лондонському журналі «Панч», 29 вересня 1855. Два солдати союзників спостерігають втечу двооголового російського орла. Підпис: «Вона добряче отримала! Добий її!»

❓ Поясніть, який зміст вклав автор у карикатуру.

Діємо: практичні завдання

Дізнайтеся історію заснування жіночої нагороди імені Флоренс Найтінгел. Як вона пов'язана з історією Східної (Кримської) війни? Складіть допис у соціальні мережі про жінку, на честь якої названо нагороду.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Укладіть питання до «Кросворду навпаки»
2. Які явища в політичному й соціально-економічному житті Росії спричиняло формування опозиційних до влади організацій та ідейних течій?
3. Назвіть спільні й відмінні риси в поглядах декабристів, західників і слов'янофілів на шляхи розвитку Росії.
4. Яка з суспільних течій Росії була опорою самодержавства?
5. Схарактеризуйте історичне значення Східної (Кримської) війни.
6. Виконайте онлайн-вправу <https://cutt.ly/OYNvxYT>

II. Обговоріть у групі

1. Одні історики вважають повстання декабристів проявом зростання революційного руху в країні, другі — проявом опозиції до самодержавства, а треті вважають повстання декабристів спробою військового перевороту в країні. Якої точки зору дотримуетесь ви?
2. Чому підвалини самодержавства й кріпосництва у 20–40-і роки XIX ст. залишалися непорушними?

III. Мислю творчо й самостійно

На думку деяких вчених, повстання дворян-декабристів свідчило про незрілість російського суспільства та неспроможність російської буржуазії виступити проти самодержавства й феодальних порядків у країні. Це позначилось і на подальшій долі Росії.

Поміркуйте, чим була зумовлена незрілість російського суспільства до протистояння самодержавству.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 14 грудня 1825 р.** повстання декабристів на Сенатській площі в Петербурзі
- 29 грудня 1825 р.** повстання Чернігівського полку
- 3 січня 1826 р.**
- 1830–1831 рр.** польське Листопадове повстання
- 1853–1856 рр.** Кримська (Східна) війна

§ 14 ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В США І РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

- ❓ 1. Пригадайте, коли і за яких обставин утворилися Сполучені Штати Америки. 2. Які ідеї закріплював американський «Біль про права» 1791 р.?

1. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ США

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ США

Варто запам'ятати!

Федерація (від лат. foederatio — союз) — одна з форм державного устрою, за якого кілька державних утворень (наприклад, штатів) об'єднуються в одну союзну державу, при збереженні власної державної структури та часткового суверенітету.

За формою державного правління США були *республікою*, а за формою державного устрою — *федеральною* державою.

Вища законодавча влада належала Конгресу (парламенту), що складався з двох палат — Сенату й Палати представників. Виконавчу владу — уряд — очолював президент. Верховний суд призначався президентом за узгодженням із Сенатом. Однак в країні залишалась велика кількість прибічників конфедерації — міждержавного союзу між повністю суверенними штатами. Більшість їх зосередилась на Півдні, який не відчував потреби в єдиній державі.

Гострі дискусії в суспільстві і політичних колах США точилися довкола проблеми рабства. Характерною ознакою політичного життя США у першій половині XIX ст. був *тимчасовий політичний компроміс між підприємцями Півночі та плантаторами Півдня*. Такого компромісу вдалося досягти на деякий час президентові США *Е. Джексону*. Його однопіддумці, а серед них були плантатори Півдня, підприємці Півночі, частина робітників і ремісників, почали іменувати себе *Демократичною партією*, датою заснування якої вважається **1828 р.** Ця партія перед Громадянською війною перебувала при владі з невеликими перервами майже 30 років.

У **1854 р.** утворено *Республіканську партію* США, основу якої становили ворожі рабству і прихильні до єдності держави фермери та буржу-

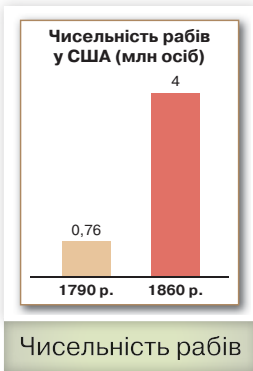
азія. *Помірне крило* республіканців складалося з представників великої буржуазії Півночі, які вимагали обмеження поширення рабства на територію новоутворених західних штатів.

Суперництво демократів і республіканців стало головним стрижнем політичного життя США.

ЗРОСТАННЯ МОГУТНОСТІ США

У першій половині XIX ст. США динамічно розвивалися. До кінця 1840-х рр. їх територія простяглася через весь континент від Атлантичного до Тихого океану. Вони перетворилися на найбільшу і наймогутнішу державу регіону. У результаті індустріальної революції, що відбулася на межі XVIII–XIX ст., США посідали четверте місце у світі за рівнем промислового розвитку. Країна розвивалася своїм особливим шляхом, але саме в цих особливостях закла-

далися основи для гострих конфліктів між різними політичними силами, що в підсумку призвело до громадянської війни 1861–1865 рр.

Чисельність рабів

? Пригадайте визначення поняття «рабство».

- ?** 1. Простежте за картою зростання території США у першій половині XIX ст. 2. Назвіть спільні й відмінні риси у розвитку США і європейських провідних держав. 3. Чому, на вашу думку, США приваблювали імігрантів з різних куточків світу. 4. Яке питання викликало дискусії в суспільстві щодо подальших шляхів розвитку?

Варто запам'ятати!

Ферма — приватне сільськогосподарське **підприємство на власній або орендованій ділянці землі**; фермер — власник такого приватного сільськогосподарського підприємства.

Плантаційне рабовласницьке господарство — велике земле-власницьке господарство, що спеціалізувалося на вирощуванні технічних і продовольчих культур з використанням праці рабів.

Історичні подробиці

У 1848 р. виявлення родовищ золота в **Каліфорнії** спричинило **«золоту лихоманку»** — потік на Захід численних золотошукачів, яких захоплювала примара швидкого успіху. «Золота лихоманка» супроводжувалася збройними зіткненнями між конкуруючими угрупованнями.

Населення Каліфорнії стало стрімко зростати. «Золота лихоманка» привела на захід не лише золотошукачів, а й купців, фермерів, сприяла будівництву поштових трактів і залізниць, розвитку економіки в цілому. Найбільший прибуток від видобування золота отримали не самі робітники копалень, а виробники супутніх товарів — лопат, ємностей для промивання породи, різних кирок тощо. «Золота лихоманка» завершилася так само раптово, як і розпочалася. Золотодобування набуло організованого **індустріального характеру**. Більшість колишніх старателів зайнялися фермерством, торгівлею, лісозаготівлями або залишили Каліфорнію.

Золотошукачі. Картина художника Альфредо Родрігеса

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1861–1865 рр.**Діємо: практичні завдання**

Працюючи з текстом параграфу, укладіть в зошит таблицю «Громадянська війна в США». Визначте, які фактори відіграли ключову роль у перемозі Півночі в громадянській війні.

Причини громадянської війни	Ворожі табори (групи населення, що і підтримували)	Головні події
	Південь Північ	
Результати війни		
Наслідки війни		

ЗАГОСТРЕННЯ ПРОТИРІЧ МІЖ ПІВНІЧЧЮ І ПІВДНЯМ

Наявність рабовласництва *підривала єдність економічної системи країни*. Плантаційне господарство Півдня, зайняте обробіткою бавовни, працювало переважно на експорт, а свої потреби у промислових товарах задовольняло здебільшого за рахунок імпорту британських виробів. *Орієнтація Півдня на експортну торгівлю гальмувала торгівлю між північними й південними штатами США*. Високі темпи *економічного розвитку* Півночі, застосування найманої праці на заводах та у фермерських господарствах вступали у протиріччя з використанням примусової праці рабів на Півдні, низькою продуктивністю їх праці — крім того, що раби неохоче працювали на плантаціях, рабовласницький Південь мав тримати частину продуктивних сил як патрулі для пошуку втікачів.

У 1850-і роки різко посилювався антагонізм між рабовласниками й фермерами через *земельне питання*. Багато збіднілих фермерів і батраки вимагали земельні ділянки, або *гомстеди*, на Заході й домагалися *заборони рабства* на західних землях. Натомість великі землевласники Півночі та плантатори Півдня виступали проти безкоштовної роздачі землі.

Посилювалося політичне протистояння Півночі й Півдня. На Півночі формувалися основи *демократії*, а на Півдні формувалися основи *олігархії* — *влади небагатьох* (найбагатших і найвпливовіших плантаторів).

Варто запам'ятати!

Гомстеди — ділянки землі на Заході США, що надавалися кожному американському громадянину (при сплаті невеликого збору), які згодом переходили в його власність.

Громадськість Півночі співчувала рабам, проте мало хто виступав за їхнє звільнення, бо вони вважалися приватною власністю плантаторів. Інколи раби піднімали повстання. Прихильники ліквідації рабства — *аболіціоністи* — допомагали рабам втікати від плантаторів. Були створені спеціальні таємні маршрути для втікачів, яких переправляли до Півночі США та Канади.

Варто запам'ятати!

Аболіціонізм (від лат. abolito — знищення, відміна) — 1) **суспільний рух, спрямований на скасування певного закону**; 2) наприкінці XVIII — у XIX ст. — рух у США **за скасування рабства афроамериканців**; у Великій Британії, Франції та інших країнах — рух **за відміну рабства в колоніях**.

Поміркуймо!

Уявіть, що ви американський політик середини XIX ст. Як ви думаєте, чи можна було уникнути військового конфлікту між Північчю і Півднем.

ПРЕЗИДЕНТ АВРААМ ЛІНКОЛЬН

Приводом для Громадянської війни стало обрання в листопаді 1860 р. президентом США лідера Республіканської партії *А. Лінкольна*. Він проголосив головними напрямками своєї майбутньої політики *боротьбу за збереження єдності США і за непоширення рабства в інших регіонах країни*.

Авраам Лінкольн (1809–1865 рр.) — американський державний і політичний діяч. Народився у штаті Кентуккі в сім'ї бідного фермера. З дитинства Авраам звик до праці, допомагаючи батькам обробляти землю. Сім'я часто переїжджала з місця на місце, і хлопчикові не вдалося здобути належної початкової освіти. Виручали його природна кмітливність, відмінна пам'ять, потяг до самоосвіти. Почавши у 21 рік самостійне життя, він перепробував багато професій: землеміра, комірника, лісоруба, поштового службовця. Протягом кількох років А. Лінкольн вивчав право. З 1834 р. він робить перші кроки в політиці — його обрано в Законодавчі збори штату Іллінойс.

З 1847 р. А. Лінкольн став членом Конгресу США. У 1854 р. був одним із засновників Республіканської партії. У 1861–1865 рр. — президент США. Усю свою діяльність А. Лінкольн зосередив на збереженні єдності країни, економічному процвітанні, скасуванні рабства. 14 квітня 1865 р. А. Лінкольн був смертельно поранений найманцем рабовласників.

Відео. Одна історія. Суперечлива особистість борця за права рабів Авраама Лінкольна. Тривалість 6 хв 50 с
<https://cutt.ly/yYNUAEr>

1. Підготуйтеся до написання історичного портрета Авраама Лінкольна:
 - а) визначте, що або хто вплинув на становлення особистості А. Лінкольна;
 - б) що було головною метою діяльності А. Лінкольна;
 - в) визначте, як змінилися протягом життя погляди А. Лінкольна на місце афроамериканців у суспільстві.
2. Чи погоджуєтеся ви з назвою відео? Свою думку обґрунтуйте.

На президентських виборах А. Лінкольн переміг лише голосами Півночі, тому рабовласники Півдня вважали її порушенням політичного балансу між двома частинами держави. Це стало сигналом до відокремлення південних штатів. Південні штати Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана, Техас, Теннесі, Арканзас, Північна і Південна Кароліна й Вірджінія відокремилися від США і утворили «Конфедерацію»

штатів Америки». Столицею Конфедерації стало місто Річмонд, а президентом — багатий плантатор Д.Девіс.

Історичні подробиці

Конфедерація (стосовно історії США) — **об'єднання південних штатів США** з метою збереження існуючого на Півдні соціально-економічного устрою й рабовласництва.

У конституції, прийнятій на з'їзді, головною метою Конфедерації лицемірно проголошувався захист свобод окремих штатів. Конституція була пронизана расистськими принципами, рабство проголошувалося «оплотом цивілізації».

Президент А. Лінкольн заявив про невизнання Конфедерації. **12 квітня 1861 р.** війська Конфедерації бомбардували зайнятий федеральними військами форт Самтер у Південній Кароліні й згодом захопили його. Ця подія стала **початком Громадянської війни між Північчю та Півднем.**

Історичні подробиці

Громадянська війна — організована збройна боротьба за державну владу між різними соціальними групами та політичними угрупованнями **всередині країни.**

Перевага сил у війні, яка розпочалася, була на боці Півночі, що давала 75 % промислової продукції країни. Але північні штати не були готові у військовому відношенні. Крім того, частина командних кадрів армії Півночі опинилася на боці конфедератів, у лавах яких панувало велике патріотичне піднесення. По суті, обом воюючим сторонам доводилося в

ході війни створювати армію заново, вербувати її кадри й готувати надійний командний склад.

Крім того, бунтівники розраховували на допомогу Британії, Франції, Іспанії. Розпад США на дві держави при збереженні за Конфедерацією ролі постачальника бавовни й іншої сільськогосподарської сировини був вигідний для західноєвропейської буржуазії.

Війська Півночі на першому етапі війни — у 1861–1862 рр. — зазнавали невдач.

З метою привернення на бік армії Півночі нових добровольців уряд

Офіцери американської армії та афроамериканські робітники.
Фото 1864 р.

А.Лінкольна вдався до рішучих кроків. У травні **1862 р.** Конгрес прийняв **закон про гомстеди**, якого домагалися американські фермери й робітники. Цей закон надавав кожному американцю або іммігрантові, які бажали працювати на землі, можливість отримати майже безкоштовно **ділянку з державного фонду** розміром 160 акрів (*акр — близько 0,4 га*). Після закінчення п'ятирічного терміну проживання і праці на цій ділянці утримувач ставав її повноправним власником. Хоча найбільшу вигоду з цього закону здобули земельні спекулянти, тому що він передбачав можливість додаткового придбання необмеженої кількості землі по одному долару за акр.

З **1 січня 1863 р.** вступив у силу закон про скасування рабства. Колишні раби отримали право вступити до війська. До армії Півночі добровільно вступили майже 400 тис. афроамериканців, які отримали право з 1 січня 1863 р. служити там. У тилу армії Конфедерації (Півдня) почалися повстання рабів.

Уряд А. Лінкольна запровадив нові податки на великих власників й ухвалив закон про конфіскацію майна бунтівників. Успішно відбулася «чистка» армії та призначення в командування здібних офіцерів. Рішучі заходи щодо вирішення болючих проблем держави сприяли обранню А. Лінкольна президентом США на другий термін.

На початку липня 1863 р. армія Конфедерації зазнала жорстокої поразки під Геттісбергом (Пенсильванія). **Військова ініціатива, моральна та психологічна переваги були вже на боці Півночі.** 19 листопада 1863 р. президент А. Лінкольн виголосив із приводу відкриття великого солдатського кладовища відоме **«Геттісбергське звернення»**.

Свідчать документи

Промова А. Лінкольна в м. Геттісберг 19 листопада 1863 р.

...Наші батьки утворили на цьому континенті нову націю, яка народилася у свободі і вірі в те, що всі люди народжені рівними. Тепер ми ведемо велику Громадянську війну... сповідуючи ті ж ідеали випробування на здатність вистояти. ...Нам, живим, слід... перейняти у цих високошанованих загиблих ще більшу прихильність тій справі, якій вони... зберігали вірність, сповнитися переконаністю, що вони загинули марно, що наша нація з Божою допомогою відродиться в свободі і що влада народу волею народу і для народу не зникне з лиця Землі.

? Про які основні цінності йдеться у виступі А. Лінкольна?

Восени 1864 р. війська Півночі під командуванням генерала **В. Гранта** розгорнули широкий наступ на столицю Конфедерації — місто Ричмонд. Розбиті війська Конфедерації відступили на південь. Улітку 1864 р. генерал мешканців півночі **В. Шерман** розпочав свій відомий «марш до моря». Його 100-тисячна армія пройшла по тилах конфедератів на півдні, 2 вересня взяла Атланту — центр військової промисловості Півдня й наприкінці року вийшла на берег Атлантичного океану.

Історичні подробиці

Генералу Шерману належить сумна слава винахідника тактики «спаленої землі». Армія Шермана просувалась двома колонами і у смузі шириною в сто кілометрів знищувалось все. Було знищено 265 миль залізниць, спалювались будинки і майстерні. Сам Шерман писав у мемуарах: «Покидаючи Південну Кароліну, мої солдати настільки звикли руйнувати все на своєму шляху, що будинок, де розміщувався мій штаб, часто спалахував раніше, ніж я його залишав».

1. Дізнайтеся з додаткових джерел, коли і де у світовій історії застосовувалась подібна тактика у ході воєн. 2. Висловіть своє ставлення до тактики «спаленої землі».

Війська Конфедерації були деморалізовані. У **1865 р.** Конгрес США затвердив 13-ту поправку до Конституції, що забороняла рабство на всій території США. 3 квітня 1865 р. війська Півночі захопили Ричмонд, а 9 квітня капітулювали основні сили бунтівників у Вірджинії. Кількома тижнями потому залишки військ Півдня припинили боротьбу.

Однак 14 квітня 1865 р. під час святкування перемоги Півночі в Громадянській війні у Вашингтоні у ложі театру Форда президент А. Лінкольн був смертельно поранений прихильником плантаторів актором Дж. Бутом. Цієї ж ночі президент помер від ран.

Громадянська війна 1861–1865 рр. стала найкровопролитнішою війною на території США за всю їхню історію.

Варто запам'ятати!

Реконструкція — система заходів, що здійснював уряд США після закінчення Громадянської війни для **зміцнення єдності країни**, з метою реорганізації управління південними штатами та ліквідації наслідків рабовласництва.

Основними результатами перемоги Півночі в Громадянській війні були: збереження **єдності країни**; **ліквідація рабства**; надання **афроамериканцям права голосу**; затвердження демократії; надання фермерам, робітникам, іммігрантам **безкоштовних земель на Заході**; підрич основ плантаційного господарства та великого землеволодіння, остаточне затвердження **фермерського шляху розвитку** американського сільського господарства; створення **єдиного внутрішнього ринку**; прихід до політичної та економічної влади в США **буржуазії Півночі**. Перемога Півночі відкрила можливості для розвитку економіки, сприяла виходу країни на передові позиції у світі.

Поміркуймо!

Уявіть собі, що у Громадянській війні переміг Південь. Як, на вашу думку, це вплинуло б на подальший розвиток країн світу?

4. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ 1865–1877 рр.

Мета Реконструкції полягала у *проведенні демократичних перетворень на Півдні та обмеженні влади колишніх рабовласників*. Уся влада на Півдні була передана федеральній армії. Активні учасники за-колоту були позбавлені політичних прав, у тому числі й права обіймати державні посади. Понад 1 млн афроамериканців отримали право голосу. Водночас за рахунок багатих ресурсів Півдня створювались величезні капітали північних олігархів.

Плантатори намагалися звести до мінімуму результати своєї поразки, обмежившись визнанням скасування рабства без надання афроамериканцям землі. У південних штатах виходили друком так звані «чорні кодекси», що обмежували громадянські права колишніх рабів. Плантатори організовували озброєні банди, що переслідували афроамериканців.

Але Реконструкція приносила більше позитивних результатів.

5. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

На початку XIX ст. внаслідок ослаблення колоніальних імперій Іспанії та Португалії, а також під впливом ідей Французької революції активізувалася боротьба народів Латинської Америки за незалежність. У результаті національно-визвольного руху народів Латинської Америки в цьому регіоні були створені незалежні держави: Гаїті (1804 р.), Парагвай (1811 р.), Аргентина (1816 р.), Чилі (1818 р.), Велика Колумбія (1819 р.), Перу (1821 р.), Мексика (1821 р.), Федерація республік Центральної Америки (1821 р.), Болівія (1825 р.), Уругвай (1830 р.).

Куба й Пуерто-Рико залишалися колоніями Іспанії до кінця XIX ст. Після розпаду Федерації республік Центральної Америки утворилися такі держави: Коста-Рико (1838 р.), Нікарагуа (1838 р.), Гондурас (1838 р.), Гватемала (1839 р.), Сальвадор (1841 р.). У 1814 р. від Гаїті відокремилася Домініканська Республіка.

Війни за незалежність розчистили шлях для розвитку капіталістичних відносин, але в цілому вони негативно вплинули на стан еко-

Сімон Болівар

Сімон Болівар (1783–1830 рр.) очолив національно-визвольний рух в іспанських колоніях Нового Світу. Здобувши перемогу в боротьбі з Іспанією, С. Болівар намагався втілити ідею латиноамериканської єдності. Він створив конфедерацію іспаномовних держав Велику Колумбію (Венесуела, Колумбія, Панама, Еквадор), яка існувала протягом 1819–1830 рр. С. Болівар був ініціатором скасування рабства.

номіки нових держав. Для прискорення економічного розвитку молоді незалежні держави почали активно використовувати іноземні кредити. Це дало можливість США, Британії, Франції взяти їх економіку під свій контроль. Селяни латиноамериканських держав не отримали землі, зберігалася їх напівфеодальна експлуатація, а власники латифундій, як і раніше, мали величезні маєтки та політичну владу.

У нових державах утверджувалася *республіканська* форма правління, були ухвалені перші конституції. Політичне життя в них характеризувалося боротьбою двох політичних таборів — лібералів і консерваторів. У боротьбі за владу вони часто використовували *армію*, нелегальні збройні формування, встановлювали *диктаторські режими*.

6. ДОКТРИНА МОНРО

Джеймс Монро

У 1822 р. США визнали нові держави Латинської Америки. 2 грудня 1823 р. президент країни Дж. Монро направив чергове щорічне послання президента до Конгресу Сполучених Штатів. До його тексту був включений документ про *принципи зовнішньої політики США*, що отримав назву «Доктрина Монро» (*доктрина* — керівний політичний принцип).

Доктрина містила попередження на адресу європейських держав і Росії, що захоплення колоній в Латинській Америці Сполучені Штати надалі розглядатимуть як загрозу своїй власній безпеці. Проте президент Дж. Монро заявив, що США триматимуться осторонь від європейських справ. У документі також наголошувалося на несумісності державного устрою монархічної Європи й республіканських Сполучених Штатів Америки.

Варто запам'ятати!

Експансіонізм — *агресивна політика* з метою захоплення чужих територій і ринків збуту.

Фактично «доктрина Монро» не лише застерігала європейські держави від втручання у справи держав західної півкулі, а й обґрунтовувала *експансіоністські прагнення Сполучених Штатів* щодо цих держав, що ставали сферою впливу США.

Це було доволі зухвало, адже доктрина не була погоджена й визнана іншими державами, а була *однобічною декларацією*.

Проголошена в 1823 р. «доктрина Монро» на тривалий час визначила політику експансіонізму США.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

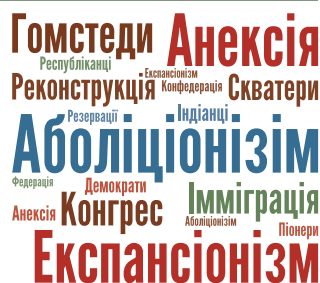
1. Визначте особливості соціально-економічного розвитку Півночі та Півдня США в першій половині XIX ст.
2. Які чинники сприяли, а які стояли на заваді розвитку промисловості в США?
3. Назвіть політичні партії, утворені в США в 1828 і 1854 рр.
4. Яке питання було ключовим в дискусіях щодо шляхів розвитку США в 1-й половині XIX ст.?
5. Чому США були зацікавлені в прибутті іммігрантів?
6. Назвіть основні причини Громадянської війни в США.
7. Як закони про гомстеди й скасування рабства вплинули на хід Громадянської війни та розвиток США?
8. Які основні результати Громадянської війни в США?
9. Визначте ціль та основні напрями політики Реконструкції Півдня.
10. Чому «доктрина Монро» вважається проявом американського експансіонізму?
11. Поясніть значення термінів і понять з хмаринки слів. Укладіть з кожним із слів речення, які ілюструватимуть розвиток США у першій половині XIX ст.

II. Обговоріть у групі

1. З промови сенатора Хаммонда, штат Південна Кароліна: «Бавовна, рис, тютюн і морські запаси правлять світом, і ми маємо досить здоровий глузд, щоб зрозуміти це. Північ без нас перетвориться на беззахисне ягня й загине від парші та голоду». Які ідеї відобразив сенатор у своєму виступі?
2. Схарактеризуйте спільність і відмінність у діяльності О. Бісмарка з об'єднання Німеччини та боротьбі С. Болівара за єдність латиноамериканських країн.

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як події в США періоду 1776–1870 рр. вплинули на розвиток країни й утвердження її як світового лідера?
2. У чому, на ваш погляд, полягали (полягають) уроки історії США в цей період для інших країн світу?
3. Виконайте творчий проект: сторінка діяча в соціальних мережах, історичний портрет тощо «Авраам Лінкольн»

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1861–1865 рр.** Громадянська війна в США
20 травня 1862 р. ухвалення закону про гомстеди
1 січня 1863 р. набув чинності закон про ліквідацію рабства в США
1865–1877 рр. Реконструкція Півдня США

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛІВ 1 І 2

1. Пригадайте значення термінів і понять історичної хмаринки. Розповідаючи про історію яких країн доцільніше вживати запропоновані слова.

2. Укладіть власну історичну хмаринку до вивчених розділів «Визначні особистості». Обґрунтуйте свій вибір історичних персонажів.

3. Складіть розгорнутий план «Головні підсумки та значення Французької революції кінця XVIII ст.».

4. Складіть таблицю «Індустріальна революція та особливості соціально-економічного розвитку європейських країн».

Країна	Особливості соціально-економічного розвитку
Велика Британія	
Франція	
Німецькі держави	
Австрія	
Росія	

4. «Дискусійний клуб». Об'єднайтеся в пари. Уявіть, що ви є лідерами провідних держав світу першої половини XIX ст. в наступних парах: Росія — Велика Британія, Велика Британія — Франція, Німеччина — Велика Британія, представник Півночі США — представник Півдня США. Подискутуйте щодо перспективності саме вашого шляху історичного розвитку.

5. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайнтесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Розділ 1
<https://forms.gle/PgL6dXsmSPPtv3km8>

Розділ 2
<https://forms.gle/VJM7C88r5X4ZcWJd6>

МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

§ 16

МОНОПОЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ. ЗРОСТАННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

? 1. Яку роль в ринковій економіці відіграє конкуренція? 2. Які верстви суспільства відіграють вирішальну роль у функціонуванні індустріального суспільства?

1. НОВІ ЯВИЩА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. продовжилися процеси модернізації всіх сфер життя суспільства розвинених країн. Розвиток економіки визначали *зміни в енергетичній сфері*, перехід на рідке паливо та електрику.

Важливі технологічні зміни в останній третині ХІХ ст. відбулися в *сільському господарстві*. У цей період почали широко застосовувати мінеральні добрива та нові агротехнічні прийоми, використовувати сільськогосподарські машини.

Нові тенденції формувалися у *військово-стратегічній сфері*. З'явилися нові види стрілецького озброєння та артилерії; створювались потужні військово-морські флоти; були винайдені нові види вибухових речовин та отруйних газів; у військових цілях використовували радіозв'язок. На початку ХХ ст. почала розвиватися авіація.

The First **CASE** Gas Tractor
Built in 1892.

Трактор кінця ХІХ ст.

Історичні подробиці

Перші подібні до тракторів машини з'явилися в XIX ст. й були паровими. Так, ще в 1850 р. англійський винахідник У. Говард використовував для оранки локомотив. У другій половині XIX ст. на полях Великої Британії працювало вже близько двох тисяч таких машин. У 1896 р. американські інженери створили перший трактор із двигуном внутрішнього згорання.

2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ

Значне підвищення обсягів виробництва, дорожнеча нової техніки й технологій, різке загострення конкуренції під час збуту продукції тощо потребували значної **концентрації виробництва й капіталів**.

В останні десятиліття XIX ст. водночас із збереженням вільної конкуренції багато дрібних і середніх підприємств стали зливатися з великими компаніями, які контролювали значну частину різних галузей промисловості. **Концентрація виробництва** (тобто його зосередження в руках крупних власників) привела до появи **монополій**. Створення монополій дозволяло централізовано управляти безліччю компаній і підприємств, удосконалювати технічну базу, знижувати витрати на виробництво.

Монополії, великі корпорації намагалися залучити якомога більше коштів, капіталу для свого розвитку. З цією метою створювалися **акціонерні компанії**.

Варто запам'ятати!

Акціонерна компанія (акціонерне товариство) — об'єднання осіб, підприємств, що є поєднанням капіталів; капітал товариств розділений на рівні частини (акції або паї).

Акція — цінний папір, що випускається акціонерною компанією, власник якої має право на частку прибутку компанії.

В останній третині XIX ст. зароджуються нові форми монополістичних об'єднань — концерни, картелі, синдикати, трести.

Концерн (англ. concern — фірма, підприємство) — найпоширеніша форма корпорації у сфері промисловості, особливістю якої є **багатогалузевий характер** діяльності (у галузі торгівлі, транспорту, банківської справи); при цьому учасники **зберігають формальну самостійність**, але підпорядковуються єдиному фінансовому керівництву та контролю.

Картель (фр. cartel від лат. carta — папір, документ) — угода між підприємцями щодо регулювання виробництва, умов збуту продукції та найму робочої сили, встановлення цін на відповідні види товарів, обміну виробничою й комерційною інформацією тощо.

Синдикат (лат. syndicatus від грец. syndicos — повірений, представник) — одна з форм монополістичного об'єднання підприємців, яке бере на себе здійснення всієї комерційної діяльності при збереженні

виробничої та юридичної самостійності підприємств, що до нього входять.

Трест (англ. trust; букв. — довіра) — одна з форм монополістичних об'єднань, за якої підприємства, що входять до тресту, втрачають свою комерційну, виробничу, нерідко і юридичну самостійність.

Процес концентрації також був характерним і для банківської справи, де відбувалася концентрація капіталів. Укрупнення банків, що стали могутніми фінансовими центрами, вкладення банківських коштів у розвиток промисловості, злиття банківського капіталу з промисловим, участь власників найбільших банків у діяльності акціонерних компаній привели до появи **фінансового капіталу**.

Великі монополії придушують мале підприємництво.
Карикатура 1884 р.

? На які негативні впливи монополізації на розвиток економіки звертає увагу автор карикатури?

Варто запам'ятати!

Монополії — це великі капіталістичні підприємства або об'єднання підприємств, що зосередили у своїх руках **значну частку виробництва певної продукції**,

що давало змогу диктувати:
умови праці; головне —
ціни на ринку,

} внаслідок чого — отримувати
НАДвисокі прибутки

Зростаюче економічне панування власників промислових і фінансових монополій значно збільшувало їхні можливості впливати на політичне життя, ухвалення державних рішень. Так з'явилися могутні фінансово-промислові групи, або **фінансова олігархія**.

Однією з найбільших і найвпливовіших фінансово-промислових груп США та всього світу стали **Рокфеллери**. Основою їхньої могутності був нафтовий бізнес. У 1870 р. Дж. Рокфеллер-старший створив компанію «Стандард ойл», яка наприкінці XIX ст. монополізувала перегонку, переробку та продаж нафти й нафтопродуктів у США.

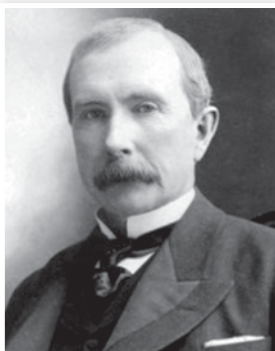
Джон Морган

❓ Проаналізуйте карикатуру як історичне джерело. Поміркуйте, чи може бути карикатура актуальною і в наш час. Наведіть аргументи на користь своєї думки.

В останній третині XIX ст. сформувалася найбагатша фінансово-промислова група в США — **Моргани**. Величезний статок Моргани нажили під час Громадянської війни 1861–1865 рр., коли займались військовими постачаннями. У період економічного буму Моргани разом з американським залучали і британський капітал для фінансування промислових підприємств і залізничного будівництва. У 1902 р. вони заволоділи великою мережею залізниць протяжністю 90 тис. км.

3. СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ ТА АМЕРИЦІ в останній третині XIX — на початку XX ст.

Джон Рокфеллер

Індустріальна епоха знаменувала собою **появу нового типу «ділових людей»**, для яких інтерес до збагачення збігався з інтересом до справи. У Британії, США, Франції буржуазія стала приходити й до політичної влади. Сучасники, аналізуючи основні риси характеру представників цієї найвпливовішої соціальної групи, відзначали, що їм особливо притаманні працьовитість, наполегливість, системність у роботі, уміння домагатися поставлених цілей, сміливість і рішучість. Про таких людей казали, що вони «зробили самі себе». Показовим щодо цього є життєвий шлях і кар'єра **Дж. Д. Рокфеллера** (1839–1937 рр.) — американського підприємця, першого мільярдера в історії

людства. Він не походив з багатой родини, не мав великої спадщини, а всього в житті домігся своїм розумом, працьовитістю та діловою спритністю.

Бізнесмени, що володіли величезними багатствами, віддавали всі сили й час своїй справі. Багато хто з них був досить скромним у повсякденному житті, не прагнув демонструвати свої статки. У другій половині XIX ст. дедалі більше людей з-поміж великих підприємців почали займатися доброчинністю.

В останній третині XIX ст. в індустріально розвинених західних країнах буржуазія дедалі рідше брала безпосередню **участь у політиці**. У суспільстві формувалася особлива соціальна **група професійних політиків**, яка фінансувалася буржуазією й відстоювала її політичні інтереси.

Помітним явищем в останній третині XIX ст. було **збільшення чисельності та зростання впливу в державі й суспільстві так званого «середнього класу»**.

Варто запам'ятати!

«Середній клас» — широка соціальна група, що об'єднує середню буржуазію, верхівку дрібної буржуазії, а також представників технічної та творчої інтелігенції (інженерів, лікарів, юристів, викладачів тощо), високооплачуваних службовців приватних компаній і державних установ, офіцерів. У розвинених країнах «середній клас» становить найчисленнішу групу населення. «Середній клас» традиційно забезпечує стабільність суспільства.

Збільшення частки «середнього класу» стабілізувало суспільство. Маючи певну власність, високооплачувану роботу, ця верства населення не була зацікавлена в радикальному зламі існуючого правопорядку й державного ладу. Маючи свої інтереси й намагаючись зміцнити та поліпшити свій статус, ідеологи «середнього класу» прагнули добиватися реформування суспільства з метою усунення найгостріших політичних і соціально-економічних протиріч у суспільстві. «Середній клас» поступово ставав найбільш зацікавленим у зміцненні громадянського суспільства, що формувалося.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чому в розвитку «середнього класу» могли бути зацікавлені влада і заможні верстви суспільства?

4. ЗРОСТАННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ

В останній третині XIX ст. зростала роль держави в соціально-економічному та політичному житті. Посилилася її роль у захисті суспільного устрою, запобіганні й усуненні небезпечних соціальних конфліктів, здійсненні спільної для всієї країни внутрішньої політики (економічної, соціальної, культурної тощо).

У цей період формуються основні сучасні типи держав.

❓ На основі відомої вам інформації про розвиток провідних держав у XIX ст. назвіть приклади держав кожного представленого в схемі типу.

5. УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У багатьох європейських країнах та в США основні принципи державного устрою дедалі більше наближалися до доктрини *народного суверенітету* — тобто визнання народу джерелом політичної влади. Це право народ здійснював через виборчу систему: народні обранці — депутати — від імені народу управляли державою, визначали її внутрішню та зовнішню політику. У Великій Британії, США, Франції, Німеччині було значно розширене коло виборців і тих, хто міг стати депутатом парламенту або органів місцевого самоврядування. Спільним для всіх найбільш розвинених країн Заходу було становлення основ *громадянського суспільства*.

Варто запам'ятати!

Громадянське суспільство — сукупність соціальних утворень (груп, колективів), об'єднаних економічними, етнічними, культурними інтересами, що реалізуються *поза сферою діяльності держави* й дозволяють контролювати дії державної машини. Громадянське суспільство — **суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими та політичними відносинами між його членами**, які сприяють утворенню зворотних зв'язків між суспільством і державою.

Темпи цього процесу були в різних країнах не однаковими. Серед основ громадянського суспільства в *США* й *Великій Британії* — партійна система, механізм виборчої системи, розгалужена мережа громадських організацій тощо. Але й у цих країнах існували свої проблеми. Так, у США особливо гострим було «південне питання». Попри знищення в результаті громадянської війни 1861–1865 рр. рабства, у південних штатах після її закінчення вдалося узаконити систему *расової сегрегації* (дискримінації). У Великій Британії надскладним було питання про *надання самоврядування Ірландії*.

У *Франції* лише на початку 90-х років був зроблений остаточний вибір республіканської форми державного устрою. Тільки після цього можна було говорити про утвердження в країні основ громадянського суспільства.

Ще складніше становлення громадянського суспільства відбувалося в *Німеччині*, де особливо впадало в очі протиріччя між рівнем розвитку економіки (за базовими показниками Німеччина перебувала на передових позиціях у світі) та зберіганням численних соціально-політичних пережитків.

Поміркуймо!

Пригадайте, з якою метою просвітники пропонували систему поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Поміркуйте, чи можна побудувати громадянське суспільство у державі, де немає системи поділу влади.

6. МІГРАЦІЙНІ РУХИ

Варто запам'ятати!

Міграція (лат. *migratio*, від *migro* — перехожу, переселяюся) — **переміщення населення**, пов'язані зі зміною місця проживання.

В епоху формування індустріального суспільства активізувалися міграційні процеси — переміщення населення з метою пошуку роботи або нового місця проживання.

Найпотужніший потік переселенців виник у XIX ст., особливо в другій його половині, й основна маса мігрантів прямувала до США, а також до Канади. Основу міграційних потоків у XIX ст. становили селяни й робітники, менше — службовці, фахівці. У першій половині XIX ст. виникла масова еміграція з Великої Британії: у 1820 р. з цієї країни виїхали 25 тис. осіб, у 1830 р. — 56 тис., у 1840 р. — 90 тис. Англійці здебільшого вирушали до Канади, частково до Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки. До Великої Британії почали надходити дешеві канадський ліс та хліб, австралійська вовна. У 1840-х роках унаслідок так званого «картопляного голоду» й масового безземелля селян стався вибух еміграції з Ірландії до США (півтора мільйона осіб тільки з 1846 до 1851 р.).

Широкомасштабна міграція на початку 80-х років XIX ст. з Італії, країн Східної Європи до США й низки країн Латинської Америки була пов'язана з падінням цін на європейську пшеницю, безземеллям селян і масовим безробіттям.

Діємо: практичні завдання

Українські переселенці до Канади. Фото з книги В. Кіпіані, М. Гримич «Українська Канадіана: збірник матеріалів з історії українців Канади» (2016 р.)

1. На основі здобутих знань про розвиток держав у XIX ст. визначте причини міграцій населення. 2. Чому, на вашу думку, найбільший потік мігрантів спрямовувався до США і Канади? 3. Якими рисами характеру володіли переселенці? 4. Підготуйте коротке повідомлення-замітку про життя перших українських мігрантів в Америці.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Увідповідніть назви форм монополій і пояснення їх змісту

1 Концери

А Угода між підприємцями, що передбачає регулювання виробництва, умов збуту продукції та найму робочої сили, встановлення цін на відповідні види товарів, обміну виробничою і комерційною інформацією

2 Картель

Б Форма монополії, якій притаманна втрата учасниками комерційної, виробничої і, часто, юридичної самостійності

3 Синдикат

В Багатогалузева корпорація, учасники якої зберігають формальну самостійність, але підпорядковуються єдиному фінансовому керівництву

4 Трест

Г Підприємство, створене шляхом об'єднання капіталів, власники яких мають право на частку прибутку

Д Форма монополії, за якої учасники зберігають юридичну і виробничу самостійність, а комерційну діяльність провадять спільно

2. Назвіть передумови і наслідки концентрації виробництва і капіталів.
3. Назвіть факти, які підтверджують тезу про зростання ролі держави в XIX ст.
4. За схемою на с. 136 визначте форми правління держав: Липневої монархії у Франції, Російської імперії, Великої Британії, Німецької імперії, Італії.
5. Поясніть значення термінів і понять: «середній клас», громадянське суспільство, міграція.
6. Проналізуйте оголошення в газеті 1890-х рр. як історичне джерело.

II. Обговоріть у групі

1. Чому «середній клас» стабілізує суспільство? Запишіть відповідь по пунктах.
2. На зміну революціям, державним заколотам, що відбувалися у Франції в перші 70 років XIX ст., в останній третині XIX ст. в цій країні настає час реформ. Як ви думаєте, чому це сталося?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ ВІД РАДИКАЛЬНИХ ДО ПОМІРКОВАНИХ ФОРМ І ЛЕГАЛЬНОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ОПРАЦЮЙТЕ ТЕКСТ ПАРАГРАФА ТА ПІДГОТУЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

Запитання та завдання

1. Пригадайте визначення понять: марксизм, соціалізм, демократія, радикалізм, лібералізм.
2. Назвіть передумови появи реформізму в європейській соціал-демократії.
3. У чому полягає сутність ідей реформізму?
4. Схарактеризуйте основні ідеї Е. Бернштейна та К. Каутського.
5. Чи можна реформістський напрям європейської соціал-демократії назвати демократичним?
6. Які ідеї європейських соціал-демократів були подібними до ліберальних? Про що це свідчило?
7. У чому полягала відмінність поглядів радикальних марксистів, більшовиків, з одного боку, і європейських соціал-демократів, реформістів — з іншого?

1. ЗРОСТАННЯ РЕФОРМІСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ РУСІ

Зі швидким розвитком виробництва ситуація в робітничому середовищі змінювалася. **Велика кількість трудящих поліпшила своє матеріальне становище.** У робітничих верствах з'явилася тенденція відмови від радикальних методів у політичній боротьбі.

Лідери європейської соціал-демократії прийшли до усвідомлення ефективності суспільних трансформацій **еволюційним шляхом**, визнання суспільно-політичних інститутів держави та використання парламентських механізмів впливу.

Після 1890 р. провідну роль у керівництві європейської соціал-демократії відігравали прихильники **реформізму** (політики здійснення реформ), мирних, парламентських форм боротьби за інтереси трудящих.

? Чим відрізняються революційний та еволюційний шляхи розвитку суспільства?

Емблема
Фабіанського
товариства

2. ФАБІАНСТВО

У 1884 р. в Лондоні було створене Фабіанське товариство. Його прихильники виступили *за поступове реформування капіталізму*, в межах якого треба було долати суспільну несправедливість і поступово формувати нові суспільні відносини. Вони також *відкинули положення марксизму про соціалістичну революцію*, наголосивши на тому, що суть революції полягає в поступових, систематичних змінах капіталізму в умовах демократії, прав особистості та збереження приватної власності. Таким змінам мали передувати зміни в суспільній свідомості, а *перехід від капіталізму до соціалізму мав відбуватися еволюційно*. Фабіанці вважали, що *держава є представником інтересів усіх громадян*, а не лише одного конкретного класу. Фабіанці обґрунтували

необхідність дій, спрямованих на поліпшення матеріального становища робітників.

Фабіанське товариство тісно співпрацювало з Лейбористською партією від моменту її створення. У діяльності товариства брали участь, зокрема, англійський письменник Бернард Шоу (1856–1950), британський філософ і математик Бертран Рассел (1872–1970), економіст Вільям Беверідж (1879–1963) і навіть прем'єр-міністри Сполученого Королівства (Р. Макдональд, К. Еттли та ін.).

3. ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ. Е. БЕРНШТЕЙН

У праці «Умови можливості соціалізму та завдання соціал-демократії» (1899 р.) *Едуард Бернштейн* довів, що більшість передбачень, зроблених К. Марксом щодо капіталізму, виявилися хибними. Зокрема, *розвиток капіталізму призводив не лише до збагачення капіталістів, а й до поліпшення матеріального становища робітників, розвитку середнього класу*.

Бернштейн погоджувався зі співпрацею робітничих партій з органами буржуазної держави заради ухвалення законодавства, вигідного для робітників, захисту їхніх прав щодо власників. *Виступаючи проти революцій, Е. Бернштейн проголошував необхідність боротьби за права людини, що зближувало його погляди з ідеями лібералізму*.

4. КАРЛ КАУТСЬКИЙ

Карл Каутський відомий як головний ідеолог *центризму* в марксистському робітничому русі. Він вважав, що умовою проведення соціалістичних перетворень мало бути оволодіння пролетаріатом політичною владою шляхом парламентських виборів.

Жовтневий переворот 1917 р. в Росії К. Каутський сприйняв критично, звинувачуючи більшовиків у застосуванні диктаторських методів. На думку К. Каутського, *робітничий клас мав бути зацікавленим у парламентській республіці, яка гарантувала би політичні права та свободи громадянам, у тому числі й робітникам*. Головний акцент він робив на мирному, легальному завоюванні влади в розвинених і демократичних капіталістичних країнах. К. Каутський вважав, що в майбутній соціалістичній державі *недопустиме будь-яке обмеження прав і свобод громадян*, а саме соціалістичне суспільство має бути демократичнішим, ніж чинне на той час капіталістичне.

5. РАДИКАЛЬНІ МАРКСИСТИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ

Володимир Ленін і російські радикальні революціонери (більшовики) вели активну боротьбу за надання діяльності європейських соціал-демократичних партій «більшої революційності». В. Ленін і його прибічники закликали до соціалістичної революції у світовому масштабі та встановлення диктатури пролетаріату.

Після початку Першої світової війни (1914 р.) соціалісти більшості країн Європи активно підтримали свої уряди, боролися за захист національних інтересів. Натомість російські більшовики виступали «за поразку власного уряду в війні», вбачаючи в такій поразці сприятливіші умови для здійснення революції та захоплення влади.

Ознайомтеся з поданими цитатами та підготуйте відповіді на запитання

1. ДЕМОКРАТІЯ І НАСИЛЬСТВО

Карл Каутський

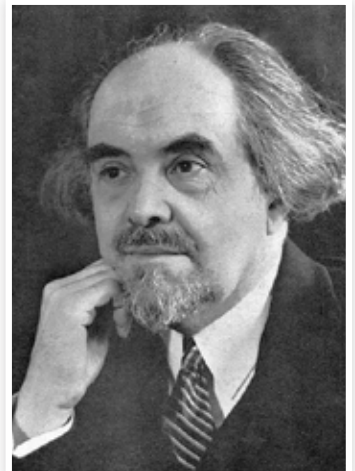
Я стверджую, що демократія необхідна, бо є тією державною нормою, в якій пролетаріат

Едуард Бернштейн

Карл Каутський

Микола Бердяєв

розвиває сили і здібності для свого звільнення.

Більшовизм залишиться темною сторінкою в історії соціалізму. Уже тепер широкі маси міжнародного пролетаріату з жахом відвертаються від братовбивства, що здійснюється більшовиками винятково через прагнення влади.

Микола Бердяєв

Демократія ніколи не торжествувала в революціях.

2. РЕВОЛЮЦІЯ

Карл Маркс

Революції — локомотиви історії.

Бернард Шоу

Революції ніколи ще не полегшували тягар тиранії, а лише переклали його на інші плечі.

Володимир Ленін

Поганий той революціонер, який у момент гострої боротьби зупиняється перед непорушністю закону.

Микола Бердяєв

Революції завжди бувають невдалі, вдалих революцій не буває і бути не може. Вони завжди породжують не те, до чого прагнули, завжди переходять у свою протилежність.

Революція заперечує не лише особистість, але також і зв'язок з минулим, з батьками, вона сповідує релігію вбивства, а не воскресіння.

Володимир Ленін

Революції не потрібні історики.

Отто фон Бісмарк

Революції замислюють романтики, здійснюють фанатики, а їх результатами користуються покидьки.

Запитання та завдання

1. Як співвідносяться демократія і революція, демократія і комунізм (більшовизм)?
2. Дайте характеристику думкам про революцію, висловленим марксистами.
3. Що думають про революцію люди з демократичними поглядами?
4. Висловте свої думки щодо демократії та революції.
5. Чи можлива демократична за характером революція в наші дні?

ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА У ФРАНЦІЇ. Ж. КЛЕМАНСО

❓ 1. За яких обставин у Франції було встановлено Другу імперію? 2. Пригадайте, яке значення в об'єднанні Німеччини відіграла франко-пруссська війна 1870-1871 рр. 3. Чому, на вашу думку, Франція не була зацікавлена в об'єднанні Німеччини?

1. ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА 1870–1871 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Основними **причинами** франко-пруссської війни були:

- прагнення правлячих кіл Франції **не допустити об'єднання Німеччини навколо Пруссії** та зберегти свою гегемонію в континентальній Європі;
- Наполеон III за допомогою війни сподівався **здолати глибоку кризу Другої імперії**;
- керівництво Пруссії прагнуло захопити економічно багаті й стратегічно важливі прикордонні провінції Франції — **Ельзас та Лотарингію** — території, заселені німцями й захоплені французами в XVII ст.;
- О. фон Бісмарк прагнув **подолати сепаратизм Баварії й Вюртемберга**, які в 1869 р. не захотіли приєднатися до Північнонімецького союзу і вступили в таємні переговори з Францією про надання їм підтримки в разі війни з Пруссією.

Приводом для війни стало **питання про заміщення іспанського престолу**. І Франція, і Пруссія намагалися поставити на престол контролювану ними людину. Дипломатичні переговори продовжились публічними образами в пресі, що стало зручним приводом до війни. **19 липня 1870 р.** Франція оголосила війну Пруссії.

Пруссія була набагато краще підготовленою до війни. Маючи найсучаснішу наземну армію, прусське командування вже на початку серпня віддало наказ про вторгнення своїх військ у Францію. Поразки у

Найважливіші події франко-пруссської війни

війні з Пруссією вкотре загострили політичну боротьбу у французькому суспільстві. Режим Другої імперії Наполеона III був приречений, особливо після того як сам імператор потрапив у полон до пруських військ.

4 вересня, як тільки в Парижі було отримано повідомлення про Седанську катастрофу, на вулиці вийшли тисячі городян, вимагаючи позбавлення влади імператора й захисту вітчизни. Під впливом народного руху депутати парламенту змушені були проголосити Францію *республікою*. Франція *утре* за свою історію стала республікою (Перша Республіка — 1792–1804 рр., Друга Республіка — 1848–1852 рр.). У країні проголошувалися демократичні права та свободи.

Адольф Тьєр

Становлення Третьої республіки відбувалося в складних умовах: значна частина Франції була окупована пруською армією, війна призвела до загострення соціально-економічної ситуації. Новий уряд на чолі з А.Тьєром погодився на підписання принизливого для миру, за яким Франція втрачала Ельзас і північно-західну частину Лотарингії, мусила сплатити Німеччині 5 млрд франків контрибуції. Париж зазнав тимчасової окупації. Особливо принизливим був факт проголошення Німецької імперії у серці Франції — Дзеркальній залі Версальського палацу. За підсумками війни Франція втратила лідерські позиції на континенті.

Історичні подробиці

Тисячі сімей змушені були існувати за скромну винагороду, яку отримували їх годувальники за службу в Національній гвардії, — 1,5 франка на день. Продовольче становище парижан різко погіршало. Торговці ховали продовольство, жителі столиці голодували. Хлібний пайок був скорочений до 30 грамів на добу. Але й за цим крихітним шматочком хліба жінкам і дітям доводилося стояти в чергах до булочних з 5-ї години ранку. Ціни на продукти нечувано зросли: 300–400 грамів собачого або котячого м'яса продавали по 5 франків, одна цибулина коштувала 50 франків. Палива не було — доводилося рубати дерева на відомих паризьких бульварах. Бомбардування противника чинили великі руйнування в місті, багато городян втратили притулок. Унаслідок закриття багатьох підприємств у Парижі зросли безробіття й злидарство.

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ. ПАРИЗЬКА КОМУНА

Варто запам'ятати!

Паризька комуна 1871 р. — орган міського самоврядування, уряд Парижа; 4) одна з форм колективного сільськогосподарського виробничого об'єднання.

Національне приниження французів і жорстка соціальна політика Національних зборів викликали загальне неприйняття влади. Обурення народу вилилося в антиурядові виступи і у створення *комун* у Парижі, Марселі, Ліоні, Тулузі.

У результаті повстання у кінці березня 1871 р. у столиці Франції встановилася влада Комуни Парижа. Члени Комуни за фахом були чиновниками, лікарями, журналістами, робітниками. Переважно вони представляли послідовників різних соціалістичних і радикальних учень.

Наприкінці березня були видані *декрети Комуни*:

- про *відміну рекрутського набору* й заміну постійної армії народним ополченням;
- про *скасування поліції*;
- про *відміну всіх указів уряду А. Тьєра*;
- про *виборність чиновників* і прирівнювання їхньої зарплатні до рівня оплати робітників.

Згодом були також проведені такі *реформи*:

- була реформована *судова система* на основі виборності суддів, гласності судочинства, забезпеченні обвинувачуваних захистом;
- був прийнятий декрет про *відокремлення церкви від держави*;
- запроваджувалася загальна обов'язкова й безкоштовна *освіта*;
- були надані громадянські *права жінкам*;
- *робочий день* був скорочений до 10 годин, на заводах і фабриках заборонялися штрафи, на виробництві запроваджувалась охорона праці.

Розпочалась *видача платні* державним службовцям, у тому числі солдатам й офіцерам Національної гвардії.

Комуна *конфіскувала недіючі підприємства*, залишені господарями, що втекли до Версаля, і передала їх асоціації робітників.

Паризька комуна встигла створити боездатну армію чисельністю до 90 тис. осіб. Але Париж був оточений військами уряду («версальцями», як їх називали в народі). А. Тьєр віддав наказ військам про штурм Парижа. Він домовився з німецьким командуванням про озброєння 60 тис. французьких військовополонених, які вільно пройшли крізь бойові порядки німців і пішли на штурм французької столиці. До середини травня комунарам вдавалося стримувати натиск «версальців», але 21 травня вони прорвалися до Парижа.

Так закінчилася 72-денна історія Паризької комуни.

Поміркуймо!

Назвіть причини поразки Паризької комуни. Дайте оцінку діям уряду А. Тьєра з придушення Комуни Парижа.

3. СТАНОВЛЕННЯ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

За часів Третьої республіки у тривалих суспільних дискусіях між прихильниками монархії і республіки перемогли республіканці. У 1875 р. Національні збори більшістю всього на один голос остаточно узаконили у Франції республіканську форму правління й ухвалили Конституцію Третьої Республіки. Згодом Національні збори ухвалили закон, який забороняв навіть ставити в парламенті на порядок денний питання про перегляд республіканської форми правління. Нащадкам династій, що колись правили у Франції, було заборонено балотуватися на посади президента й сенаторів.

Конституція 1875 р. встановлювала республіканську форму державного правління у формі **парламентської республіки**. Однак конституція Третьої Республіки не містила переліку основних політичних прав особистості (свободи слова, друку, мітингів, зборів, пересування тощо).

4. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Величезний збиток економіці завдала **невдала війна з Пруссією**. Франція втратила дві найбільш промислово розвинені провінції (Ельзас і значну частину Лотарингії), виплачувала велику контрибуцію. Гроші — 5 млрд франків — збирали по всій країні за «позикою визволення». Це дозволило виплатити контрибуцію достроково, і вже у вересні 1873 р. останній німецький солдат залишив французьку територію.

Машини й устаткування на французьких підприємствах були застарілими — виготовленими переважно в першій половині XIX ст.

Промисловість країни відчувала **брак сировини та палива**.

Французька буржуазія вважала за краще **вкладати гроші в економіку інших країн** — це приносило їй більший прибуток.

Низький рівень сільського господарства зумовив **вужкість внутрішнього ринку**. Дрібні власники, які переважали у французькому селі, дедалі менше могли купувати готову промислову продукцію. Низьку купівельну спроможність мали робітники дрібних підприємств, ремісники.

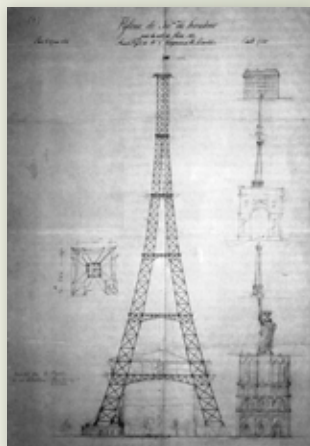
Водночас, у 1871–1913 рр. **обсяг промислового виробництва** у Франції збільшився втричі. Приріст забезпечили металургія, вугільна промисловість, машинобудування, автомобілебудування й суднобудування. Нестача вугілля стимулювала будівництво гідроелектростанцій.

У Франції відбувалася **концентрація виробництва й капіталів**. В автомобільній промисловості країни лідирували підприємства Рено, а основні воєнні, металургійні, машинобудівні заводи, вугільні шахти опинилися під контролем могутніх концернів Шнейдера й де Ванделей.

Історичні подробиці

З петиції «Комітету трьохсот», 14 лютого 1884 року

Ми, письменники, художники, скульптори, архітектори і пристрасні прихильники досі незайманій краси Парижа, протестуємо з усією нашою силою, з усім своїм обуренням в ім'я надзвичайного французького смаку, проти зведення... цієї непотрібної і жакливої Ейфелевої вежі. Уявіть собі на хвилину як ця потворна, смішна башта, що височіє над Парижем наче гігантська чорна димова труба, розчавлює своїм варварством Нотр-Дам, вежу Сен-Жак, Лувр, Будинок Інвалідів, Триумфальну арку.

Проект Ейфелевої вежі, запропонований Морісом Кехленом і Емілем Нугьє, 1884 рік. Справа для співставлення висоти приведені (знизу вверху) собор Паризької Богоматері, нью-йоркська Статуя свободи, три Вандомські колони, паризька Триумфальна арка і шестиповерховий будинок

❓ 1. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації дані, які підтверджують той факт, що Ейфелева вежа була не лише вдалим інженерним проектом, а й блискучою інвестицією в майбутнє столиці Франції.

2. Погляньте на панораму Парижа з висоти Ейфелевої вежі за допомогою додатка Google Arts & Culture

<https://cutt.ly/7YZMQdS>

На початок XX ст. у Франції, як і раніше, **переважала легка промисловість** із великою кількістю дрібних підприємств і ручної праці.

Франція була країною, де швидко **накопичувалися великі капітали**. На відміну від британських банкірів, французькі фінансисти вивозили свої капітали не стільки в колонії, скільки в менш розвинені країни Європи. Франція щороку вивозила за кордон до 1,5 млрд франків, перетворюючись на найбільшого **європейського лихваря**.

5. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ. ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ 80–90-х років XIX ст.

ПЕРШІ РЕФОРМИ РЕСПУБЛІКАНЦІВ

Уже перший уряд республіканців переніс свою резиденцію з Версаля до Парижа, гімном республіки стала відома «Марсельєза», а 14 липня — День взяття Бастилії — оголошено національним святом.

У 1880 р. ухвалено **закон про свободу зборів і друку**, дозволялась вільна політична пропаганда. Тоді ж власті **амністували комунарів**,

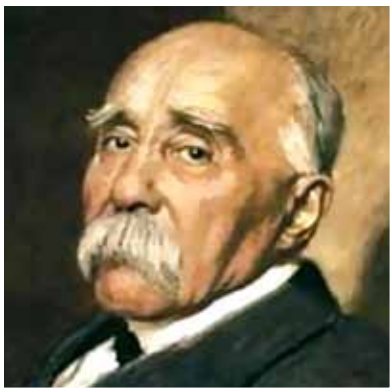
завдяки чому тисячі прихильників Паризької комуни змогли повернутися на батьківщину. *Обмежувався вплив католицького духовенства* на громадське життя: була заборонена діяльність єзуїтських організацій, священників усували з армії й державних установ. Реформи торкнулися і *сфери освіти*. Було запроваджено безкоштовне навчання дітей з 6 до 13 років, створена система середньої жіночої освіти.

ЗРОСТАННЯ ВПЛИВУ РАДИКАЛІВ

Варто запам'ятати!

- Радикал** — 1) *прихильник докорінних, рішучих заходів* або крайніх поглядів, дій;
2) *член радикальної політичної партії*, який виступає за проведення докорінних реформ.

На виборах 1881 р. від блоку республіканських партій відмежувалася група радикалів, які створили свою партію. Радикали критикували прагматичних республіканців за поміркованість реформ. Визнаним лідером радикалів став **Ж. Клемансо**.

Жорж Клемансо (1841–1929 рр.) — політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Франції у 1906–1909, 1917–1920 рр. Народився в сім'ї сільської лікарки та республіканця, що потрапив у в'язницю через опозицію до режиму Наполеона III, а також ворога духовенства (він навіть відмовився хрестити свого сина). Ж. Клемансо здобув медичну освіту, але зайнявся політичною діяльністю. За участь у демонстрації проти влади Другої імперії побував у в'язниці. Ж. Клемансо неодноразово посідав міністерські посади. У 1880–1890-і роки — лідер радикалів. Голова Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Прагнув до встановлення військово-політичної гегемонії Франції в Європі. Неабиякий розум, темперамент, гнучкість, публіцистичний і ораторський талант дозволили йому стати одним із впливових політиків країни.

новлення військово-політичної гегемонії Франції в Європі. Неабиякий розум, темперамент, гнучкість, публіцистичний і ораторський талант дозволили йому стати одним із впливових політиків країни.

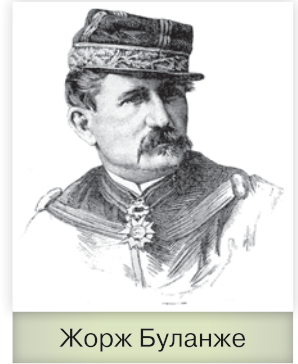
ЗМОВА Ж. БУЛАНЖЕ

Невдоволення різних груп населення владою прагнули використати реакціонери, які розпалювали націоналістичні настрої, пропагували рваншистську війну проти Німеччини.

У 1886 р. посаду військового міністра обійняв генерал **Ж. Буланже**. Він звернув на себе увагу різкими випадками проти Німеччини, вимогою зміцнення військового потенціалу країни. Про нього заговорили як про

особу, здатну повернути Франції минулу велич. Заручившись підтримкою монархістів і бонапартистів, генерал *створив у край правий політичний рух*, почав вести підготовку до державного перевороту.

Буланжистська організація зажадала розпуску парламенту, відставки уряду й перегляду Конституції 1875 р. Але в 1888 р. Ж. Буланже відправили у відставку та звинуватили в державній зраді. Партія його прихильників була заборонена. Чутки про можливий арешт змусили Ж. Буланже втікати з Франції; Верховний суд засудив його заочно до страти. Незабаром після цього буланжистський рух розпався, а його лідер застрелився.

ПАНАМСЬКА АФЕРА

Ще в 1880 р. була створена компанія для будівництва каналу через Панамський перешийок. Акції були куплені багатьма французами, які сподівалися отримати надприбутки. Але будівництво каналу затягнулося, і в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство. **Численні утримувачі акцій втратили вкладені гроші.** Незабаром з'ясувалося, що із зібраних 1,4 млрд франків на будівництво каналу витрачено лише 700 млн. Решта грошей була розтрачена керівництвом компанії та пішла на підкуп офіційних осіб. В отриманні хабарів від компанії було викрито понад 100 депутатів, сенаторів і навіть міністрів. Країна була приголомшена масштабами скандалу. Ділки, що керували компанією, опинилися у в'язниці.

Відео. Як будували Панамський канал. Тривалість 9 хв 1 с
<https://cutt.ly/TYNYkC7>

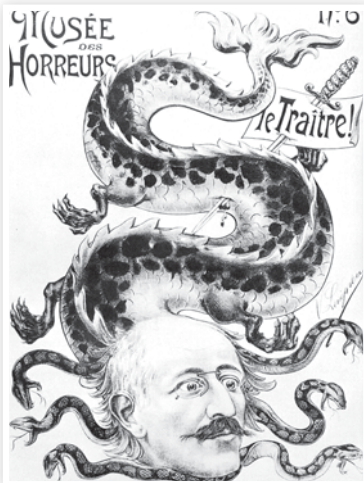
Коли і кому вдалося добудувати Панамський канал та яка його роль в морських комунікаціях сучасності?

«СПРАВА ДРЕЙФУСА»

У 1894 р. капітана генерального штабу, єврея за національністю, **А. Дрейфуса** звинуватили у передачі секретної військової інформації Німеччині. Незважаючи на відсутність доказів його провини, А. Дрейфус був розжалуваний і засуджений військовим трибуналом на довічне ув'язнення. Серед французьких офіцерів, переважно вихідців із дворянських сімей, побутували **антисемітські настрої**, і «справу Дрейфуса» військово командування використовувало для розпалювання реваншизму, шовінізму та антисемітизму в країні.

Варто запам'ятати!

Антисемітизм — форма національних, релігійних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв.

«Дрейфус — зрадник».
Карикатура 1890-х років

Два роки потому новий начальник французької контррозвідки Ж. Пікар встановив невинність А. Дрейфуса. Він зажадав виправити помилку, але був усунутий з посади. Проти судового фарсу виступили відомі французькі письменники (зокрема, Е. Золя, А. Франс), учені, прогресивні політичні діячі.

«Справа Дрейфуса» набувала *політичного звучання*. Уже йшлося не просто про реабілітацію безневинно засудженого, а про захист демократичних свобод у країні. Франція розкололася на два табори — прихильників та противників А. Дрейфуса. Під час обговорення його справи в парламенті спалахували бійки, а в багатьох містах демонстрації дрейфусарів та антидрейфусарів переростали в озброєні зіткнення. Франція

була на межі *громадянської війни*. Згодом Дрейфуса виправдали його відновили на службі й нагородили Орденом Почесного легіону. Незабаром через хворобу він пішов у відставку. А. Дрейфус помер у 1935 р. й був похований з почестями. «Справа Дрейфуса» спричинила до появи політичного сіонізму - національного руху євреїв за створення національної держави на Близькому Сході.

Політичні кризи 80–90-х років XIX ст. закінчилися поразкою реакціонерів, після чого вони вже не наважувалися на відкриті напади проти демократії та республіканського устрою у Франції.

6. ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ

В останній третині XIX ст. Франція вела майже безперервні колоніальні війни. У 1883 р. французькою колонією став *Туніс*. Після жорстоких війн були захоплені *В'єтнам, Західна Африка*, низка територій *Центральної Африки*. З 1860 по 1899 р. володіння Франції збільшилися в 19 разів,

Плакат символізує французьку колоніальну імперію під гаслом: «Три кольори, один прапор, одна імперія»

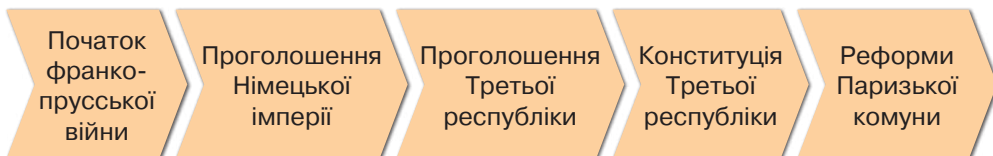
а населення її колоніальної імперії зросло до 56 млн осіб. **Франція стала другою колоніальною державою світу.**

Проте подальші її загарбання в Африці призвели до загострення відносин із Британією. Але Франція, для якої головним ворогом залишалася Німеччина, відступила й визнала за Великою Британією першість у колоніальній політиці. Ця угода дозволила їй згодом захопити **Марокко** (1911 р.), розширити володіння в **Індокитаї** та на **островах Тихого океану**.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Назвіть дати історичних подій.

2. Назвіть основні реформи, здійснені Паризькою комуною.
3. У чому виявлялося протистояння монархістів і республіканців у 70-х роках XIX ст.?
4. Визначте основні досягнення Третьої Республіки на шляху розвитку демократії.
5. Про які явища у розвитку Франції свідчили політичні кризи у 80–90-х роках XIX ст.?
6. У чому полягали основні причини уповільнення темпів економічного зростання Франції у 70–90-х рр. XIX ст.?
7. Покажіть на карті території, що стали колоніями Франції в останній третині XIX ст.
8. Поясніть значення термінів і понять: *Паризька комуна, радикал, антисемітизм*.
9. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/7YNbXoN>

II. Обговоріть у групі

Як ви вважаєте, чи могли умови мирного договору між Францією та Пруссією забезпечити міцний мир у Європі?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Чому «Справа Дрейфуса» набула великого політичного та суспільного значення? Як пов'язані проблема антисемітизму й питання демократії?
2. Чому пруське командування посприяло уряду А.Тьєра в придушенні Паризької комуни?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1870–1871 рр. франко-пруська війна

1875 р. ухвалення Конституції Третьої Республіки

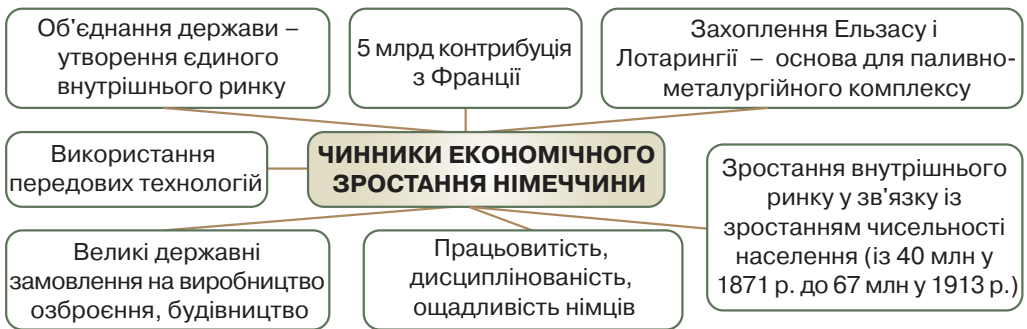

НІМЕЦЬКА ІМПЕРІЯ. КАНЦЛЕРСТВО О. ФОН БІСМАРКА. ВІЛЬГЕЛЬМ II. ПЕРЕХІД НІМЕЧЧИНИ ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»

1. Пригадайте, коли і у який спосіб відбулося об'єднання Німеччини. Яка роль у цьому процесі Отто фон Бісмарка? 2. Які європейські держави не бажали піднесення Німеччини? Чому?

1. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Уже в 1870-і роки в промисловому розвитку Німеччина обігнала Францію, а на початку ХХ ст. залишила позаду Велику Британію. *Німеччина вийшла на перше місце в Європі й стала другою (після США) індустріальною державою світу.*

НОВІ ОЗНАКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Вражаючі успіхи Німеччини в гірничодобувній промисловості, виробництві сталі (друге місце у світі), машинобудуванні та прокладанні залізниць свідчили про *завершення у 80-х роках ХІХ ст. індустріальної революції.*

З кінця ХІХ ст. випереджаючого розвитку в Німеччині набули *новітні галузі* — машинобудування, електроенергетика, хімічна та електротехнічна промисловість. У країні було зосереджено 2/3 світового виробництва фарб, а потужність німецьких електростанцій лише на початок ХХ ст. збільшилася у вісім разів.

Логотип компанії «Сіменс і Гальське» в 1847–1897 рр.

Відбувалася *концентрація виробництва та капіталів*. Монополія у вугільній промисловості країни належала *Рейн-Вестфальському вугільному синдикату*. В електротехнічній промисловості панували гігантські корпорації *ЗЕК (Загальна*

електрична компанія), «Сіменс і Гальське», «Сіменс-Шуккерт». Лідерство на ринку озброєнь, у виробництві локомотивів, залізничних рейок Німеччини на початок XX ст. захопив могутній концерн **Ф. Круппа**. Найбільшими фінансово-промисловими магнатами були **Круппи, Тіссени, Сіменси, Ганземани** та ін.

У 90-і роки XIX ст. **німецький експорт подвоївся**, левову частку в його структурі становили машини й готові вироби.

Рекламний плакат із зображенням автомобіля Protos компанії «Сіменс-Шуккерт»

? За додатковою інформацією дізнайтеся про основні факти історії фірми «Сіменс» та про сфери її діяльності в наші дні.

Розвиток сільського господарства через збереження напівфеодальної системи поміщицьких (юнкерських) господарств і малоземелля селян відбувався значно повільніше. Пруське юнкерство зосередило у своїх руках майже третину оброблюваної в країні землі. Натомість лише 40 % селян Німеччини були власниками землі. Збіднілі селяни вирушали в міста.

Особливістю економіки країни було **поєднання передової потужної індустрії з поміщицьким землеволодінням та відсталими формами організації сільськогосподарського виробництва**.

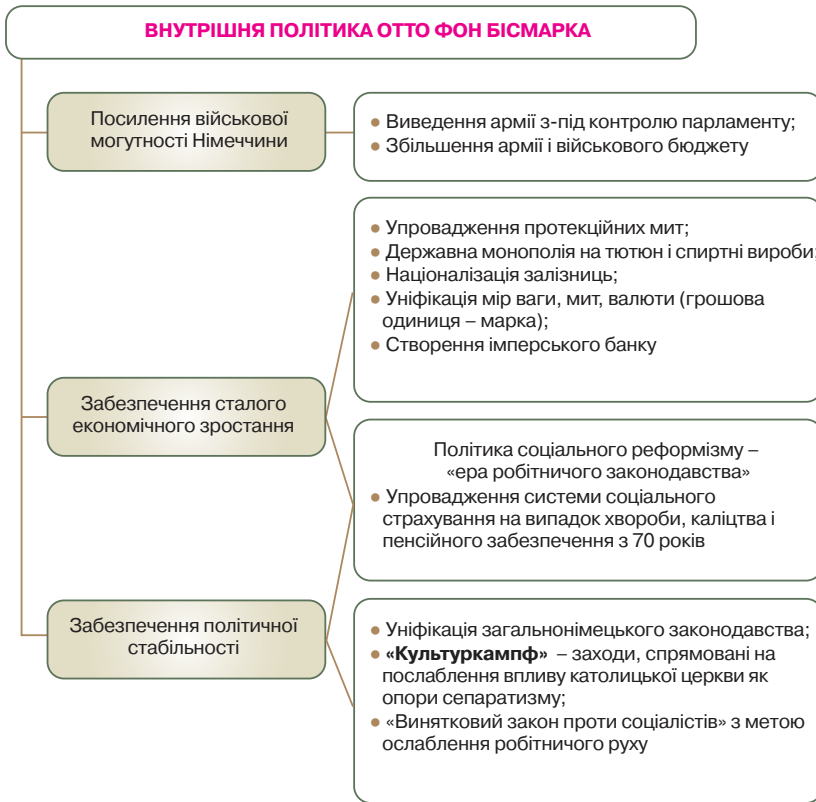
2. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

О. фон БІСМАРКА

Після створення єдиної німецької держави її «хрещений батько», перший канцлер імперії **О. фон Бісмарк** спрямував свої зусилля на централізацію влади в імперії, зміцнення економічної та військово-політичної могутності країни, забезпечення першості Німеччини в Європі. Протягом 1871-1878 рр. (т. зв. «Ліберальна ера») його канцлерство відзначалось ліберальними методами управління країною. З часом його політика ставала жорсткішою. Канцлер вважав, що держава повинна служити всім верствам суспільства, і лише репресіями становище в ній виправити неможливо. **Політику Бісмарка в соціальній сфері називали «новим курсом»**. Зокрема, **Німеччина стала першою країною у світі, де було ухвалено розгорнуте соціальне законодавство**. У 70-і роки XIX ст. Рейхстаг ухвалив численні закони, спрямовані на зміцнення єдності імперії та посилення її державного апарату.

Срібні монети номіналом 10 євро, виготовлені до 200-річчя з дня народження Отто фон Бісмарка (2015 р.)

- ? 1. Поясніть дію протекційністських заходів на зростання економіки. 2. Яким чином соціальне законодавство сприяє сталому економічному зростанню? 3. Чому Бісмарк домагався посилення армії?

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте статистичні дані щодо населення Німеччини і дайте відповіді на питання:

- Які процеси ілюструє діаграма?
- Під впливом яких чинників змінювалася чисельність населення на користь збільшення міського населення?

Варто запам'ятати!

«Культуркампф» (нім. kulturkampf — боротьба за культуру) — **заходи уряду О. фон Бісмарка** в 70-х роках XIX ст., спрямовані **проти католицької церкви** — головної опори католицької Партії центру, яка підтримувала сепаратистські, антипруські тенденції.

4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА О. фон БІСМАРКА СТВОРЕННЯ СОЮЗУ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ

Використовуючи ідею монархічної солідарності для збереження «порядку» в Європі, у **1873 р.** Бісмарку вдалося створити **Союз трьох імператорів** — імператорів Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. Угода мала консультативний характер, але роль Німеччини в системі міжнародних відносин відразу зросла. Утім Союз не міг бути стійким через суттєві протиріччя між країнами. І хоча в 1881 р. угода була відновлена (вже у формі договору про нейтралітет), до середини 1880-х років Союз вичерпав свої можливості.

Троїстий союз: Німеччина, Австро-Угорщина та Італія курять на бочці з порохом.
Карикатура Тіре-Боне

THE THREE EMPERORS;
OR, THE VENTRILOQUIST OF VARZIN!

«Три імператори».
Карикатура з журналу «Панч»
(Велика Британія, 1884 р.)

1. Визначте, як автор карикатури «Три імператори» визначив роль Отто фон Бісмарка у міжнародних відносинах. 2. Розтлумачте символічний зміст карикатури 2.

УТВОРЕННЯ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ

Наприкінці 1870-х рр. суттєво погіршилися відносини Німеччини з Росією. Бісмарк відчував сильний тиск австрійців і власних військових, що штовхали його на війну з Росією. Проте канцлер подолав ці настрої.

Після відставки Бісмарка загострилися відносини Німеччини з Великою Британією, яка побоювалася зростання впливу німецької держави в Європі.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чому могли зіпсуватися відносини між Німеччиною та Росією і Великою Британією. Спробуйте окреслити точки перетину інтересів держав, які могли спричинити конфлікт.

Погіршення відносин з Росією та Великою Британією зумовило військово-політичне зближення Німеччини й Австро-Угорщини. У **1879 р.** уряди двох країн уклали таємний союзний договір. У **1882 р.**, використовуючи італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалося залучити до коаліції й Італію. Так виник *Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії*, що поклав початок розколу Європи на ворогуючі військово-політичні угруповання.

ПОЧАТОК КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Німеччина вступила на шлях колоніальних захоплень пізніше від інших країн, але одразу виявила надзвичайну активність й агресивність. Фактично *Німеччина із середини 1880-х років вела боротьбу за переділ колоніального світу*.

Лише за два роки (1884–1885 рр.) вона захопила територію загальною площею 3 млн кв. км. Так, у 1884 р. засновано першу німецьку колонію в *Південно-Західній Африці*. Услід за нею німецькі колонізатори захопили *Того, Камерун*, північну частину *Нової Гвінеї*. Незабаром установили контроль над *Маршалловими островами* в Тихому океані.

5. ВІЛЬГЕЛЬМ II. ПЕРЕХІД НІМЕЧЧИНИ ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»

Після смерті *Вільгельма I* й нетривалого правління його сина, тяжкохворого *Фрідріха III* (лише 99 днів), імператорський трон перейшов до його внука *Вільгельма II*. Вступ на престол нового кайзера викликав тріумф серед військових, пруських юнкерів і служителів церкви. 29-річний імператор був типовим юнкером, що понад усе пишався військовими перемогами пруської зброї. Погляди Вільгельма II сформувалися під впливом військово-аристократичного середовища й були вкрай консервативними. Новий кайзер відразу висловився про необхідність боротьби з «руйнівними елементами», заявляючи, що «воля кайзера — вищий закон».

Терпіти біля себе О. фон Бісмарка й бути його тінню імператор не міг і не хотів (хоча вважав його за свого друга). Між ним і старим канцлером одразу виникли розбіжності з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Кайзера, зокрема, **не влаштовував зовнішньополітичний курс Бісмарка**. Вільгельм II та його оточення допускали можливість ведення війни на два фронти (проти Франції та Росії) й були готові до боротьби за переділ колоніального світу.

Розбіжності виявилися й у **ставленні до робітничого руху**. На відміну від Бісмарка, кайзер, претендуючи на роль «народного монарха», вважав небезпечним продовження репресій і був схильний до соціального маневрування. На початку 1890 р. Рейхстаг відхилив пропозицію О. фон Бісмарка про перетворення «виняткового закону» проти соціалістів на постійний.

«Залізний канцлер» змушений був піти у відставку. Його змінив ставленик імператора генерал **Л. фон Капріві**.

Уже у своїх «лютневих наказах» 1890 р. Вільгельм II пообіцяв поліпшити становище робітників. Після цього Рейхстаг ухвалив важливі **соціальні закони**: про 11-годинний робочий день, заборону праці дітей, молодших 13 років.

Проте ліберальний курс кайзера виявився нетривалим. У 1894 р. Л. фон Капріві був відправлений у відставку, а на зміну йому прийшов старий князь **Х. фон Гогенлоє**. Ця кадрова перестановка знаменувала поворот від реформізму до реакції та репресій проти лівої опозиції.

Вступивши на шлях колоніальних захоплень пізніше від інших країн, Німеччина значно поступалася їм у розмірах загарбаних територій. Німецькі колонії були удванадцяттеро меншими від британських й до того біднішими на сировинні ресурси. **Перехід Німеччини до «світової політики» означав намір переділу вже поділеного європейськими країнами світу**, а саме:

- претензії на панування в **Європі**;
- укріплення своїх позицій на **Близькому, Середньому та Далекому Сході**;
- прагнення до переділу сфер впливу в **Африці, Азії, Океанії**.

Активізація експансії на Сході отримала назву **«Дранг нах Остен»** — **«Натиск на Схід»**. Головним напрямком німецької експансії став **Близький Схід**. У 1899 р. кайзер добився від турецького султана згоди

Вільгельм II

на будівництво *трансконтинентальної залізниці Берлін–Багдад*, після чого розпочалося активне проникнення німецького капіталу на Балкани, в азіатську частину Туреччини та Месопотамію. Це викликало стурбованість як Британії, так і Росії.

Крім того, розгорнувши в 1898 р. будівництво потужного *військово-морського флоту*, Німеччина кинула виклик Великій Британії, загрожуючи їй посередницькій торгівлі та зв'язкам з колоніями.

Німецька імперія також активно брала участь у *розділі Китаю* між великими державами.

Поміркуймо!

Канцлер Німеччини Б. фон Бюлов, виступаючи в Рейхстазі в 1897 р., сказав: «Ті часи, коли німець одному зі своїх сусідів поступався землею, іншому — морем, а собі залишав небо, — ці часи минули. Ми вимагаємо для себе місця під сонцем». Про які зовнішньополітичні наміри свідчили слова канцлера?

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Укажіть дати історичних подій. Доберіть 3 події з історії України, які відбулися в межах даної хронологічної послідовності.

2. Які зміни у внутрішній і зовнішній політиці сталися після 90-х років XIX ст. за Вільгельма II?
3. У чому полягав перехід Німеччини до «світової політики»?
4. Які чинники сприяли економічному підйому Німеччини в останній третині XIX ст.? Які нові риси в економічному розвитку країни з'явилися в цей період?
5. Які заходи здійснив О. фон Бісмарк для зміцнення могутності Німецької імперії?

6. Якими були особливості зовнішньої політики уряду О. фон Бісмарка?
7. Назвіть і покажіть на карті країни, що входили до Союзу трьох імператорів, Троїстого союзу.
8. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/2YNnwil>

II. Обговоріть у групі

1. Німеччина належала до «другого покоління» капіталістичних країн. Як це позначилося на внутрішній та зовнішній політиці Німецької імперії?
2. *«Бісмарк — щастя для Німеччини, хоч він і не добродійник людства, — писав історик Брандес. — Для німців він те саме, що для короткозорого — пара чудових, незвичайно сильних окулярів: щастя для хворого, але велике нещастя, що вони йому потрібні».* Який сенс криється в словах відомого історика? Чи поділяєте ви його точку зору?
3. Як ви думаєте, чому за певної реакційності внутрішньополітичного курсу Німеччина стала першою країною у світі, в якій ухвалили соціальне законодавство?
4. Які заходи німецького уряду можна охарактеризувати як реакційні?
5. Прокоментуйте карикатуру на Отто фон Бісмарка. Які особливості політики канцлера відобразив автор карикатури? Чи погоджуєтесь ви з автором карикатури щодо оцінки постаті Бісмарка?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Великий німецький письменник Томас Манн писав: «Народжена у війнах, нечестива Німецька імперія пруської нації могла бути лише мілітаристською державою. Такою вона і жила, занозою в тілі людства». Чому Німеччина насправді стала агресивною та мілітаристською державою? Які внутрішні й зовнішні чинники цьому сприяли?
2. Складіть політичний портрет «О. фон Бісмарк — «залізний канцлер» Німецької імперії».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1873 р. створення Союзу трьох імператорів

1882 р. створення Троїстого союзу

няну економіку уповільнювало темпи економічного розвитку Великої Британії.

Велика Британія почала істотно відставати від США й Німеччини й у сфері технологій. Навіть винаходи, зроблені британцями, спочатку запроваджували в США та Німеччині. Британські товари на світовому ринку втрачали свою конкурентоспроможність.

Положення ускладнювалося тим, що британський уряд продовжував дотримуватися фритредерської політики.

Варто запам'ятати!

Фритредерство — рух промислової буржуазії **за вільну безмитну торгівлю**, невтручання держави в приватну підприємницьку діяльність. Виник у Великій Британії наприкінці XVIII ст.

Безмитне надходження до країни з-за кордону продукції створювало для британських підприємців не вигідні умови. Свобода торгівлі призвела до того, що в 70–80-і роки XIX ст. ринки Великої Британії були переповнені товарами країн-конкурентів, а ввезення продукції британської промисловості в інші країни обкладали високим митом.

Складним було становище в сільському господарстві. Падіння цін на сільськогосподарські товари, зумовлене появою на ринку дешевої заморської пшениці, призвело до зниження доходів землевласників і масового розорення фермерів-орендарів. Відбувалася масова міграція сільського населення в міста.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БРИТАНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Поміркуймо!

Пригадайте, що таке протекціонізм як напрям державної політики. Поясність, чому деякі британські виробники виступали за проведення політики протекціонізму.

Складна ситуація, у якій опинилася країна, спонукала частину промисловців уже у 80-і роки розпочати рух за протекціонізм.

Але підприємницькі кола зробили ставку на **розширення колоніальної експансії**. Використання ресурсів колоній дозволяло їм компенсувати втрати, завдані іноземною конкуренцією, і, не вдаючись до реформування економіки, зберігати високі прибутки. Зв'язок з колоніальними країнами імперії здійснювався за допомогою фінансових установ. У 1904 р. 50 британських банків мали близько 2 300 колоніальних відділень, тоді як банки Франції — 136, а Німеччини — 70.

Деякі галузі британської індустрії продовжували займати панівні позиції у світі. Так, судна, побудовані на верфях країни, не мали рівних. Британські верстати охоче купували за кордоном, у тому числі й у США.

Велосипед типу «пенні-фартинг», винайдений англійцем Джеймсом Старлі в 1870 р.

Велика Британія зберігала **провідну роль у світовій торгівлі**, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним фінансовим центром. Британський фунт стерлінгів залишався світовою розрахунковою валютою.

У 90-х роках XIX ст. у Великій Британії з'явилися перші **монополістичні об'єднання**, які досить швидко встановили контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівельною й військовою промисловістю. Проте процес створення монополій у Великій Британії відбувався повільніше, ніж у США, Німеччині або Франції. У традиційних галузях британської індустрії (вугільній, текстильній та ін.) монополізувати виробництво було складніше. Значну роль тут відігравали традиційні сімейні фірми, часто дрібні. У цих галузях технічне переоснащення виробництва відбувалося ще повільніше.

2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ

СТАБІЛЬНІСТЬ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

У Великій Британії стабільно діяла двопартійна система. Політичне життя країни визначалося суперництвом двох найвпливовіших партій — **Ліберальної та Консервативної**. Вони чергувалися у владі, а їхні лідери, відповідно, очолювали уряди. До середини 80-х років XIX ст. перевагу в парламенті мали ліберали, але потім, у зв'язку з кризою ідеології партії та її розколом, вони поступилися своїми позиціями консерваторам.

Ліберальну партію підтримували широкі кола промислової й торговельної буржуазії, пов'язані здебільшого з легкою промисловістю. До неї долучалася й велика частка англійської інтелігенції. Лідером партії в 1870–1890-і роки був видний державний діяч **В. Гладстон**. Завойовуючи прихильність виборців, ліберали здійснювали соціальні реформи.

Історичні подробиці

Уряд В. Гладстона вперше виділив кошти з бюджету на розвиток освіти. У 1870 р. в країні була створена система державних початкових шкіл зі світським характером навчання, і через 10 років у них навчалася вже 3,5 млн дітей. Згідно з положенням земельної реформи, лендлордам заборонялося «зганяти із землі» орендарів до закінчення терміну оренди, вони були зобов'язані компенсувати капіталовкладення орендарів. У 1871 р. британський парламент узаконив тред-юніони й визнав за ними права на судовий захист, відкриття рахунків у банках, подачу судових позовів тощо.

Консервативна партія спиралася переважно на земельну аристократію, крупних фермерів, англіканську церкву. Проте гнучкий політичний курс поступово залучив до неї представників фінансово-промислових кіл і навіть частину робітників. Консерватори виступали за розширення зовнішніх ринків шляхом подальших колоніальних захоплень, частина членів партії виступали за введення високих митних зборів для захисту внутрішнього британського ринку від іноземної конкуренції. Лідер консерваторів **Б. Дізраелі** був одним з найпопулярніших політиків країни.

У 1872 р. уряд В. Гладстона ввів закон про таємне голосування на виборах. А в 1884 р. у Британії проведено **нову парламентську реформу** (третю з початку століття). У результаті зниження майнового цензу чисельність виборців збільшилась до 4,5 млн осіб, що становило близько 60 % усього дорослого чоловічого населення країни. Право голосу було надане батракам і шахтарям, а також дрібним орендарям Британії й Ірландії, сільськогосподарським робітникам, робітникам-квартиронаймачам.

Поміркуймо!

Дайте оцінку парламентським реформам у Великій Британії. У чому полягало їх історичне занчення для розвитку держави?

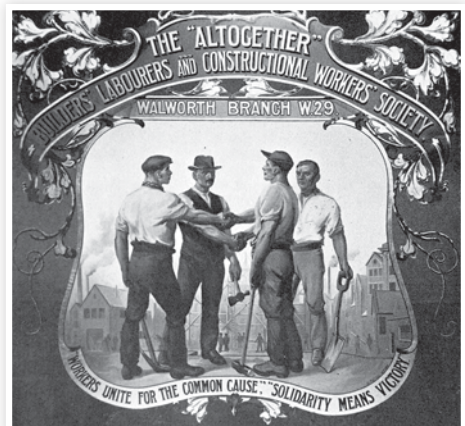
Наприкінці XIX ст. позиції ліберальної партії в Британії ослабли. Після 1886 р. й до кінця століття консерватори перебували при владі більш як 11 років.

У політичному житті держави дедалі активніше проявлялася політична активність робітників.

3. НОВІ ТРЕД-ЮНІОНИ І УТВОРЕННЯ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ

Тривалий час британські профспілки об'єднували лише кваліфікованих робітників у традиційних для Великої Британії галузях промисловості. Після великих страйків наприкінці 80-х років XIX ст. настав час для створення тред-юніонів докерів, робітниць сірникових фабрик та інших некваліфікованих робітників країни. Ці **нові тред-юніони** об'єднували також робітників, що працювали на одному підприємстві, але мали різні професії.

Нові профспілки відрізнялися від старих також рішучістю дій під час

Агітаційний плакат тред-юніонів кінця XIX ст.

проведення страйків та інших акцій із захисту прав робітників. Одним з найбільших був страйк докерів Лондонського порту в 1889 р.

Варто запам'ятати!

Нові тред-юніони — нові профспілкові об'єднання, що виникли у Великій Британії наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. Будувалися **за виробничим принципом** (на відміну від старих тред-юніонів, які об'єднували, як правило, **робітників однієї професії**). У нові тред-юніони приймали некваліфікованих робітників. Із середини 1910-х років втратили відмінність від інших тред-юніонів.

Чисельність профспілок Великої Британії безперервно зростала. Нові профспілки були головними ініціаторами незалежного робітничого представництва в парламенті.

До кінця XIX ст. членів тред-юніонів обирали до парламенту або за безпосередньої підтримки, або по списках лібералів. Проте необхідність законодавчого захисту своїх прав змусила британські профспілки переглянути свою парламентську тактику. У 1900 р. Лондонський конгрес тред-юніоністів утворив **Комітет робочого представництва** з метою прямого обрання робочих депутатів до парламенту. Обрані депутати мали створити в Палаті общин окрему фракцію, хоча їм дозволялося співпрацювати з лібералами.

Комітет створювався на основі колективного членства профспілок і вже в 1904 р. об'єднував понад 1 млн осіб. У **1906 р.** Комітет робочого представництва був перетворений у **Лейбористську партію**, яка на перших виборах до парламенту завоювала 29 мандатів.

Варто запам'ятати!

Лейбористська партія (Партія праці) — одна з провідних британських політичних партій. Заснована в 1900 р.; з 1906 р. називається Лейбористською. Має соціал-демократичну орієнтацію, пов'язана з профспілковим рухом.

Як відзначали творці партії, Лейбористська партія Великої Британії була **створена для того, щоб захищати права профспілок і дати право політичного голосу робітничому класу.**

Таким чином, у Великій Британії з'явилася нова впливова політична організація, яка згодом зайняла місце лібералів у двопартійній системі країни. З моменту свого створення Лейбористська партія відстоювала **позиції реформізму.**

4. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

Однією із важливих проблем Великої Британії було ірландське питання. Після унії 1801 р. Ірландія вважалася складовою частиною Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, але фактично

залишалася її **напірколонією**. За роки британського панування ірландці продовжували відстоювати право на незалежність. Національні протиріччя на острові перепліталися із соціальними, оскільки велика частина землі належала англійським лендлордам.

Падіння цін на продукцію сільськогосподарства й конкуренція дешевого заокеанського зерна посилювали бідність ірландських селян, багато хто з них утратив землю. Під впливом голоду на острові почастишали «аграрні злочини» — самовільні захоплення земель, підпали, псування худоби. Застосовувалася селянами й тактика бойкоту лендлордів. Створена в 1879 р. ірландська **«Земельна ліга»** додала стихійним виступам селян організованого характеру. Ліга зажадала конфіскації володінь лендлордів й одночасно організувала масові акції протесту проти насильницького позбавлення орендарів землі. Небачений раніше розмах аграрних виступів змусив уряд В. Гладстона провести в Ірландії в 1881 р. земельну реформу.

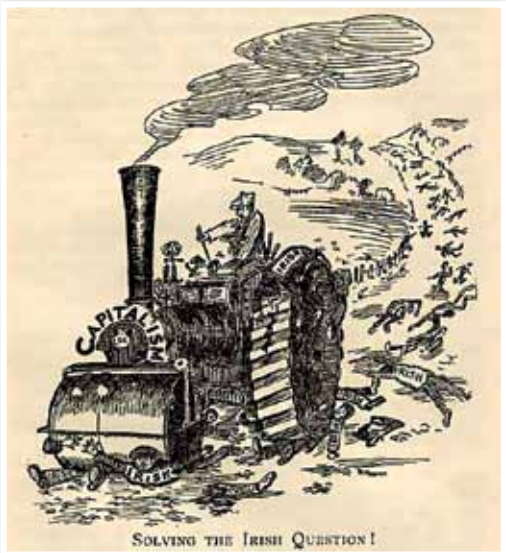
У 70-і роки XIX ст. в Ірландії активізувався національний рух, який очолила ліберальна буржуазія. Створена нею в 1870 р. **«Ліга гомруля»** визначила свої вимоги самоврядування для Ірландії в рамках Британської імперії (гомруль).

Ірландці, обрані до британського парламенту, співпрацювали з **лібералами**, сподіваючись на їхню підтримку у введенні гомруля в Ірландії. Коли їхні надії не виправдалися, ірландські депутати застосували тактику парламентської обструкції: виступаючи з кожного питання, вони гальмували роботу найвищого представницького органу.

Варто запам'ятати!

Гомруль (англ. home rule, буквально — самоврядування) — **програма самоврядування Ірландії в рамках Британської імперії**, висунута в 70-і роки XIX ст.

На початку 1886 р. кабінет В. Гладстона розробив **помірний проект гомруля**: відновлений ірландський парламент отримував право управ-

Вирішення ірландського питання.
Карикатура XIX ст.

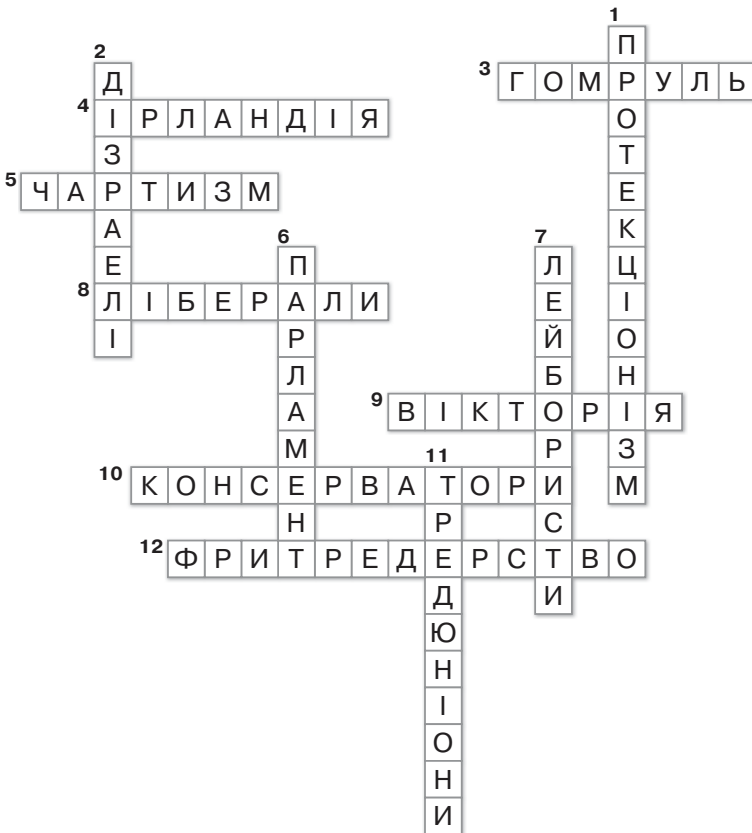
? Розтлумачте задум автора карикатури у висвітленні шляхів вирішення ірландського питання.

ління внутрішніми справами, хоча зовнішня політика, торгівля, поліція, армія й усі важливі питання внутрішньої політики залишилися в руках британського уряду. Проте цей законопроект не лише викликав лютий опір консерваторів, а й призвів до розколу Ліберальної партії. Вирішення ірландського питання відкладалося.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Укладіть запитання до «кросворду навпаки». Намагайтесь укласти питання так, щоб вони відображали особливості розвитку Великої Британії.

2. У чому полягали особливості економічного розвитку Великої Британії в останній третині XIX ст.?
3. Які зміни в двопартійній системі Великої Британії відбулися на межі XIX–XX ст.?
4. У чому полягало історичне значення парламентської реформи 1884–1885 рр.?

5. Які були основні причини відставання в 70–80-х роках XIX ст. Великої Британії від США й Німеччини?
6. Що свідчило про загострення «ірландського питання» в 60–80-х роках XIX ст.?
7. Покажіть на карті в шкільному атласі Ірландію, а також адміністративно-територіальні одиниці, що входили до Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії.
8. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/IYNnjJR>

II. Обговоріть у групі

1. У 1875 р. Б. Дізраелі заявив, що Велика Британія «втомилася від реформ» і «їй треба відпочити». Як ви вважаєте, що мав на увазі британський політик?
2. Чому, на ваш погляд, британські уряди в XIX ст. провадили політику реформізму? Яке це мало значення для стабілізації політичної системи Великої Британії?
3. Які факти з британської історії останньої третини XIX ст. свідчили про нові тенденції в розвитку демократії в британському суспільстві?
4. Чому британці називають «Вікторіанську епоху» (1837–1901 рр.) «золотим століттям» історії своєї країни?
5. Співставте розвиток Великої Британії і Німеччини в останній третині XIX — на початку XX ст. Зробіть висновки про можливі перспективи розвитку відносин двох держав.

Критерії порівняння	Велика Британія	Німеччина
Особливості політичної системи		
Економічний розвиток		
Напрями зовнішньої політики		

III. Мислю творчо й самостійно

Виконайте дослідницький проект «Королева Вікторія - жінка, політик». Доберіть інформацію, яка свідчить про вплив Вікторії на суспільну свідомість і політику.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1884–1885 рр.** третя виборча реформа у Великій Британії
1906 р. створення Лейбористської партії

ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ США. АНТИТРЕСТІВСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО. ЕКСПАНСІОНІЗМ. РЕЖИМ СЕГРЕГАЦІЇ В ПІВДЕННИХ ШТАТАХ. «ЧЕСНИЙ КУРС» Т. РУЗВЕЛЬТА. «НОВА ДЕМОКРАТІЯ» В. ВІЛЬСОНА

❓ Пригадайте за попередньо вивченим матеріалом, які чинники сприяли швидкому розвитку економіки США у XIX ст.

1. ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ КРАЇНИ

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в економіці країни відбулися глибокі структурні зміни, *з'явилися нові галузі промисловості*: нафтодобувна та нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електротехнічна, електроенергетика.

Індустріалізація Сполучених Штатів поєднувалася не тільки з технічним прогресом у промисловості, а й з *удосконалюванням організації виробництва та праці*.

Галузі легкої промисловості вперше у світі перейшли до масового випуску стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На заводах впроваджували потокові методи виробництва з конвеєрним збиранням вузлів, агрегатів і готової продукції.

Швидко здійснювалося залізничне будівництво. Загальна довжина залізниць досягла 190 тис. миль, що становило половину протяжності світової залізничної мережі. У Нью-Йорку й Бостоні відкрилися перші лінії метро.

Праця вільних фермерів на своїй землі приносила *відмінні результати в сільському господарстві*.

Рекламний плакат напою «Кока-Кола» кінця XIX ст.

❓ Порівняйте рекламу напою XIX ст. із сучасною. Що спільного у підходах до реклами даного продукту?

У США швидко зростали великі корпорації. У банківській системі США переважали два найбільші банки — Дж. Рокфеллера й Дж. Моргана.

Поміркуймо!

Поясніть, у чому полягає негативний вплив монополізації на розвиток ринкової економіки. Які загрози для стабільності держави вони несуть?

2. СТАНОВЛЕННЯ АНТИТРЕСТІВСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

З моменту появи перших великих корпорацій федеральний уряд й адміністрація окремих штатів прагнули забезпечити максимально сприятливі умови для їхньої діяльності. Однак могутність трестів розоряла підприємців і фермерів. Уряд був змушений зважати на думку виборців.

У **1890 р.** Конгрес США прийняв **антитрестівський закон**, спрямований на боротьбу з монополіями й необґрунтованими обмеженнями вільної конкуренції. Автором законопроекту був американський сенатор Дж. Шерман.

Цей закон забороняв угоди, об'єднання й таємні змови з обмеження торгівлі; монополізацію й спроби таємної змови щодо монополізації; особи, які брали участь у таких угодах, мали піддаватися штрафу або тюремному ув'язненню.

Відповідно до закону фірма, що контролювала більш ніж 65 % ринку, могла бути обвинувачена в спробі монополізації. Однак там, де панували кілька фірм, обвинувачення в спробах монополізації знімалося.

Закон використовувався владою і проти страйкового руху. Страйкуючих робітників обвинувачували в обмеженні «свободи торгівлі» робочою силою, а профспілка, що організувала страйк, прирівнювалася до тресту.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему і визначте, які особливості соціально-економічного розвитку і державної політики США вона відображає. Запропонуйте записи і позначення в схемі, якими треба замінити знаки питання.

3. РЕЖИМ СЕГРЕГАЦІЇ В ПІВДЕННИХ ШТАТАХ

Характерною рисою соціальної політики адміністрацій США було збереження расової дискримінації.

Хоча законодавство США надавало афроамериканцям цивільні права, повної рівноправності вони так і не домоглися.

Варто запам'ятати!

Расова дискримінація — систематичне порушення прав людини та будь-яке їхнє **обмеження за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження** в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах громадського життя.

Свідчать документи

1. 3 поправки XIV до Конституції США (запропонована Конгресом 13 червня 1866 р., ратифікована 9 липня 1868 р.)

Розділ 1. Усі особи, що народилися... в Сполучених Штатах та є підлеглими їхньої юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів та штату, в якому вони проживають. Жоден штат не повинен видавати або здійснювати закони, що обмежують привілеї або недоторканність громадян Сполучених Штатів; жоден штат не повинен позбавляти кого-небудь життя, волі або власності без належної правової процедури та не може відмовити особі в межах своєї юрисдикції в рівному захисті законів...

2. 3 поправки XV до Конституції США (запропонована Конгресом 26 лютого 1869 р., ратифікована 3 лютого 1870 р.)

Розділ 1. Право голосу громадян Сполучених Штатів не повинне заперечуватись або обмежуватись Сполученими Штатами або окремими штатами у зв'язку з расою, кольором шкіри або колишнім рабством...

❓ Яке значення мали поправки XIV та XV для розвитку демократії в США?

Хоча на загальнодержавному рівні права афроамериканців гарантувалися, у південних штатах, користуючись певною автономією, поступово формувалася система **расової сегрегації**. У 1881 р. в штаті Теннессі був прийнятий закон про сегрегацію афроамериканців при користуванні міським і залізничним транспортом.

Услід за Теннессі в багатьох південних штатах були прийняті нові, расистські за своїм характером конституції й закони, що поступово позбавили афроамериканців багатьох прав, отриманих ними в роки Реконструкції. Вони узаконили расову **сегрегацію** в питаннях проживання, у місцях суспільного користування, на виробництві, у транспорті. У південних штатах панував жорстокий терор **Ку-клукс-клану (ККК)** — темної ультрареакційної расистської організації, жертвами якої були як афроамериканці, так і «білі» громадяни.

Варто запам'ятати!

Сегрегація (від лат. segregatio — відділення) — політика примусового **відокремлення або ізоляції** представників якої-небудь раси чи етнічної групи шляхом поселення на обмеженій території з метою позбавлення прав та умов для спілкування, спільної трудової діяльності, здійснення роздільного виховання й навчання з представниками іншої частини населення. Сегрегація — це особливий вид дискримінації.

У 1871 р. Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого президент У. Грант одержав право направляти проти ККК регулярні війська. Ці дії влади мали успіх, привівши до зникнення збройних банд Ку-клукс-клану — але тільки на якийсь час. У 1915 р. ця організація була знову організована в штаті Джорджія під виглядом протестантського релігійного товариства.

Для залякування афроамериканців широко застосовувався самосуд стосовно чорношкірого населення — *суд Лінча*.

Скрутним було становище й корінного населення — індіанців. За законами США (що діяв аж до 1924 р.), індіанці не були громадянами цієї країни й не мали жодних прав. Під час колонізації багато племен індіанців були переселені з традиційних місць перебування до резервацій США та Канади.

Масове освоєння Заходу в останній третині XIX ст. викликало нові конфлікти з індіанцями, оскільки раніше уряд США обіцяв залишити ці землі за ними.

Лише в 1887 р. Конгрес прийняв новий закон, за яким індіанці, які бажали зайнятися фермерством, могли одержати від уряду ділянки землі й громадянство США.

4. ЕКСПАНСІОНІЗМ США В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

❓ Пригадайте, у чому суть «доктрини Монро».

Варто запам'ятати!

Еспансіонізм — **загарбницька політика**, прагнення до експансії.

Експансія (від лат. expansio — розширення, поширення) — **загарбання державами та монополістичними об'єднаннями чужих територій**, ринків, джерел сировини; економічне й політичне поневолення інших країн.

Нічний мітинг Ку-клукс-клану в Чикаго. Фото 1920 р.

Наприкінці XIX ст. в США склалися **дві основні тенденції в зовнішній політиці**:

- **ізоляціоністи** вважали, що США повинні розширювати сфери свого впливу в Латинській Америці та Карибському басейні, не допускати туди європейців, а в Східній півкулі мають визнавати лідерство провідних європейських держав;
- **експансіоністи** виступали за створення потужного військово-морського флоту, побудову морських баз на островах Атлантичного й Тихого океанів, та розширювати сфери впливу в Східній Азії; крім того, їхні лідери наполягали на необхідності участі в європейських подіях і «великій політиці» в цілому.

Для «обґрунтування» експансії США в країнах Латинської Америки використовувалася **теорія панамериканізму**.

У 1889 р. за ініціативою США у Вашингтоні було скликано I Панамериканську конференцію, що

поклала початок створення основ «панамериканської системи» під егідою США у вигляді Міжнародного союзу американських республік (у 1910 р. перейменованого в Панамериканський союз).

Спираючись на величезний економічний і військовий потенціал, наприкінці XIX ст. США, використовуючи військову силу, значно активізували свою зовнішню політику, спрямовану на зміцнення свого впливу в сусідніх та інших державах.

Морський бій на Філіппінах у ході американо-іспанської війни.
Сучасна реконструкція

Варто запам'ятати!

Панамериканізм — 1) політичний рух з **метою зближення та співпраці американських держав**, започаткований у Південній Америці С. Боліваром, після його смерті занепав;

2) політична доктрина, в основу якої **покладено ідею про спільність історії, економіки й культури США та інших країн американського континенту**; пропагує створення військово-політичного блоку всіх країн Америки під егідою США.

У 1898 р., скориставшись слабкістю іспанської колоніальної імперії й початком визвольного руху на Кубі та Філіппінах (іспанські володіння), США виграли **американо-іспанську війну**.

Куба формально залишалася незалежною, але в 1903 р. кубинці були вимушені підписати договір, за яким острів фактично перетворювався

на протекторат США. Сполученим Штатам були передані й Філіппіни, за які Іспанія отримала 20 млн дол. так званої компенсації.

Історичні подробиці

У ході двох морських битв, біля берегів Філіппінських островів і Куби, іспанський флот був знищений. Уряд Іспанії був вимушений просити миру. Мирний договір підписано в Парижі в грудні 1898 р. За його умовами Іспанія відмовлялася від усіх прав на Кубу, Філіппіни, острів Гуам, а також на Пуерто-Рико та інші острови в Карибському морі. Майже всі іспанські володіння перейшли до США.

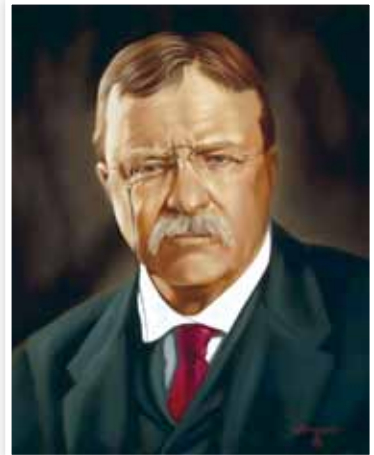
Інтереси американської економіки вимагали проникнення до Китаю, де панували європейські великі держави. У 1899 р. державний секретар Дж. Хей оголосив *політику «відкритих дверей»* у Китаї. «Доктрина Хейя» передбачала, при збереженні територіальної цілісності цієї країни, забезпечення рівних можливостей на китайському ринку для всіх держав.

5. «ЧЕСНИЙ КУРС» Т. РУЗВЕЛЬТА

Президентство *Теодора Рузвельта* (очолював США в **1901–1909 рр.**) проходило в умовах суспільного руху, спрямованого проти трестів. У лавах цього руху виступали робітники, фермери, а також дрібна й середня некорпорована буржуазія, тисячі представників якої розорилися через конкуренцію з монополістами.

Президент не прагнув знищити корпорації, прекрасно розуміючи їхнє значення для економіки країни. Його ідея полягала в державному регулюванні великих компаній, обмеженні їхніх спроб монополізувати ринок. Для реалізації цих ідей Теодор Рузвельт запровадив *програму «Чесного курсу»*. Т. Рузвельт заявляв про необхідність справедливого ставлення не тільки до підприємців, а й до робітників, готовність проводити в робітничому питанні «чесний курс». Уряд неодноразово втручався в трудові конфлікти, виступаючи арбітром на переговорах між профспілками та підприємцями. Іноді адміністрація навіть ставала на бік страйкарів.

Уряд Т. Рузвельта почав *судові процеси проти ряду монополій* («Стандарт Ойл», м'ясного тресту та ін.), звинувативши їх у порушенні антитрестівських законів. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго привели до прийняття *зако-*

Теодор Рузвельт

ну про контроль уряду над якістю й санітарними умовами виробництва та продажу харчових продуктів й аптечних товарів.

Було видано *закон про охорону природних ресурсів* з метою припинення їх розкрадання.

У 1903 р. створено *міністерство торгівлі та праці*.

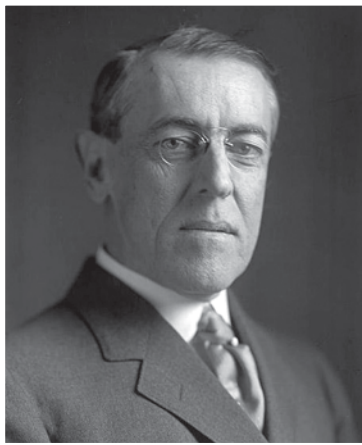
Історичні подробиці

Президенту США Теодору Рузвельту належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:

- ▶ «Навчи мене, Боже, спокійно сприймати події, перебіг яких я не можу змінити; дай мені енергію й силу втручатися в події, мені підвладні, і навчи мене мудрості відрізнити перше від другого».
- ▶ «Головна формула успіху — знання, як поводитися з людьми».
- ▶ «Великою нацією нас робить не наше багатство, а те, як ми його використовуємо».
- ▶ «Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є».

❓ Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Т. Рузвельта.

6. «НОВА ДЕМОКРАТІЯ» В. ВІЛЬСОНА

Вудро Вільсон

На президентських виборах 1912 р. переміг демократ **Вудро Вільсон** (був президентом у **1913–1921 рр.**). Ним розроблена *програма «нової демократії»*. За ініціативи Вільсона було ухвалено низку законів:

- закріплювалося право на організацію робітничих спілок, страйків і пікетування;
- скасовувалося судове переслідування за участь у страйках, крім випадків, коли було завдано непоправної шкоди підприємству;
- заборонялось використання праці дітей у промисловості;
- відмінявся параграф антитрестівського закону Дж. Шермана 1890 р., за яким страйки профспілок вважалися змовою, а самі профспілки — монополіями, що мали на меті обмеження розвитку виробництва;
- встановлювалася система компенсацій за нещасні випадки на виробництві.

Конгрес прийняв закон, який установив 8-годинний робочий день; фермерам надавалася можливість брати в держави кредити. Закон про товарні склади передбачав видачу позик фермерам під майбутній урожай сільськогосподарських продуктів. Важливою частиною програми

«нової демократії» Вільсона стало створення федеральної Резервної системи банків.

7. «АМЕРИКАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО»

США наприкінці XIX — на початку XX ст. здійснили нечуваний економічний ривок, справжнє *економічне диво*. Якщо в 70-х роках XIX ст. в США виплавлялося сталі в сім разів менше, ніж у Великій Британії, то до 1910 р. США випереджали Англію за цим показником уже в 4,5 раза.

Символом «американського економічного дива» можна вважати хмарочоси. Один з перших з них — Нью-Йорк-ворлд-білдінг — було споруджено ще в 1890 р. (знесено в 1955 р.). Його висота сягала більше 100 метрів. У будинку було близько 950 офісних приміщень, у яких розміщалося до 4000 працівників.

Деякі хмарочоси, збудовані на початку XX ст., і сьогодні прикрашають Нью-Йорк. Так, 241-метрова будівля Вулворт-білдінг на 57 поверхів і сьогодні входить до переліку 50 найвищих хмарочосів США. Вулворт-білдінг споруджено в неоготичному стилі архітектором Кассом Гілбертом. Будівництво, що було завершено в 1913 р., обійшлося в гігантську на той час суму 13,5 млн дол., і Вулворт виплатив її готівкою.

США стали «законодавцями мод» в автомобілебудуванні.

Одночасно з автомобілебудуванням стрімко розвивалось будівництво автодоріг. Завдяки застосуванню новітньої техніки та технологій *продуктивність праці* в промисловості США була в чотири рази вищою, ніж у державах Європи. Розвиток промисловості супроводжувався підвищенням рівня життя населення, у тому числі — робітників. Їхнє матеріальне становище ставало кращим, ніж у робітників європейських країн.

США, випередивши Велику Британію, *вийшли на перше місце у світі за обсягом промислового виробництва* й не поступаються цією позицією донині.

Нью-Йорк-ворлд-білдінг

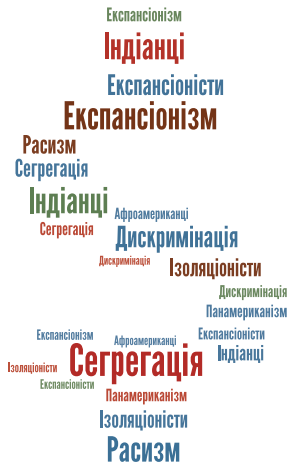

Вулворт-білдінг

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть основні причини економічного підйому США після Громадянської війни.
2. Визначте особливості економічного розвитку США наприкінці XIX ст.
3. Яку роль зіграло антимонопольне законодавство в розвитку економіки країни?
4. Розкрийте зміст расових конфліктів в американському суспільстві.
5. У чому полягала відмінність позицій між прихильниками експансіонізму й ізоляціонізму в зовнішній політиці США?
6. Покажіть на карті країни, на які поширювалася зовнішньополітична експансія США.
7. Укладіть тематичні речення з історії США з термінами й поняттями хмаринки слів

II. Обговоріть у групі

1. Проблема браку робочої сили в США існувала з моменту становлення держави. Як вона вирішувалася в останній третині XIX ст.? До яких наслідків це приводило?
2. Які особливості соціально-економічного й політичного розвитку США наприкінці XIX ст. визначили подальше зростання могутності цієї країни протягом усього XX ст.?

III. Мислю творчо й самостійно

Деякі історики вважають, що Реконструкція Півдня США зазнала невдачі, бо й через 100 років після перемоги Півночі, на Півдні існували расова дискримінація й сегрегація, а в суспільній свідомості населення Півдня залишалось негативне ставлення до перемоги Півночі. Особлива історична пам'ять про події Громадянської війни в США, її героїв та наслідки залишається на Півдні США до сьогодні.

Як ви вважаєте, чи існує загроза розколу країни сьогодні через різну історичну пам'ять значної частини населення Півночі та Півдня США? Що об'єднує громадян Сполучених Штатів, які мають різну історичну пам'ять про події минулого? Які уроки з цього можуть бути прийнятними для сучасної України?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1898 р.** американо-іспанська війна
- 1901–1909 рр.** президентство Т. Рузвельта в США
- 1913–1921 рр.** президентство В. Вільсона в США

«ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» В РОСІЇ. ЗОВНІШНЯ ТА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр. СТОЛИПІНСЬКІ РЕФОРМИ

❓ Поясніть, як впливали на розвиток Російської імперії самодержавство і кріпосницька система. Яка подія середини XIX ст. засвідчила відсталість Російської імперії і нагальну потребу реформування держави?

1. СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА (СЕЛЯНСЬКА, АБО АГРАРНА, РЕФОРМА)

У першій половині XIX ст. економіка Росії розвивалася досить швидкими темпами. Але за багатьма показниками Росія відставала від провідних держав, передусім через наявність *кріпосницької системи*.

Варто запам'ятати!

Кріпосне право (кріпосництво) — форма феодальної залежності селян: прикріплення їх до землі та підпорядкування адміністративної й судової влади феодала.

Нерозв'язаним у Російській імперії залишалося *національне питання*.

Новий російський імператор, на відміну від своїх попередників, дотримувався ліберальних поглядів і розумів необхідність реформ. 30 березня 1856 р. Олександр II привселюдно заявив про необхідність скасування кріпосного права, зазначивши: «Набагато краще, щоб це відбулося зверху, ніж знизу».

Олександр II Миколайович (1818–1881 рр.) — російський імператор з 1855 по 1881 р. Старший син Миколи I. Здійснив скасування кріпосного права (1861 р.) та інші реформи. Після Польського повстання 1863–1864 рр. перейшов до охоронного внутрішньополітичного курсу. У роки царювання Олександра II завершилося приєднання до Росії територій Кавказу (1864 р.), Казахстану (1865 р.), більшої частини Середньої Азії (1865–1881 рр.). На Олександра II було зроблено кілька замахів, під час замаху 1 березня 1881 р. він був убитий. У російській дореволюційній літературі йменувався Визволителем.

Поміркуймо!

Чого, на вашу думку, імператор боявся, висловлюючи необхідність реформування «зверху»?

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест «Про... дарування кріпосним людям прав стану сільських обивателів» й «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності».

Основні положення селянської (аграрної) реформи

- Скасування особистої залежності селян;
- Надання селянам громадянських прав і свобод;
- Можливість вільної господарської діяльності
- Наділення селян землею;
- Право вступу на службу, здобувати освіту, змінювати суспільний стан
- Збереження нерівності (подушний податок, покарання різками, рекрутчина);
- Збереження селянської общини (кругова порука, обмеження права виїзду);
- Викуп польового наділу лише з дозволу поміщика, плата за користування або панщина;
- Зловживання поміщиків при виділенні наділів, обмеження доступу до інших с/г угідь

Державні селяни: менші викупні платежі і більші наділи

❓ Проаналізуйте прогресивні й негативні риси реформи 1861 р. Спрогнозуйте вплив реформи на подальший розвиток Російської імперії. Працюючи з наступними текстами, знайдіть докази на підтвердження своїх припущень.

Після реформи селяни мали у своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р. На Півночі Росії вони втратили близько 10 % своїх колишніх наділів. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі зменшилися майже на 30 %.

Селянська реформа, незважаючи на її грабіжницький характер, мала надзвичайно велике значення для подальшої економічної й соціально-політичної модернізації країни.

У селі почалося розшарування селянства: з патріархального середовища селян-общинників виділялися швидко розбагатілі хазяї й бідняки. Фабрики й заводи одержали постійний приплив дешевої робочої сили. Прискорене руйнування натурального господарства зробило більш ем-

ним всеросійський внутрішній ринок. А це в свою чергу було стимулом до розвитку промислового виробництва.

Водночас були збережені деякі кріпосницькі пережитки, зокрема: поміщицьке землеволодіння, тимчасово зобов'язані відносини, панщина й оброк, «відрізки», викупні платежі, політичне безправ'я селян.

2. РЕФОРМИ ОЛЕКСАНДРА II ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте «великі реформи» в Росії. Дайте їм оцінку з точки зору позитивного впливу на модернізацію суспільства Російської імперії.

У ході здійснення **фінансової реформи 1860 р.** був створений Державний банк. Міністерство фінансів стало єдиним розпорядником усіх прибутків і витрат.

1 січня **1864 р.** Олександр II затвердив «Положення про губернську й повітову земську установи». **Земська реформа** запроваджувала органи місцевого самоврядування — губернські й повітові земства. Вони відали будівництвом місцевих доріг, охороною здоров'я, народною освітою, місцевою торгівлею та промисловістю, а також добротністю.

Варто запам'ятати!

Земство (земські установи) — виборні органи місцевого самоврядування в Російській імперії. Введені земською реформою 1864 р.

Серед реформ 60–70-х років XIX ст. **найбільш послідовною була судова реформа (1864 р.)** Судді ставали незалежними (вони не підпорядковувалися місцевій адміністрації). Судовий процес відбувався відкрито. Він носив змагальний характер між прокурором (обвинувачем) та адвокатом (захисником). Долю обвинувачуваних вирішували присяжні засідателі (судді-непрофесіонали).

Уроки Кримської (Східної) війни засвідчили, що російська армія має потребу в глибокій **військовій реформі**. У **1874 р.** був прийнятий новий військовий статут, за яким у країні замість рекрутських наборів вводилася **загальна військова повинність** для чоловіків, що досягли 21 року. Статут передбачав **скорочення терміну військової служби** в сухопутних військах до шести років і на флоті до семи років. Для поліпшення підготовки офіцерського складу засновувалися спеціальні військові училища та академії.

У рамках **освітньої реформи 1864 р.** впроваджувалася єдина система початкової освіти. Головною ланкою в ній були народні початкові училища з безкоштовним навчанням. Гімназії ділилися на реальні та класичні, право навчання в них (воно було платним) надавалося представникам усіх станів. Університетам надавалася широка автономія в

питаннях внутрішньої діяльності. Впроваджувалися приватні (платні) курси, де особи жіночої статі могли здобути вищу освіту. **Реформа цензури 1865 р.** звільняла від попередньої цензури центральні газети й журнали за умови внесення грошової застави. Була ліквідована попередня цензура для урядових та наукових видань. Однак цензурні послаблення поширювалися тільки на Петербург і Москву.

У **1870 р.** проведено **міську реформу**, відповідно до якої розпорядницькі функції в містах покладали на міські думи.

Варто запам'ятати!

Міська дума — орган міського самоврядування в Росії; міські думи займалися питаннями міського благоустрою, охорони здоров'я, господарськими справами. Очолювалася міським головою.

Поміркуймо!

Ви помітили, що уряди провідних держав у XIX ст вдавалися до проведення освітніх реформ. Поясніть, який зв'язок між освітніми реформами і модернізацією.

3. РОСІЯ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Скасування кріпосного права, реформи 60–70-х років XIX ст. створили сприятливі умови для подальшого розвитку країни. У 80-х роках XIX ст. в Росії завершився промисловий переворот. У 1893 р. почався промисловий підйом, що тривав до початку XX ст. **Промислове виробництво** в країні за цей час збільшилося удвічі. З'явилися нові галузі промисловості — вугільна, металургійна, нафтова, машинобудівна, відбувалося будівництво залізниць, концентрація виробництва, технічне переозброєння. За умови слабкості вітчизняної буржуазії, головну роль відігравали державні інвестиції та іноземний капітал.

Відмітна риса розвитку **сільського господарства** полягала в його **екстенсивному характері**. Збільшення валових зборів зерна досягалося за рахунок оранки нових земель. Основним постачальником хліба залишалися поміщицькі господарства, але поступово зростала роль і селянських. Зем-

Цивілізація по-російськи.
Карикатура (1869 р.)

леводоління перестало бути привілеєм дворян, на селі також відбувались ринкові перетворення.

Але економічна модернізація Російської імперії не підкріплювалась політичною модернізацією. Збереження пережитків феодально-кріпосницької системи разом із небажанням самодержавства поступитися політичною позицією загострювало напругу в суспільстві.

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ

За формою державного правління Росія була саможержавною монархією. Вона була єдиною з великих країн Європи, що не знала парламентаризму — представницьких установ в країні не було до 1906 р.

До початку XX ст. *соціально-політичними особливостями* Російської імперії були, зокрема: необмежене самодержавство; захист держави інтересів поміщиків та великої буржуазії; станова нерівність; національне гноблення неросійських народів. Заборона легальної опозиції самодержавству призвела до появи підпільних революційних організацій. На межі 60-70-х років XIX ст. виникає *народництво* — рух інтелігенції, який спирався на ідею особливого шляху розвитку Росії, відмінного від країн Європи. Народники вважали, що існування селянської общини створює можливість перейти до соціалістичного суспільства, обминувши капіталістичний розвиток та індустріальне суспільство. Частина народників бачила засіб прискорення цього процесу в політичному терорі. Саме члени народницької організації «Народна воля» у березні 1881 р. вбили Олександра II.

Рух народників був розгромлений, його наступницею стала нелегальна *партія соціалістів-революціонерів* (есерів), яка намагалась виступати на захист інтересів селянства та не гребувала політичним тероризмом.

З появою промислового пролетаріату в Росії з'являється і соціал-демократія. В 1903 р. утворена *Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП)*. Вона відразу розкололась на прихильників еволюційного поступу за зразком європейської соціал-демократії (меншовиків) і революційних радикалів, налаштованих на негайну соціалістичну революцію у світовому масштабі (більшовиків на чолі з В. Леніним).

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

До початку XX ст. чисельність населення Російської імперії становила більш як 110 млн осіб. Незважаючи на масове переселення селян із центральних у східні й південні райони країни, основна частина населення (75 %), як і раніше, проживала в Європейській частині Росії.

Російська імперія була *багатонаціональною державою*, у якій проживали більш як сто різних націй і народностей.

Царський уряд проводив великодержавну політику національного гноблення неросійських народів, придушував найменші паростки їхніх національно-визвольних рухів, постійно створював перешкоди для розвитку самобутніх національних культур. У січні **1863 р.** знову вибухнуло

польське повстання. Патріотичні демонстрації з вимогами відновлення конституції закінчилися формуванням таємного національного уряду. Шістнадцять місяців запеклої партзанської війни скінчилися поразкою та сиратою проводирів повстання. 80 тис. поляків було заслано до Сибіру. 1864р. скасували само Королівство і заборонили назву «Польща». Після придушення Січневого повстання 1863 р. в Царстві Польському посилилась політика русифікації, а самі польські землі неофіційно стали називати Привіслянським краєм. Більше автономних прав було у Фінляндії де збереглися законодавство, парламент і грошова система.

Історичні подробиці

Відповіддю на польський націоналізм стала ідея «триєдиного російського народу», який начебто складається з «великоросів», «малоросів» і «білоросів» з єдиною літературною мовою, історією і культурою. Український та білоруський національні рухи стали розглядатися як «польська інтрига», розвиток національних культур придушувався. Таким чином імперія робила незграбні спроби перетворитись на національну державу росіян.

Ситуація загострилася за правління наступника загиблого від замаху терористів Олександра ІІ — його сина Олександра ІІІ (1881–1894 р.р.). Новий імператор відмовився від продовження реформ батька, його метою було збереження і зміцнення самодержавства. Таку політику намагався продовжувати і останній російський імператор Микола ІІ (1894–1917 р.р.).

4. ЗОВНІШНЯ Й КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АЗІЇ

У 1858 р., скориставшись складним положенням *Китаю*, якому оголосили війну Велика Британія і Франція, Росія змусила його віддати Амурську область. Через два роки Китай змушений був поступитися Росії Уссурійським краєм.

У першій половині ХІХ ст. Росія повністю захопила *Казахстан* і включила його до складу імперії. Тепер черга була за державами Середньої Азії.

У 1864 р. російські війська вступили на територію Кокандського ханства й захопили міста Чимкент і Ташкент. У 1868 р. російські війська захопили Самарканд і наблизилися до Бухари. Бухарський емірат змушений був підписати мирний договір, за яким він визнав себе васалом Російської імперії. Цього самого року васалом Росії стало й Кокандське ханство. У травні 1873 р. війська Росії ввійшли до Хіви. Незабаром був підписаний мирний договір, за яким Хівинське ханство ставало васалом Росії.

Завоювання Росією Середньої Азії мало неоднозначні наслідки. З одного боку, воно сприяло припиненню феодальних міжусобиць і ліквідації феодальної роздробленості в цьому регіоні. З іншого боку — означало перетворення земель Казахстану і Середньої Азії у колонію царату.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА

Російське просування до берегів Тихого океану та кордонів Кореї дедалі більше турбували Японію, яка прагнула гегемонії в регіоні. З іншого боку, уряд **Миколи II** штовхав країну до війни, не зумівши правильно оцінити зовнішньополітичне становище Росії, її військово-непідготовленість. Каменем спотикання між двома країнами стала Маньчжурія, яку окупувала Росія в ході придушення повстання іхетуанів в Китаї.

Раптовою атакою на російські кораблі в Порт-Артурі (місто було орендоване Росією на 25 р. у Китаю) **27 січня 1904 р.** Японія розпочала війну. Висадка в лютому-квітні 1904 р. японських військ у Кореї та на Ляодунському півострові, успішні бойові дії проти росіян забезпечили японцям взяття в облогу Порт-Артура й розгортання бойових дій у Маньчжурії. Із серпня по грудень 1904 р. тривала облога **Порт-Артура**. Захисники фортеці витримали шість штурмів, але Порт-Артур все ж капітулював.

Протягом 1905 р. Росія зазнала ще дві великі поразки: у лютому **нід Мукденом** та в травні біля острова **Цусіма**. Через погану підготовку Росії до війни та бездарне командування російський флот зазнав нищівного розгрому.

Утім і в Японії сил для подальшої боротьби бракувало. За посередництва США Росія та Японія розпочали переговори. За мирною угодою, підписаною в Портсмуті (США) 23 серпня 1905 р., Росія визнала Корею сферою впливу Японії, передала Японії право на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром та південну частину Сахаліну.

Поразка царської Росії у війні з Японією прискорила розвиток революційних подій у Росії.

Поміркуймо!

Покажіть на карті територію Російської імперії на початку XX ст. Поясніть, чим Російська колоніальна імперія територіально відрізнялася від інших європейських колоніальних імперій.

«Посидимо біля моря,
почекаємо погоди!..»
Джон Буль (Англія)
і Дядько Сем (США)
підштовхують японця на війну
з Росією. Порт-Артур обороняє
забайкальський козак.
Російський плакат, 1904 р.

? Яка ідея плакату? Які настрої в російському суспільстві щодо сил Росії та Японії в майбутній війні він відображає?

Думки істориків

Американський історик О. Мотиль

...Було зрозуміло, що Росія — не рівня розвинутим державам Заходу. Царське військо відтиснуло Наполеона лише з допомогою зими, воно також виявилось достатньо сильним, щоб урятувати Відень від загонів обшарпаних революціонерів у 1848 році. Однак Кримська війна, і особливо війна з Японією у 1905 р., засвідчили, що російським збройним силам, хоч вони і сильніші за казахських кочівників, студентів-радикалів та бухарських піхотинців, далеко до модернізованих держав.

❓ Як, на вашу думку, можна пояснити військову слабкість Росії наприкінці XIX-початку XX ст.?

5. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр.

Микола II

Прологом першої російської революції став страйк робітників Путилівського заводу в Петербурзі, що розпочався 3 січня 1905 р. А вже 8 січня страйк охопив усі заводи столиці. Тодішня профспілкова організація робітників міста «Збори російських фабрично-заводських робітників», яку очолював священик **Гапон**, за ідеєю свого лідера вирішила звернутися із проханням до царя. Під петицією підписалися 150 тис. осіб.

Уранці **9 січня 1905 р.** народний похід до царя на чолі з Гапоном закінчився розстрілом беззбройних робітників. Гапону вдалося втекти, але згодом, за вироком революціонерів, його було схоплено й повішено в березні 1906 р. в передмісті Петербурга.

Події **«кривавої неділі»** приголомшили російську громадськість і викликали бурю протестів по всій країні. **У Росії розпочалась революція.** Вона була викликана **глибокими проблемами**, які потребували розв'язання:

- **вирішення аграрного питання** (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів 1861 р., общини та кругової поруки);
- **встановлення конституційно-демократичного устрою** в Росії (ліквідація самодержавства, демократизація суспільного життя, проголошення та юридичне закріплення прав і свобод громадян);
- **розв'язання соціальних проблем** (встановлення 8-годинного робочого дня та мінімального розміру заробітної плати, виплата пенсій, створення системи соціального захисту);
- **вирішення національного питання** (реалізація прав націй на самовизначення).

Намагаючись спинити революцію поступками, **17 жовтня 1905 р.** цар видав Маніфест, у якому обіцяв скликати Державну Думу, надати громадянські права і свободи. Для підкорених народів, у тому числі й українців, це означало зняття заборон на вживання національних мов. Значна частина російського суспільства не хотіла подальшого розхитування держави, вважаючи достатніми здобуті поступки з боку самодержавства.

У країні утворювались нові політичні партії та організації. Восени 1905 р. сформувалась **партія октябристів** («Союз 17 жовтня», російською — «Союз 17 октября»). Назва партії відображала її задоволеність поступками, зафіксованими в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. Ліберальна програма октябристів була спрямована на встановлення конституційної монархії, проведення законодавчих реформ, відкидала революційне насильство.

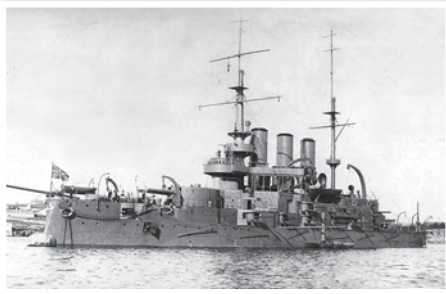
До партії входили промисловці, банкіри, торговці, чиновники, поміщики, а також викладачі, лікарі, священники, селяни. Лідерами партії були московський підприємець **О. Гучков** і землевласник та підприємець із Катеринославської губернії **М. Родзянко**.

Партія кадетів, яка в 1905 р. була налаштована опозиційно до царизму, вимагала встановлення конституційного ладу, забезпечення свободи слова, совісті, зборів, пересування, недоторканності житла, законодавчого регулювання питань найму робочої сили, права національних меншин на культурно-національну автономію тощо.

Маніфестація 17 жовтня 1905 року.
Картина художника Іллі Рєпіна (1907–1911 рр.)

? Які настрої людей намагався передати художник?

Панцерник «Потьомкін».
Фото початку ХХ ст.

❓ Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про повстання на панцернику «Потьомкін».

- видання законів, що надавали робітникам **гарантії соціального захисту**;
 - **початок підготовки урядом аграрної реформи**.
- Революція, що розпочалася 9 січня 1905 р., досягла свого найвищого розмаху в грудні 1905 р., а до 1907 р. пішла на спад.

Основні події революції

9 січня 1905 р.	«кривава неділя», початок революції
січень — лютий 1905 р.	масові страйки, у яких взяли участь 440 тис. робітників
червень 1905 р.	повстання на панцернику «Потьомкін»
17 жовтня 1905 р.	царський Маніфест
7–18 грудня 1905 р.	збройне повстання в Москві, придушене царським режимом
1906–1907 рр.	спад революції та її поразка

6. СТОЛИПІНСЬКІ РЕФОРМИ

Стабілізація внутрішнього, у тому числі економічного становища після революційних подій 1905 р. пов'язана з ім'ям **Петра Столипіна**, який у **1906 р.** очолив російський уряд.

Столипін став ініціатором перетворень високої економічної та соціальної результативності. Головною справою життя Столипіна стала **аграрна реформа**, що включала такі положення:

1. Указ про **звільнення селян від викупних платежів та общинної залежності**, за яким усі охочі могли вийти з общини й отримати землю у власність. Таким чином, ліквідувався один з феодальних пережитків на селі — селянська община.

2. Закон, що **дозволяв селянам селитися на хуторах** і володіти землею на правах спадкової власності.

3. **Створення земельного фонду** з державних земель для забезпечення землею селян, які потребували її.

4. **Надання селянам права викупати землю поміщиків.**

5. Виділення селянам державних **безпроцентних кредитів** для купівлі землі.

6. **Активізація роботи селянського банку**, який кредитував землевласників, протидіяв спекуляціям землею.

7. Організація **переселення селян** із центральних районів Росії до Сибіру, Казахстану й Середньої Азії, де був великий вільний земельний фонд. Держава допомагала селянам із транспортом, кредитами на будівництво будинків у нових місцях проживання, купівлю реманенту, худоби та домашнього майна.

8. **Організація на селі** дорожнього будівництва, кооперативної діяльності, медичної та ветеринарної допомоги, агрономічних консультацій, будівництва шкіл і сільських храмів.

Петро Столипін

Унаслідок столипінських реформ **у Росії формувалося високорозвинуте землеробство**. Залишки хліба незабаром після початку реформ становили сотні мільйонів пудів, тому різко зросли валютні надходження, пов'язані з експортом зерна.

Розвиток сільського господарства сприяв і розвиткові російської промисловості. Але столипінська реформа не усунула основних протиріч на селі. Збереглося поміщицьке землеволодіння та відробітки, не вдалося повністю зруйнувати і сільську общину. Проблемою селянства залишалося малоземелля, яке підсилювало соціальну напругу.

Думки істориків

Англійський історик Н. Дейвіс

Серед усіх великих держав Росія найдужче опиралася лібералізму. Хвилі реформ — після 1815, 1855, 1906 р. — дали різні результати в окремих обмежених сферах... Проте, як виявилось, поступ був радше видимий, ніж реальний. Жоден цар-реформатор не міг довго йти ліберальним курсом... Щоразу після реформ наставав період лютої реакції. Через сто років після Віденського конгресу російське самодержавство та його поліцейний режим залишилися, власне, без змін. Нічого не зроблено, щоб обмежити фундаментальне право царя-самодержця скасовувати вже санкціоновані поступки.

? Чим, на вашу думку, пояснюються такі особливості Російської держави?

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність подій історії Російської імперії. Поясніть причинно-наслідкові зв'язки між подіями.

2. Які соціально-політичні та економічні проблеми мала розв'язати революція 1905–1907 рр.?
3. Назвіть основні події революції 1905–1907 рр.
4. Поясніть значення термінів та понять: *кріпосне право*, *земство*, *міська дума*.

II. Обговоріть у групі

1. Історики стверджують, що скасування кріпосного права стало історичним рубежем у багатовіковій історії Росії. Чи згодні ви з такою точкою зору?
2. Чи можна вважати, що столипінські реформи були «продовженням» реформ 1860–1870 рр.? У чому полягає їхня спільність і відмінність?

III. Мислю творчо й самостійно

Петро Столипін у «Промові про влаштування побуту селян та про право власності», яку виголосив 10 травня 1907 р., зокрема, зазначив: «...Супротивникам державності хотілося б обрати шлях радикалізму, шлях звільнення від історичного минулого Росії, звільнення від культурних традицій. Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна Велика Росія!»

Як ви розумієте ці слова, кому вони були адресовані? Як ви вважаєте, чи могла Російська імперія на початку ХХ ст. уникнути революційних потрясінь?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 19 лютого 1861 р.** скасування кріпосного права в Росії
- 1904–1905 рр.** російсько-японська війна
- 1905–1907 рр.** російська революція
- 1906 р.** початок столипінських реформ

АВСТРО-УГОРЩИНА — ДУАЛІСТИЧНА МОНАРХІЯ. УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

1. ПЕРЕТВОРЕННЯ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ДУАЛІСТИЧНУ МОНАРХІЮ

ПОЧАТОК РЕАКЦІЇ ТА СПРОБИ РЕФОРМ

Після придушення революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії розпочався період реакції. Імперія, що зберігала до 1848 р. федеративний характер, була перетворена на унітарну державу з абсолютною необмеженою центральною владою.

Варто запам'ятати!

Унітарна держава — форма державного устрою, за якою територія держави, на відміну від федерації, **не має** у своєму складі **федеральних одиниць** (штатів, земель, автономій, автономних республік, округів тощо), **а ділиться на адміністративно-територіальні одиниці** (райони, області тощо), управляється безпосередньо із центру (столиці держави).

Наприкінці 50-х років XIX ст. **Австрія опинилася в повній ізоляції в Європі**: австрійська інтервенція до Дунайських князівств у період Східної війни (1853–1856 рр.) зруйнувала союз із Росією, відмова від активної участі в цій війні відштовхнула від неї Францію. Відносини з Пруссією також погіршилися через австро-пруське протистояння в процесі об'єднання німецьких держав. У 1859 р. вибухнула **австро-італіано-французька війна**, що обернулася поразкою австрійських військ та утворенням **Італійського королівства**. Поразка у війні викликала внутрішню кризу в імперії. Почалися масові антиурядові виступи, особливо потужні — в Угорщині.

Усе це змусило імператора піти на поступки національним рухам країни. 20 жовтня 1860 р. був виданий **«Жовтневий диплом»** — **нова конституція імперії, що відновила автономію регіонів** і розширила права регіональних ландтагів, перш за все угорських Державних зборів, які отримали навіть право законодавчої ініціативи. Угорська мова була оголошена офіційною на території Угорщини. «Жовтневий диплом» не заспокоїв угорське суспільство: заворушення з вимогами відновлення конституції 1848 р. тривали. У той же час нова конституція викликала незадоволен-

«Лютневий патент»

ня слов'янських регіонів імперії, які протестували проти надання особливих прав угорцям, а також австрійських лібералів, які побоювалися того, що в новому імперському парламенті німці опиняться в меншості.

У результаті **26 лютого 1861 р.** був опублікований **«Лютневий патент»**, що змінював жовтневу конституцію в дусі централізації: права регіональних ландтагів були істотно урізані, а повноваження імперського парламенту, що формувався тепер не за національно-територіальним, а за становим принципом, значно розширені.

Державні збори **Угорщини** відмовилися затвердити «Лютневий патент». Була також прийнята петиція до імператора з проханням відновлення конституції 1848 р. Але імператор відкинув петицію і 22 серпня 1861 р. розпустив Державні збори та місцеві збори. В Угорщині був упроваджений надзвичайний стан, який незабаром був поширений на інші регіони імперії. У 1863 р. імперський парламент покинули чеські й польські депутати, чим повністю паралізували його роботу.

Таким чином, спроби реформ провалилися, що в 1865 р. визнав і сам імператор, відмінивши конституцію 1860 р.

УГОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у 1849–1863 рр.

Угорський національний рух у 1848–1849 рр. був **неоднорідним**.

Центристи безуспішно намагалися переконати австрійський уряд повернутися до федералізму та автономії регіонів, що існували до 1848 р. Вони вважали, що лише розширенням прав областей, складових імперії, можна добитися її зміцнення.

Популярнішими серед угорців, проте, були ті політичні угруповання, які відмовлялися від співпраці з центральною владою Австрійської імперії та ініціювали рух «пасивного опору» (ухилення від сплати податків, неучасть в адміністрації, відмова від будь-якої співпраці з урядовими структурами, демонстративне «не володіння» німецькою мовою). Їхньою метою було **відновлення внутрішнього суверенітету Угорщини в рамках Австрійської імперії**.

Представники **радикального крила** угорського національного руху на чолі з Л. Кошутом виступали з вимогами незалежності як Угорщини, так й інших національних регіонів імперії та формування на Балканах угорсько-слов'яно-румунської конфедерації під керівництвом Угорщини.

У 1859–1861 рр. був **пік антиавстрійських** виступів в Угорщині. Головною вимогою залишалося відновлення конституції 1848 р., що передбачало повний суверенітет Угорського королівства при збереженні унії з Австрією.

Франц Йосип I

У 1863 р. уряд знову повернувся до *автократичних* методів управління. Саме в цей період почався занепад впливу радикалів в угорському національному русі.

АВСТРО-УГОРСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ

Незважаючи на провал спроб конституційних реформ 1860–1861 рр., імператор **Франц Йосип I** сподівався на компроміс із угорським національним рухом, що дозволив би зміцнити монархію. У **1865 р.** почалися секретні переговори через посередників між імператором і представниками угорських лібералів.

Австро-угорське зближення прискорили міжнародні події середини **1860-х років**. У **1866 р.** під час **австро-пруської війни** австрійські війська були повністю розбиті. Різде послаблення Австрійської імперії при одночасному посиленні загрози з боку Росії та зростанні національних рухів слов'янських народів імперії стурбували угорських лідерів.

Тактика «пасивного опору» вже не приносила результатів, а навпаки, позбавляла угорську еліту можливості брати участь в управлінні країною.

У той же час посилювалися національні рухи інших націй Австрійської імперії: чехів, хорватів, румунів, поляків і словаків, які виступали з ідеями перетворення держави на федерацію рівноправних народів.

Усе це призвело до того, що *угорські ліберали вирішили відмовитися від національної ідеології часів революції й знизили обсяг своїх вимог на переговорах з австрійським урядом. Австрійські ліберали також прийшли до усвідомлення необхідності укладення союзу з угорцями для забезпечення збереження переваги німців у західній частині імперії.*

ПІДПИСАННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ДОГОВОРУ

15 березня 1867 р. між австрійським імператором Францем-Йосипом I і представниками угорського національного руху на чолі з Ф. Деаком був підписаний договір, відповідно до якого *Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину.*

Варто запам'ятати!

Дуалістична монархія (від лат. dualis — подвійний) — один із двох видів конституційної монархії, поряд з парламентською; **є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентарної**. За дуалістичної монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження, що ставить його в центр усієї політичної системи даної держави.

Відтепер австрійська й угорська частини імперії отримали повний суверенітет щодо внутрішніх справ. Обидві частини імперії повинні були мати власний парламент, незалежний уряд, власну систему державної адміністрації, суду та юстиції. *Загальноімперському уряду* передавалися повноваження щодо зовнішньої, військово-морської

та фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ також скликалися Коронна рада й рада спільних міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії та Угорщини й запрошених імператором осіб. За угодою 1867 р. Австрія брала на себе 70 % загальноімперських витрат, Угорщина — 30 %, надалі ця частка мала корегуватися кожні 10 років, зважаючи на рівень економічного розвитку.

Герб Австро-Угорської імперії

В обох частинах держави були проголошені *демократичні свободи*, рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності тощо. Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами. Монарх зберігав за собою право попереднього схвалення законопроектів, особисто призначав голів урядів і спільних міністрів, а також залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Незабаром після підписання угоди її умови були затверджені угорськими Державними зборами, а 8 червня 1867 р. Франц-Йосип I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

❓ Австро-Угорську імперію називали «клаптиковою імперією». Як багатонаціональний характер імперії відображено в її державному гербі?

ЗНАЧЕННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ УГОДИ

Сучасні історики вважають, що *австро-угорська угода була єдиним можливим способом збереження для монархії Габсбургів статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни розвиток Австро-Угорщини був відносно спокійним. Імперія увійшла в період бурхливого економічного розвитку й модернізації всіх аспектів суспільного життя. Демократизації політичної системи сприяло надання загального виборчого права дорослому чоловічому населенню в 1907 р.

Проте новий державний устрій мав *недоліки*, серед яких найважливішим було *збереження сильної влади імператора і незадоволення інтересів інших націй імперії*.

Думки істориків

Англійський історик Н. Дейвіс

В другій половині XIX ст. Австрія втратила майже всі свої залишкові претензії на стиль великої держави. Вона не мала ані чесності й динамізму Пруссії, ані амбіцій Росії. На відміну від Берліна чи Санкт-Петербурга, Відень був вочевидь благодушний... Спонтелічений суперечливими вимогами 17 визнаних національностей, імперський уряд не мав ніякого поважного клопоту, крім прагнення вижити... Австрія швидко потрапляла в німецьку сферу впливу. На переламі сторічч вона втратила майже всі засоби незалежних дій на міжнародній арені.

? Чим, на вашу думку, можна пояснити таке становище Австро-Угорської імперії?

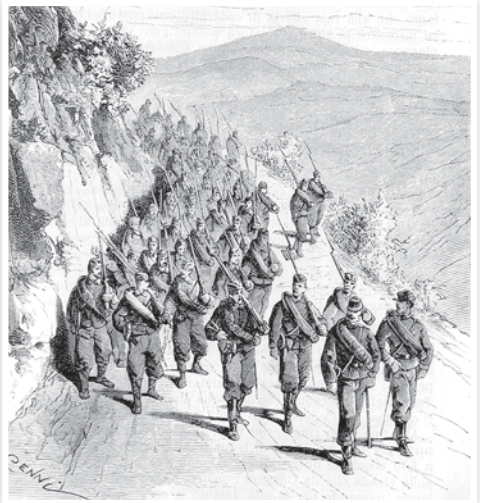
2. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1877–1878 рр.

ПЕРЕДУМОВИ ВІЙНИ

«Східне питання» з моменту його виникнення в другій половині XVIII ст. стало одним із центральних проблем у міжнародній політиці. Економічну та політичну **слабкість Османської імперії** європейські держави намагалися використати у своїх інтересах. Імперія була вигідним ринком збуту та джерелом сировини. Вона мала важливе стратегічне значення, розташовуючись на перехресті шляхів між Європою, Азією й Африкою. Криза Османської імперії супроводжувалася активізацією національно-визвольної боротьби поневолених нею народів.

Росія намагалася скористатися протиріччями європейських країн для відновлення свого впливу на Балканах.

У 1875 р. розпочалося **повстання слов'ян проти турецького панування** в Боснії та Герцеговині. У 1876 р. **Сербія, Болгарія та Чорногорія**, що перебували під владою Туреччини, оголосили їй війну. Провідні європейські країни не лише не підтримали визвольну боротьбу балканських народів, а підбурювали турків на активні військові дії.

Марш сербських солдатів.
Гравюра 1877 р.

? **Покажіть на карті** проливи Босфор і Дарданелли. Поясніть, у чому полягає військово-стратегічне значення контролю над цими проливами.

З іншого боку, визвольний рух слов'янських народів Балкан прагнула використати Російська імперія. Росія здавна прагнула встановити свій **контроль над стратегічно важливими проливами Босфор і Дарданелли**.

Приводом до війни стала відмова турецького султана від виконання рекомендацій зі здійснення реформ, викладених у Лондонському протоколі. Підтримуючи Сербію, що зазнала низку невдач у війні з Туреччиною, **24 квітня 1877 р.** Росія оголосила війну Туреччині.

ХІД ВІЙНИ

Артилерійський бій під Плевною. Батарея облогових гармат на Великокняжій горі. Картина художника Миколи Дмитрієва-Оренбурзького (1880 р.)

Російські війська, переправившись через Дунай, зайняли Північну Болгарію й обложили фортецю Плевну. Наприкінці 1877 р. російські війська вступили до Південної Болгарії, у січні 1878 р. зайняли Андріанополь.

Після завдання поразок турецькій армії на території Румунії російській армії вдалося звільнити всю територію Болгарії від турецьких військ.

Успіхи супроводжували Росію й на Кавказі. У травні 1877 р. був взятий Ардаган, у серпні — Батумі,

потім — уся Аджарія, у листопаді — закавказська фортеця Карс. Запеклі бої на Кавказі й Закавказзі відволікали турок від воєнних дій на Балканах.

Свідчать документи

Витяг із Сан-Стефанського мирного договору від 19 лютого 1878 р.

...СТАТТЯ II. Блискуча Порта визнає остаточно незалежність князівства Чорногорії. За угодою між російсько-імператорським урядом, урядом оттоманським і князівством Чорногорії, будуть визначені згодом характер і форма взаємних відносин між Блискучою Портою і Князівством...

СТАТТЯ III. Сербія визнана незалежною... Турецько-сербська комісія, за сприяння російського комісара, встановить протягом трьох місяців остаточний контур кордонів... Болгарський делегат буде допущений до участі в праці комісії, коли вона проводитиме кордон між Сербією і Болгарією...

СТАТТЯ V. Блискуча Порта визнає незалежність Румунії, яка пред'явить свої права на винагороду, що має бути визначеним обома сторонами. До укладення безпосереднього договору між Туреччиною і Румунією румунські піддані користуватимуться в Туреччині всіма правами, які забезпечені за підданими інших європейських держав...

❓ Яка держава називається в документі «Блискучою Портою»? Який основний зміст документа?

3. САН-СТЕФАНСЬКИЙ ДОГОВІР Й УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

Після заняття російськими військами невеликого містечка Сан-Стефано (12 км від Константинополя) турецький уряд, побоюючись втрати столиці, зажадав миру. **19 лютого 1878 р.** Росія й Туреччина підписали тут мирний договір.

Згідно з умовами договору створювалася нова держава — автономне князівство **Болгарія**, що включало територію з болгарським населенням від Дунаю до Егейського моря. Болгарське князівство повинне було виплачувати податки турецькому султанові, але користувалось незалежністю у внутрішніх справах. Воно оголошувалося васалом Османської імперії. **Боснії** та **Герцеговині** надавалася автономія у складі Османської імперії. **Сербія**, **Чорногорія** та **Румунія** стали повністю незалежними державами й розширили свої території.

До Росії відійшли Південна Бессарабія (втрачена після поразки в Східній (Кримській) війні), Батум, фортеці Ардаган, Карс і Баязет. *Сан-Стефанський мирний договір значно посилював вплив Росії на Балканах та Кавказі.*

4. БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС

Велика Британія й Австро-Угорщина не бажали посилення Росії на Балканах і заявили протест проти умов Сан-Стефанського договору. Росія, побоюючись нової війни, змушена була погодитись на скликання міжнародного конгресу, що відкрився **13 березня 1878 р.** в Берліні. Мета конгресу для Османської імперії та західних країн зводилася до ліквідації наслідків перемоги Росії в російсько-турецькій війні й ствердження впливу країн Західної Європи на Близькому Сході.

Відповідно до рішень Берлінського конгресу **Чорногорія**, **Сербія** й **Румунія** зберігали незалежність, однак територія Чорногорії була істотно скорочена, були зменшені території Сербії й Румунії.

Австро-Угорщина одержала право окупувати територію **Боснії** й **Герцеговини** на невизначений час.

Болгарія по Балканському хребту ділилася на Південну й Північну. Автономним князівством залишалася Північна Болгарія. Південна Болгарія поверталася до складу Османської імперії як автономна провінція Східна Румелія.

Македонія також поверталася до складу Османської імперії.

Росія передавала Туреччині фортецю Баязет.

Таким чином, результати військових перемог Росії у війні 1877–1878 рр. та дипломатичні успіхи Сан-Стефанського договору були значно погіршені. Натомість на Балканах утворилися нові незалежні держави, що кардинально змінило міжнародні відносини на півдні Європи.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Зазначте передумови перетворень в Австрійській імперії в середині XIX ст.
2. Схарактеризуйте угорський національний рух у 1849–1863 рр.
3. Що зумовило австро-угорське зближення в 1860-х роках?
4. Назвіть основні причини російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
5. Користуючись картою, схарактеризуйте основні події російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
6. Порівняйте основні положення Сан-Стефанського мирного договору та рішення Берлінського конгресу. Які рішення Берлінського конгресу свідчили про ослаблення позицій Росії на міжнародній арені?
7. Які з держав за Сан-Стефанським мирним договором стали незалежними?
8. Поясніть значення термінів і понять: *унітарна держава*, *дуалістична монархія*.
9. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/CYNn0hA>

II. Обговоріть у групі

1. Схарактеризуйте особливості Австро-Угорської дуалістичної монархії за угодою 1867 р. У чому полягали її політичні переваги та недоліки?
2. За умовами Берлінського конгресу (березень 1878 р.) територія Чорногорії була суттєво скорочена, були зменшені території Сербії й Румунії. Австро-Угорщина отримала право окупувати територію Боснії та Герцеговини на невизначений час. Як ви думаєте, чому провідні європейські країни (насамперед, Велика Британія, Австро-Угорщина, Німеччина, Франція) стали ініціаторами таких рішень?

III. Мислю творчо й самостійно

1. У чому полягає значення історичного досвіду утворення Австро-Угорської дуалістичної монархії? Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте повідомлення про вплив австро-угорської культури на українські землі.
2. Історія й сьогодення свідчать про особливий інтерес Росії до балканських країн. Як ви вважаєте, які воєнно-стратегічні, політичні та економічні чинники визначають цей інтерес?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1867 р.** створення Австро-Угорської імперії
- 1877–1878 рр.** російсько-турецька війна
- 19 лютого 1878 р.** підписання Сан-Стефанського мирного договору
- 13 березня 1878 р.** початок роботи Берлінського конгресу

§ 24

«ДОБА МЕЙДЗІ» В ЯПОНІЇ. ПОЧАТОК ЯПОНСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ

Історичні подробиці

Перша держава на території Японії утворилася в IV ст. н. е. на базі племінного союзу Ямото. З кінця XII й до середини XIX ст. (з деякими проміжками) державна влада перебувала в руках військово-феодальних правителів — сьогунів (імператор залишався релігійною главою держави). З початку XVII ст., із встановленням сьогуната Токугава, Японія виявилася закритою для зовнішнього світу.

❓ Чому політика самоізоляції держави справляє негативний вплив на розвиток держави?

1. КРАХ ПОЛІТИКИ САМОІЗОЛЯЦІЇ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЯПОНІЇ до середини XIX ст. СЬОГУНАТ

До середини XIX ст. Японія все ще залишалася вірною своїм принципам самоізоляції й була «зачиненою» для іноземців. Світську владу в державі здійснював *сьогун* (великий феодал, «полководець-правитель») з династії Токугава. Ця остання династія сьогунів перебувала у владі з 1603 до 1867 р.

Варто запам'ятати!

Сьогунат — склався у XII–XIX ст. в Японії. **Форма управління країною великими феодалами**, за якої імператор був позбавлений реальної влади в державі.

Імператор, який вважався «священною особою», був затвірником у своєму палаці й володів лише релігійною владою. Вважалося, що імператор доручив сьогуну всю владу в сферах державного управління, військової справи та дипломатії, а сам був зайнятий справами більш піднесеними. Так склалася система *сьогунату*.

ЗАНЕПАД РЕЖИМУ СЬОГУНАТУ

Режим сьогунату, що спирався на крупних землевласників-князів — *даймьо*, руйнувався зсередини. Князі, що раніше повністю перебували під контролем сьогунів, поступово почали проявляти самостійність.

Дрібне дворянство — *самураї* володіли порівняно невеликими земельними ділянками. Вони існували за рахунок панщини й оброку із селян, і їхні прибутки постійно зменшувалися.

До середини XIX ст. самураї значно збідніли, багато хто цілком розорився і бродив по країні з метою знайти собі службу. Часто вони займа-

Самураї із Сацума-хану.
Фото Фелікса Беато 1860-х років

кість внутрішнього ринку.

Варто запам'ятати!

Самураї — представники стану воїнів (лицарі) у Японії, що виник ймовірно в IX ст., а також — **військово-феодална верства дрібних японських дворян**.

У середині XIX ст. Японія перебувала в стані глибокої **соціально-політичної кризи**. Цим вирішили скористатися провідні держави, щоб поширити на Японію свій вплив.

«ВІДКРИТТЯ ЯПОНІЇ»

Історичні подробиці

У 1853 р. біля берегів Японії з'явилася американська військова ескадра й за допомогою зброї зажадала в сьогуна відкриття для США портів і підписання відповідного договору. Такі самі вимоги до Японії висунула й Росія. Унаслідок примусу японці в 1854 р. відкрили США два порти і встановили з ними дипломатичні відносини. У 1858 р., опинившись перед загрозою американської інтервенції, Японія пішла на підписання нерівноправного договору, за яким вона не могла встановлювати вище певного відсотка митні збори на товари, що ввозилися із США. Незабаром такі договори були підписані з Великою Британією, Голландією, Францією, Росією.

Самоізоляції Японії було покладено край. Тому цей процес отримав назву «Насильницьке відкриття Японії» для морської торгівлі й комерційної діяльності іноземців.

У 60-х роках XIX ст., після надання американцям і європейцям права на вільну торгівлю, з Японії почався масовий експорт міді, чаю, бавовни, рису, фарфору, шовку-сирцю й виробів з нього. У країну хлинув потік дешевих товарів із США і країн Європи, що призвело до подальшого розорення японських купців і ремісників.

лися розб'єом, а іноді створювали невеликі загони для боротьби з тими, хто не визнавав їх крупними землевласниками.

У середині XIX ст. тривав процес **обезземелення селян**.

У країні товарно-грошові відносини охоплювали не лише міста, а й села. Поступово розвивалося мануфактурне й ремісниче виробництво, формувався внутрішній ринок. Але на шляху розвитку капіталістичних відносин ставала феодална регламентація, вузь-

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА Й РЕВОЛЮЦІЯ. ЛІКВІДАЦІЯ РЕЖИМУ СЬОГУНАТУ

Розграбування країни викликало спочатку антиіноземний, а потім *антисьо-гунський рух*, який очолила група князів південно-західних князівств Японії. Боротьба проти сьогунату відповідала прозахідної частини суспільства, яка прагнула перетворень за європейським зразком.

У 1866 р. князі південно-західних князівств уклали між собою *військовий союз*, спрямований проти сьогуна. У жовтні 1867 р. вони зажадали від сьогуна негайної передачі верховної влади імператорові й оголосили збір військових сил, що підтримували імператора. 9 листопада 1867 р. 15-й сьогун з роду Токугава *Йосінобу* передав свої повноваження імператору й через 10 днів подав у відставку.

3 січня 1868 р. 15-річний імператор *Мейдзі* (*прижиттєве ім'я Муцухіто*) переніс свою резиденцію з Кіото в місто Едо, яке перейменували в Токіо («східна столиця»), видав маніфест про відновлення власної влади. В урочистій обстановці імператор прийняв послів іноземних держав, і відтоді країна стала «відкритою» для всього світу. Розпочав свою діяльність новий уряд країни.

Незабаром у країні розпочалася ще одна *громадянська війна*. Війська, вірні імператорові, завдали поразок військам сьогуна. Військові дії закінчилися в травні 1869 р. повною ліквідацією сьогуната.

У японській історії події **1867–1868 рр.** називають *«реставрацією Мейдзі»* (або *«революцією Мейдзі»*), тому що кожен імператор, сходячи на престол, приймав для свого правління певний девіз. Муцухіто обрав девіз «Мейдзі», що означало *«освічене правління»*. Саме тому період правління імператора Муцухіто (1868–1912 рр.) офіційно назвали *«добою Мейдзі»*.

Імператор Мейдзі

Варто запам'ятати!

«Доба Мейдзі» (у перекладі з японської — «освічене правління») — **офіційна назва періоду правління імператора Мейдзі** (1868–1912 рр.), який прийшов до влади в результаті революції 1867–1868 рр., що ліквідувала владу сьогунів з роду Токугава.

Унаслідок «революції Мейдзі» в Японії встановилася абсолютна монархія й відкрилися перспективи для завершення централізації країни.

Пізніше, у 1889 р., уряд під тиском опозиції опублікував від імені імператора Конституцію Японії, яка була укладена за німецьким зразком. Японія проголошувалася монархією на чолі з імператором, чия «особа оголошувалася священною й недоторканною». Конституція гарантувала демократичні свободи та громадянські права.

3. РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО Й СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Імператор Мейдзі оголосив політику перетворення Японії на сильну централізовану державу, що не поступалася б європейським державам і США. Імператорський уряд почав інтенсивно проводити *реформи*, які розчистили дорогу модернізації країни й розвитку ринкових відносин.

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА

Замість князівств у 1871 р. було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ країни на 72 кен (префектур) і три фу (столичних округів). Префектів (керівників префектур) призначали імператор й уряд. Таким чином, знищувалася влада князів, створювався новий апарат державного управління. Чиновницькі посади обіймали, як правило, представники самураїв, які відрізнялися дисциплінованістю, чесністю й відданістю імператорові.

СТАНОВА РЕФОРМА

Усі чотири колишні стани, що існували до революції, скасовувалися. Замість них у 1872 р. був запроваджений поділ на три стани: *вища знать* (аристократія), *рядове дворянство* (середні й нижчі самураї) і *простий народ* (решта населення). Згодом були ухвалені закони про громадянську рівність, уведені прізвища, скасовані колишні обмеження в шлюбах.

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА

У грудні 1872 р. був виданий закон про введення в країні загальної військової повинності. Самураїв позбавили привілеїв.

Японська армія перебудовувалася за європейським зразком. У військових академіях, що відкривалися, викладали британські й французькі офіцери. Армія набула високу боєготовність, а в основі її ідеологічної підготовки, як і раніше, були самурайський кодекс честі й синтоїзм із його культом предків, твердженням про «божественне походження» імператора й «особливу місію» японців.

Японці епохи імператора Мейдзі

АГРАРНА РЕФОРМА

На початку 70-х років XIX ст. у країні була проведена аграрна реформа. Вона скасувала феодальну власність князів на землю. Землю дозволялося вільно продавати й купувати. Селяни отримали у володіння землю, яку обробляли. Але вони повинні були платити земельний податок — 3 % вартості землі. Проте реформа не зачіпала феодальні пережитки: напівфеодальне поміщицьке землеволодіння, кабальну експлуатацію селян-орендарів, засилля лихварів та ін. *Аграрна реформа створила необхідні умови для розвитку товарного господарства.*

РЕФОРМИ У ВИРОБНИЧО-ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

У ході фінансової реформи з обігу вилучено старі монети й введено нову грошову одиницю — ену. У 1872 р. організовано Державний банк. Відмінялася будь-яка регламентація професій і занять, ліквідовувалися цехи та гільдії, що ставали на заваді вільному підприємництву.

ПОДАТКОВА РЕФОРМА

Усі колишні повинності й податки були ліквідовані. Нові податки стягувалися не в натуральній, як раніше, а в грошовій формі.

РЕФОРМА У СФЕРІ РЕЛІГІЇ

Державною релігією замість буддизму оголошено синтоїзм, який зберіг культ старовинного божества — богині Сонця, ввів культ імператора як втілення вищих небесних сил. Це мало стверджувати, що божество небесних тіл, що оселилося в Японії, є свідченням переваги японців над усім людством. З іншого боку, з 1873 р. було припинено переслідування християн. У 1876 р. японський імператор оголосив у країні повну віротерпимість.

СУДОВА РЕФОРМА

Реорганізація судової влади відбулась відповідно до європейських принципів. Судове слідство мало ґрунтуватися на принципах гласності

й змагальності. Були заборонені тортури під час попереднього розслідування справи, каралася кровна помста. Здійснювалося реформування крального, цивільного права та судочинства.

РЕФОРМИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ

Було запроваджено загальну початкову освіту за європейським зразком, створювалися середні школи й університети. Молодим японцям надано можливість здобути вищу освіту в Європі та США. Стали друкуватися газети й перекладатися книжки європейських авторів. До США та європейських країн були послані місії для ознайомлення з життям їхніх народів.

4. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ КРАЇНИ

Значні витрати зі створення промислових підприємств узяла на себе *держава*, яка поповнювала казну за рахунок постійного збільшення податків на селянство.

За державні кошти були побудовані так звані *«зразкові підприємства»*.

Прагнучи *наздогнати* країни Заходу, уряд почав будувати державним коштом залізниці, морські судна, телеграфні лінії.

Велика увага приділялася розвитку *торгівлі*. Усі цехові правила й обмеження, привілеї торговельних гільдій були скасовані. Також були ліквідовані кордони й митниці між князівствами, уряд оголосив про свободу торгівлі й пересування. У країні з'явилися великі торговельні компанії й банки.

У 80-і роки XIX ст. у Японії розпочалася *індустріальна революція*.

З 1868 до 1885 р. в Японії *приватним капіталом* було створено близько 1300 підприємств, що займалися переважно переробкою сільськогосподарської сировини. Значна роль в економіці належала дрібним приватним підприємствам.

Розмах модернізації, а також брак землі й накопичення величезних капіталів змусили японських підприємців *звернути увагу на ринки інших країн*. Вони вкладали великі кошти у приватні китайські фірми, будували залізниці в Кореї.

Головний офіс
Банку Японії в Токіо, заснованого
1882 р. Сучасне фото

Темпи розвитку японської економіки були одними з найвищих у світі. За обсягом виробництва наприкінці XIX ст. Японія залишила позаду себе Італію, Австро-Угорщину, низку інших європейських країн і наблизилася до Франції й Великої Британії.

5. ЗОВНІШНЯ Й КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯПОНІЇ

ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ ЯПОНІЇ

Значні успіхи в економіці й військовому будівництві позначилися на зміні зовнішньої політики Японії. Відчувши силу, Країна Сонця, що сходить, звернула свою увагу на Азію. Багаті природними й людськими ресурсами сусідні країни японці розглядали як бажану здобич.

У 1874 р. японські війська вперше висадилися на *Тайвані*, але невдало. У 1875 р. Японія домоглася безумовного володіння Курильськими островами, вимінявши його в Росії на свою частку права управління островом Сахалін (до того під сумісним японсько-російським управлінням) й почала проникнення до сусідньої *Кореї*. Наступного року був підписаний договір, що надав японцям ряд привілеїв і прав у цій країні.

ЯПОНСЬКО-КИТАЙСЬКА ВІЙНА 1894–1895 рр.

Першим серйозним свідченням агресивності Японії був напад її військ на *Китай* у 1894 р. Військово-стратегічна перевага Японії, невмілі й боязкі дії цинського командування призвели до нищівних поразок Китаю на суші та морі.

17 квітня 1895 р. був підписаний *Сімоносекський мирний договір* між Японією і Китаєм. Згідно ним Японія отримала свої перші колонії — Тайвань і острови Пенхуледао, а також велику контрибуцію. Сімоносекський договір відкривав широкі можливості для проникнення японського капіталу в китайську економіку. Корея була визнана незалежною державою, що означало відмову Китаю від своїх особливих прав щодо цієї країни й закріплення за Японією тих економічних і політичних позицій у Кореї, які вона здобула в ході японсько-китайської війни.

Історичні подробиці

На перших порах, підтримана Німеччиною і Францією, Росія зажадала від Японії повернення Китаю Порт-Артура (згодом Росія сама орендувала його на 99 років, а в 1900 р. зайняла територію Маньчжурії). Японія на це відповіла створенням у 1902 р. військового союзу з Великою Британією, на що негативно відреагували Німеччина, Франція й особливо Росія.

НАРОСТАННЯ КОНФРОНТАЦІЇ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

На межі XIX–XX ст. Японія перетворилася на одну з могутніх держав світу. Таке посилення цієї країни занепокоїло європейські держави, що мали інтереси в *Азії* і зокрема в *Китаї*.

На початку XX ст. *Російська імперія стала головним супротивником Японії на міжнародній арені*.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Запропонуйте варіанти заповнення схеми, які відобразатимуть логіку історичного розвитку Японії в XIX - на початку XX ст.

2. Що зумовило занепад режиму сьогунату?
3. Як сталося «відкриття Японії»? Які воно мало наслідки?
4. Назвіть основні події революції Мейдзі та громадянської війни в Японії.
5. Схарактеризуйте реформи, які були проведені в Японії в 70–80-і роки XIX ст.
6. Дайте загальну характеристику епосі Мейдзі.
7. Які головні проблеми повстали перед Японією на початку XX ст.?
8. Чим можна пояснити зростання агресивності зовнішньої політики Японії в останній третині XIX ст.?
9. Які були наслідки японо-китайської війни?
10. Покажіть на карті країни, щодо яких відбувалася зовнішня експансія Японії.
11. Поясніть значення термінів і понять: *сьогунат*, *самурай*, *епоха Мейдзі*.

II. Обговоріть у групі

1. Яка з країн Європи (Франція, Велика Британія чи Німеччина) була найближчою до Японії за формою державного правління, політичною системою в цілому?
2. Як ви думаєте, чому самураї протидіяли здійсненню реформ 1870–1880-х років?
3. Сьогодні Японія — одна з високорозвинених країн світу. Як ви вважаєте, яку роль зіграли в цьому події останньої третини XIX ст.?
4. Попрацюйте в дискусійних групах: визначте позитивні наслідки і ризики «відкриття Японії» провідними державами.

III. Мислю творчо й самостійно

Підготуйте короткі історичні есе:

- а) «Модернізація Японії в останній третині XIX ст.: досягнення і проблеми».
- б) «Роль самураїв у житті японського суспільства до революції Мейдзі та після неї.»

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1867–1868 рр.** революція Мейдзі
1894–1895 рр. японсько-китайська війна

СУНЬ ЯТСЕН. СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Історичні подробиці

Китай — одна з найдавніших держав світу, батьківщина багатьох найважливіших відкриттів і винаходів (паперу, пороху, друкарства, компасу та ін.). У II тис. до н. е. на території сучасного Китаю утворилася держава Інь. У III ст. до н. е. правитель царства Цинь об'єднав під своєю владою всю країну. Імперію Цинь змінила імперія Хань (206 р. до н.е. — 220 р. н.е.). Був прокладений торговельний шлях на захід, у країни Середньої Азії та Близького Сходу («шовковий шлях»). Наприкінці VI ст. країна була об'єднана під владою династії Сунь. У XII ст. Північний Китай підкорили племена чжурчженей. Із XIII ст. й до 1368 р. країною правили монголи. Починаючи з 1644 р. Китай перебував під владою іноземної маньчжурської династії Цин. За формою правління Китай був абсолютною монархією на чолі з імператором.

1. КИТАЙ І ЗОВНІШНІЙ СВІТ У XVI–XVIII ст. ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Першими європейцями, що проникли до Китаю в першій половині XVI ст., були *португальці*. За допомогою підкупу китайських чиновників вони заснували торговельну базу на узбережжі на північ від Гуандуна. Зловживання португальців підштовхнули китайський уряд до рішучих дій, і після запеклих морських битв їх вигнали з берегів Китаю. Португальцям була зроблена лише одна поступка: у 1557 р. за щорічну плату їм дозволили орендувати півострів Макао (сучасна назва — Аоминь). Наприкінці XVI ст. спроби закріпитися в Китаї зробили *голландці*, проте вони закінчилися невдачею.

Опір європейському проникненню був зумовлений традиційно *ізоляціоністськими принципами* китайської зовнішньої політики. Згідно із цими принципами всі держави, окрім Китаю, вважалися *варварськими*.

2. ПЕРША ОПІУМНА ВІЙНА

Китайський шовк, фарфор, чай мали великий попит у Європі, але китайці відмовлялися будь-що купувати в європейців, тому тим доводилося платити за китайські товари сріблом. Тоді *британці почали ввозити до Китаю опіум* — з Індії, де його вирощувала Ост-Індська компанія. Доходи британців від торгівлі опіумом (його продавали в Європі легально) перевищували прибутки від операцій із чаєм і шовком.

До кінця 30-х років XIX ст. ситуація зі споживанням опіуму, який призводив до фізичного й морального виснаження імператорських підданих, викликала серйозне занепокоєння центральної влади.

Перша опіумна війна: обстріл китайських джонок. Картина художника Едварда Функана (1841 р.)

18 березня 1839 р. віддано наказ видати чиновникам увесь опіум, що зберігався на складах. Факторії були оточені китайськими військами, і більш як 20 тис. ящиків опіуму було видано китайському комісарові, за наказом якого їх скинули до ровів з вапном і солоною водою.

Британський представник в Індії вирішив взяти реванш. Без оголошення війни до китайського узбережжя була спрямована військово-морська ескадра. Так у

1840 р. розпочалася так звана перша опіумна війна (тривала до **1842 р.**).

Економічна й військова відсталість країни, а також політика капітуляції цинського уряду призвели до **поразки Китаю**.

29 серпня 1842 р. підписано **Нанкінський мирний договір**, за яким Китай відкривав для британської торгівлі п'ять портів, сплачував контрибуцію, віддавав у «вічне володіння» британцям порт **Гонконг**.

3. РУХ ТАЙПІНІВ

Варто запам'ятати!

Тайпіни — учасники політико-релігійного руху в Китаї, що призвів до масштабного народного повстання проти панування маньчжурської династії (1850–1864 рр.).

Основними причинами Тайпінського повстання були: важке становище народу, що ускладнилося після закінчення Першої опіумної війни; іноземне панування маньчжурської династії, податкового тягаря; погіршення становища селян через їхнє обезземелення; агресія провідних європейських держав і США.

Тайпінське повстання спалахнуло в провінції Гуансі влітку **1850 р.** Ідейним вождем повсталих був сільський учитель **Хун Сюцюань**, який організував релігійну громаду, що проповідувала ідею створення «Небесної держави великого благоденства» — «Тайпін тяньго» (звідси назва повстання). Вчення тайпінів належало до християнських течій, а Хун Сюцюань вважав себе братом Ісуса Христа.

У серпні 1851 р. повстанці захопили низку міст й оголосили про **створення «Небесної держави»**, покликаної служити інтересам пригноблених верств китайського суспільства.

На початку 1853 р. тайпіни захопили низку великих міст, а в березні зайняли **Нанкін**.

Облаштувавшись у Нанкіні й оголосивши його своєю столицею, тайпінське керівництво обнародувало свою програму «Земельна система небесної династії». Тайпіни зменшили орендну плату на землю із селян і переклали значну частину податкового тягара на багатіїв.

Проте **позиції тайпінів поступово слабшали**. Повстанці забагато часу проводили в боях. У них не вистачало **управлінських кадрів**, оскільки більшість грамотних чиновників пов'язували свої особисті інтереси з маньчжурською династією Цин.

Негативний вплив на подальший розвиток Тайпінського повстання справив **розбрат серед верхівки тайпінів**.

На тлі проблем, що загострилися, почалася **Друга опіумна війна**. У 1854 р. представники Великої Британії, Франції та США висунули китайському імператорові вимоги щодо необмеженої торгівлі на території Китаю, офіційного права торгувати опіумом.

Британці почали шукати **привід** для нової війни в Китаї. Ним стало затримання китайською владою британського судна «Ерроу», що перевозило контрабандні вантажі. У **1856 р.** британська ескадра бомбардувала порт Гуанчжоу. На початку 1857 р. у військових діях також брали участь американські кораблі. Незабаром до Великої Британії приєдналася і Франція. Наприкінці вересня **1860 р.** у вирішальній битві під Пекіном британсько-французька артилерія розгромила маньчжуро-монгольські війська.

У жовтні 1860 р. був підписаний **Пекінський договір**, за яким китайський уряд погодився виплатити Великій Британії та Франції велику контрибуцію, відкрити для іноземної торгівлі Тяньцзінь, дозволити використовувати китайців як робочу силу в колоніях Британії та Франції.

У той час коли уряд Китаю підписав новий кабальний договір, тайпіни відстоювали суверенітет і незалежність країни. Тому **західні країни надали цинській владі допомогу й почали відкриту інтервенцію проти тайпінів**.

Хун Сюцюань

Резиденція Хун Сюцюаня в Нанкіні.
Сучасна реконструкція

У запеклих боях у 1863–1864 рр. тайпіни втратили майже всі свої опорні пункти, а їхні основні сили були розгромлені збройними формуваннями китайських феодалів. Із захопленням у липні 1864 р. Нанкіна й загибеллю головних керівників тайпінське повстання було придушено урядовими силами за допомогою збройних сил західних держав. Тайпінська держава перестала існувати.

4. ПОВСТАННЯ ІХЕТУАНІВ

Історичні подробиці

Назву «Іхетуань» європейці перекладали як «Кулак в ім'я справедливості та згоди». Через те, що в ній було слово «кулак», на Заході цей рух називали «повстанням боксерів». Насправді назва «іхетуань» перекладається як «загони справедливості та згоди».

Загін іхетуанів

До кінця XIX ст. Китай змушений був поступитися європейцям «для оренди» майже всіма морськими портами, японці отримали в країні великі концесії, а США вимагали від Китаю запровадження режиму «відкритих дверей» для всіх іноземних держав.

Втручання іноземних держав викликало негативну реакцію місцевого населення. У **1899 р.** розпочалося **«повстання іхетуанів»**, що набуло антиіноземного спрямування.

Повстанці вступили до Пекіна й взяли в облогу посольський квартал. Іхетуані жорстоко винищували іноземців без огляду на вік і стать, а також хрещених китайців. Західні країни послали міжнародні сили для порятунку своїх дипломатів та своїх громадян, що знайшли притулок у дипломатичному кварталі. Вони героїчно боронилися проти багатократно переважаючого ворога. Прагнучи придушити повстання, Велика Британія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Японія, США, Росія й Італія організували **інтервенцію до Китаю**. Налякана розмахом руху іхетуанів і побоюючись за свою долю, імператриця Ци Сі оголосила про початок війни з інтервентами й заступництво іхетуаням. Проте цинські війська фактично не чинили серйозного опору військам коаліції, які досить легко захопили Пекін.

Коаліція іноземних держав в **1901 р.** жорстоко придушила повстання. На Китай знову була накладена величезна контрибуція.

5. СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1911–1913 рр.

ТРИ НАРОДНІ ПРИНЦИПИ СУНЬ ЯТСЕНА

Подальший національний рух у Китаї пов'язаний з ім'ям Сунь Ятсена.

Сунь Ятсен (1866–1925 рр.) — китайський політичний і державний діяч. У 1892 р. закінчив курс медицини в Гонконгу. Прийняв християнство. Політичне життя Сунь Ятсена було постійною боротьбою, яка часто завершувалася **вигнанням**. Головна спадщина його діяльності — розроблена ним політична філософія, відома як «три народні принципи». Як визначного засновника Китайської Республіки, Сунь Ятсена часто називають «Батьком нації». Він відіграв важливу роль у поваленні монархії під час Синьхайської революції. Сунь Ятсен був першим тимчасовим президентом Республіки Китай, а згодом став одним із засновників та лідером партії Гоміньдан.

Сунь Ятсен сформулював **три народні принципи**, які визначали мету перетворень у Китаї:

- **націоналізм**, тобто повалення Маньчжурської династії та відновлення китайського правління;
- **народовладдя**, тобто ліквідація монархії та встановлення республіки;
- **народний добробут** — проведення поступової націоналізації землі та встановлення прогресивного земельного податку.

У 1905 р. Сунь Ятсен створив товариство *Тунменхой (Об'єднаний союз, або Союзна ліга Китаю)*, метою якого було повалення в Китаї правлячої Маньчжурської династії та проголошення буржуазно-демократичної республіки. Вплив Об'єднаного союзу швидко зростав.

У 1907 р. Об'єднаний союз здійснив декілька спроб підняти повстання проти Маньчжурської династії, але невдало. Зрештою, через загрозу революції, імператриця Ци Сі погодилася на проведення деяких реформ: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей;

Мавзолей Сунь Ятсена.
Сучасне фото (2011 р.)

❓ Чому китайці так шанують Сунь Ятсена?

Юань Шикай

Пригадайте визначення поняття «громадянська війна».

Плакат на честь проголошення Китайської республіки з портретами Юань Шикая та Сунь Ятсена

ліквідацію привілеїв дворян; скасування тортур; заборону куріння опіуму; реформу освіти та інші. Але опір традиційного суспільства був занадто сильним. Після загадкової смерті імператриці Ци Сі реформи припинилися.

ХІД СІНЬХАЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У жовтні-листопаді **1911 р.** розпочалося повстання. Цей рік китайською називався «сінхай», тому й революція отримала назву сінхайської.

До повсталих солдат долучилися студенти, робітники, і невдовзі революція охопила всі провінції Південного та Центрального Китаю. На півночі країни, менш розвиненій у промисловому відношенні, влада залишилася в руках цінського уряду.

Маньчжурська влада в пошуках порятунку звернулася до генерала Юань Шикая, який мав реформаторські погляди, із проханням очолити збройні сили. Той погодився й незабаром став головою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором Північного Китаю.

Однак повстання поширювалось. 2 грудня революційні вій-

ська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та прибув до Шанхая. Це ще більше надихнуло революціонерів. 29 грудня 1912 р. конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила **утворення Китайської республіки**. Сунь Ятсен був обраний її тимчасовим президентом і 1 січня 1912 р. прийняв присягу.

У лютому 1912 р. монархія була повалена.

Подальший перебіг політичних подій змусив Сунь Ятсена, який боявся розколу країни, відмовитись від посади президента на користь Юань Шикая. Однак згодом, переконавшись у прагненні генерала встановити режим особистої влади, Сунь Ятсен перейшов до опозиції.

Завдяки його зусиллям у серпні **1912 р.** товариство Тунменхой об'єдналося з іншими республіканськими організаціями й отримало назву **Гоміньдан** (*Національна партія*), який відіграв велику роль у подальшій історії Китаю.

У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміньдан мав сильні позиції, заявили про відокремлення від Пекіна (у березні 1912 р. столицю Китаю було перенесено з Нанкіна до Пекіна). Почалася громадянська війна між Півднем, який підтримував Сунь Ятсена та його демократичні ідеї, і Північчю, яка залишалася під контролем режиму Юань Шикая.

У листопаді 1913 р. Юань Шикай оголосив Гоміньдан поза законом. Війська Півдня було розбито, Гоміньдан пішов у підпілля, а Сунь Ятсен знову емігрував.

У 1916 р. Юань Шикай помер, але це не припинило політичного протистояння. Боротьба між мілітаристським урядом на півночі Китаю та революційним угрупованням Сунь Ятсена на півдні тривала.

РЕЗУЛЬТАТИ РЕВОЛЮЦІЇ

Китай, як і раніше, залишався напівколоніальною, напівфеодальною державою. Слабкість Китаю перед загрозою іноземної експансії багато в чому обумовлювалася його роздробленістю і внутрішньополітичними проблемами. Революція 1911–1913 рр. повалила монархію, але не вирішила завдання об'єднання країни. Влада центрального уряду поширювалася на невелику частину Китаю. Інші території контролювали феодально-мілітаристські угруповання, що орієнтувалися на різні іноземні держави.

Сінхайська революція не розв'язала основних проблем Китаю, але вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації — Маньчжурську династію.

Поділ Китаю.
Карикатура Генрі Маєра (1898 р.)

❓ Визначте на карикатурі історичних персонажів. З'ясуйте на основі аналізу емоцій героїв головних суперників у міжнародних відносинах.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. З якою метою європейці прагнули проникнути до Китаю? Як здійснювалися перші їхні спроби потрапити в цю країну?
2. У чому полягала сутність політики ізоляції цинської династії?
3. Розкажіть про хід Першої та Другої опіумних війн.
4. Які були передумови повстання тайпінів?
5. Назвіть цілі іхетуанів перед початком повстання. За яких обставин воно розпочалося?
6. У чому полягали сутність програми тайпінів та основні принципи побудови їхньої держави?
7. Розкрийте зміст трьох народних принципів Сунь Ятсена.
8. Якими були підсумки Сінхайської революції 1911–1913 рр.?
9. Поясніть значення термінів і понять: *тайпіни*, *опіумні війни*, *іхетуани*, *Гоміньдан*.
10. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/QYMAI7O>

II. Обговоріть у групі

1. Які були наслідки поразки Китаю в опіумних війнах?
2. Як ви вважаєте, чому спроби здійснення реформ у Китаї в 1898 р. зазнали невдачі? Чому в Китаї не була здійснена модернізація в дусі революції Мейдзі?
3. Як ви думаєте, чому імператорський двір спочатку надавав заступництво іхетуаням, а потім змінив свою позицію?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Порівняйте Сінхайську революцію в Китаї з європейськими революціями «Весни народів» 1848–1849 рр. Що в них спільного і відмінного?
2. Підготуйте повідомлення на тему: «Основні принципи та особливості державного управління й повсякденного життя китайців у XIX ст.». Зауважте, у чому полягала відмінність китайської цивілізації в XIX ст. від європейської.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1840–1842 рр.** Перша опіумна війна
1850–1864 рр. Тайпінське повстання
1856–1860 рр. Друга опіумна війна
1899–1901 рр. Іхетуанське повстання
1911–1913 рр. Сінхайська революція

§ 26 СПРОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Історичні подробиці

Османська імперія — держава, заснована на півострові Мала Азія династією Османів (1300–1922 рр.). Це була степова імперія, яка увібрала державні й культурні традиції завойованих земель. Через тюркське походження династії та панівну культуру Османську імперію в Європі та Україні називали Туреччиною, її правителів — турецькими султанами, а підданих — турками. Османська імперія в зоні своєї могутності в XVI–XVII ст. охоплювала всю Малу Азію, Балканський півострів, арабські землі Близького Сходу та Північної Африки, значну частину Закавказзя, Північного Причорномор'я загальною площею 5,2 млн км² з населенням до 30 млн осіб. Це була найбільша ісламська держава після Арабського халіфату. Від кінця XVII ст. Османська імперія через експансію європейських держав і розвиток національно-визвольних рухів втрачала території в Європі та на Близькому Сході. Її спадкоємцею стала Турецька Республіка.

1. РЕФОРМИ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ в середині XIX ст.

У 1839–1870 рр. в Османській імперії здійснювалися реформи, які дістали назву Танзімат («перетворення», «реформи»). Як і в азійських сусідів імперії — Китаї, Ірані — ці перетворення були покликані подолати відсталість країни порівняно з Європою.

В Османській імперії мало бути вирішене *питання рівності прав немусульманського населення з мусульманською більшістю*. Тому з 1856 р. декларували допуск немусульман до державної та військової служби, рівне оподаткування. Також було проголошено про зміни податкової системи, покращення шляхів сполучення. Реформи згори посилили контроль уряду на місцях. Це збільшило потребу в урядових службовцях, і їхня кількість зросла в десятки разів, перевищивши 100 тис. осіб. Держава запровадила світську освіту для мусульман і немусульман. Ухвалений у 1868 р. закон про народну освіту постановляв, що початкова освіта мусила стати загальною, обов'язковою та безплатною. Оновлене військо, що комплектувалося рекрутськими наборами, налічувало 210 тис. солдатів й офіцерів, а також 490 тис. резервістів.

Реформи надали іноземцям право набувати землю й нерухомість. Уряд почав роздавати концесії на будівництво залізниць, експлуатацію

Герб Османської імперії

Перша Конституція
Османської імперії
(1876 р.)

надр, транспортні перевезення. У 1855 р. було відкрито Османський банк — перший іноземний банк з англо-французьким капіталом.

Суспільство відгукнулося на реформи піднесенням патріотизму під впливом ознайомлення з європейським інтелектуальним і політичним життям. У 1851 р. в Стамбулі було утворене «Товариство знань» (Енджумені-і даниш), яке взялося поширювати знання шляхом друкування книжок з різних наук турецькою мовою. Виникли друкарні й товариства просвіти.

У середовищі нової османської інтелігенції виникали різні *політичні гуртки*. Один з них на чолі з письменниками Намиком Кемалем, Ібрагімом Шинасі, Алі Суаві та Зія-беєм утворив рух «нових османів». Він сформулював ідею патріотизму у формі *османізму* — *лояльності всіх підданих Османської імперії*.

2. РЕЖИМ АБДУЛ-ГАМІДА II

Однак національні рухи нетурецьких народів посилювались. Нові османи, сподіваючись стримати ці рухи запровадженням конституційного ладу, 30 травня 1876 р. організували заколот і повалення султана Абдул-Азіза. Згодом новим султаном став *Абдул-Гамід II*. 23 грудня 1876 р. він оголосив про *запровадження конституції*, розробленої великим везіром Мідгатом-пашею та Намиком Кемалем. Вона проголошувала громадянські свободи, запроваджувала двопалатний парламент, хоча й гарантувала необмежені права султана.

У березні 1877 р. було відкрито першу сесію *парламенту (меджлісу)*. Критика, що зазвучала з його трибуни, а в лютому 1878 р. висловлення недовіри великому везіру та його кабінету за поразки у війні з Російською імперією, дали султанові підстави побоюватися повстання, і він розпустив парламент, не давши йому навіть ухвалити бюджет.

Абдул-Гамід II обрав традиційну для султанату *політику тиранії*. Ліберальну опозицію всередині країни було придушено, були заборонені публічні зібрання. Султан запровадив контроль над пресою й поліцейський нагляд за підданими. Він сприяв розвиткові сучасних засобів транспорту і зв'язку: було організовано імперський телеграф і пошту, споруджувалися залізниці. Мало подоро-

Абдул-Гамід II

жуючи країною, він широко користувався фотографіями для оцінки ситуації на місцях. В ідеології він зробив ставку на *панісламізм* і підносив власну роль халіфа як голови всіх мусульман. За його правління значно зросла кількість світських шкіл, розвивалось книгодрукування.

На правління Абдул-Гаміда II припали *територіальні втрати Османської імперії*. Франція окупувала Туніс (1881 р.), Греція приєднала Фессалію (1881 р.), Велика Британія окупувала Єгипет отримала Кіпр (1878 р.), Болгарія анексувала Східну Румелію (1885 р.). Крит унаслідок грецького повстання фактично відпав від імперії в 1897 р.

Значний вплив на султана мала *Німеччина*. Починаючи з 1880-х років, в імперії постійно перебували німецькі військові місії для навчання османського війська. Німеччина прагнула здобути власний вихід на Близький Схід і домоглася від султана дозволу на будівництво стратегічно важливої залізниці Берлін — Стамбул — Багдад.

Цензура й поліцейський контроль виявилися не в змозі зупинити ані поширення ліберальних ідей, ані націоналістичні рухи. Болгарські, грецькі, вірменські активісти та навіть мусульмани з албанців, арабів і курдів підтримували сепаратизм. Щоб утриматися при владі, султан нацьковував одних націоналістів на інших: болгар на греків у Македонії, курдів — на вірмен. У 1894 р. вірмени підняли збройне повстання, яке було придушене переважно силами курдів.

3. РУХ МОЛОДОТУРКІВ

Деспотичний режим, військові поразки, національні повстання викликали появу опозиційних рухів у середовищі османської інтелігенції. Найавторитетнішим з них було таємне товариство «Єднання і прогрес» (початкова назва — «Товариство османського єднання»), засноване 2 червня 1889 р. курсантами військових училищ за ініціативою Ібрагіма Темо. Згодом до нього долучилися державні чиновники та представники духовенства.

В еміграції виникла інша організація на чолі з Ахмедом Резою.

Обидва угруповання об'єднували в основному *молоду турецьку інтелігенцію* (звідси й походить назва — *«моллодотурки»*). Перед собою вони поставили мету — відновити Конституцію 1876 р. і провести деякі реформи, модернізувавши суспільство за європейським зразком.

Найбільші розбіжності серед учасників руху були пов'язані з національним питанням. Група Ахмеда Рези

Святкування Молодотурецької революції. Літографія початку XX ст.

обстоювала ідею «османізму» — збереження імперії. Інша група наполягала на децентралізації імперії та визнанні автономії за нетурецькими народами.

Невдовзі товариство молодотурків сильно розрослося. У ньому виникли навіть відділи смертників (федаї), які були готові знищувати будь-кого, хто здавався «небезпечним для батьківщини». Нові цілі привабили військових, які почали становити більшість товариства.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд різних молодотурецьких груп, на якому було досягнуто тимчасового примирення та ухвалено рішення про підготовку повстання.

4. МОЛОДОТУРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1908 р.

Свідчать документи

Із відозви до підданих султана Абдул-Гаміда II

«Діти мої, я завжди був прихильником конституції. У тому, що конституція спізнилася, винні мої дурні радники. Клянуся короною і мечем, що захищатиму конституцію».

❓ Як пояснює султан відсутність демократичних змін та конституції в країні? Як Ви вважаєте, чи є такий спосіб виправдання державних лідерів популярним у наші дні?

Мітинг у Стамбулі на честь відновлення Конституції 1876 р.
Фото 1908 р.

Повстання почалося 3 липня 1908 р. виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення конституції.

Повсталі війська вступили до Стамбула. Молодотурки сформували новий уряд, але султана залишили на троні.

Прийшовши до влади, молодотурки проводили непослідовну та нерішучу політику. Цим скористався султан, який заручився під-

тримкою духівництва, 13 квітня 1909 р. було вчинено заколот з вимогами відродити шаріат, скасувати конституцію, відновити владу султана.

Але заколот було придушено, Абдул-Гамід II втратив трон, що дістався Мегмедові II. Фактично султан уже втратив свій авторитет самодержавця. Тепер молодотурки самі взяли кілька посад в уряді, більшу частину вищих посад у війську й при дворі, посіли посади губернаторів і послів.

5. КРАЇНА ЗА ПРАВЛІННЯ МОЛОДОТУРКІВ

Молодотурки спромоглися ліквідувати найбільш варварські методи управління, започаткувати парламентські та конституційні норми. Щоправда, самі вони їх неодноразово порушували.

У 1912 р. група офіцерів на чолі з *Енвер-беєм* силою зброї змусила уряд піти у відставку. Новий уряд молодотурків встановив у країні диктаторський режим.

В економічній сфері уряд Енвер-бея намагався стимулювати місцеве виробництво. Але при цьому запроваджувалися жорсткі обмеження на грецьких і вірменських підприємців, що призвело до занепаду економіки в ряді районів імперії. Лише напередодні Першої світової війни молодотурки відважилися на незначні реформи, що мали сприяти розвитку економіки.

У зовнішній політиці молодотурки також зазнали відчутних втрат. Унаслідок війни з Італією 1911 р. та Балканських війн 1912–1913 рр. Османська імперія втратила майже всі володіння в Північній Африці та на Балканському півострові. Военні поразки спричинили антиосманські виступи арабів.

У внутрішній політиці задля збереження імперії утверджувалась ідеологія *пантюркізму* — створення й панування єдиної турецької нації. Це спричинило нові хвилі антитурецьких настроїв у поневоленних народів. Спроба насильного запровадження пантюркізму вилилась у криваві погроми вірменського та грецького населення.

Наприкінці 1913 р. фактичну владу в країні зосередив молодотурецький тріумвірат військового міністра *Енвера-паші* (раніше — *Енвер-бей*), міністра внутрішніх справ і лідера партії «Єднання і прогрес» *Талаата-паші*, морського міністра і губернатора Стамбула *Джемалю-паші*. Тріумвіри розраховували покінчити з фінансовою залежністю Османської імперії та приборкати національні рухи війною на боці Німеччини проти країн Антанти. Султан Мегмед V, виконуючи вимоги тріумвірів, проголосив вступ у Першу світову війну 29 жовтня 1914 р. й оголосив джигад («священну війну») проти Антанти.

Проте участь у Першій світовій війні 1914–1918 рр., усупереч розрахункам молодотурків, призвела до краху Османської імперії.

Листівка молодотурків з гаслом «Нехай живе батьківщина, нехай живе нація, нехай живе свобода» французькою та турецькою мовами

❓ Ідеї якої революції вплинули на гасло молодотурків? Чому, на Вашу думку, лозунг написано не тільки турецькою, а й французькою мовою?

6. НАСЛІДКИ СПРОБ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА РЕВОЛЮЦІЇ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Молодотурецька революція в Османській імперії перемогла, молодотурки залишалися при владі до 1918 р. Але за час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни й звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, де турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та до розпаду імперії, що згодом і сталося.

Утім значення Молодотурецької революції, як і Сінхайської революції в Китаї полягає в тому, що вони *започаткували пробудження Азії*.

Варто запам'ятати!

Пробудження Азії — значна **активізація** національно-визвольних, антиколоніальних та антимонархічних **рухів та революцій на початку ХХ ст.** (Молодотурецька революція 1908 р., революція 1905–1911 рр. в Ірані, Сінхайська революція 1911–1913 рр. в Китаї та ін.). Незважаючи на невиконання завдань, які намагалися вирішити ці рухи на початку століття, піднесення революційно-демократичної боротьби **стало передумовою руйнування колоніальної системи в Азії** в майбутньому — у другій половині ХХ ст.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які реформи відбувались в Османській імперії в 1839–1870 рр.?
2. У чому полягала антидемократичність режиму Абдул-Гаміда II?
3. Які верстви населення долучились до руху молодотурків?
4. Поясніть значення термінів та понять: *молодотурки, пробудження Азії*.

II. Обговоріть у групі

1. Схарактеризуйте економічні, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні дії молодотурків під час перебування при владі.
2. Чому революція в Османській імперії не вирішила свої завдання й у чому полягає її історичне значення?

III. Мислю творчо й самостійно

Спрогнозуйте наслідки пробудження Азії.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1908 р. Молодотурецька революція

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

СУПЕРЕЧЛИВІ НАСЛІДКИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ МЕТРОПОЛІЙ І КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ

СУПЕРЕЧЛИВІ НАСЛІДКИ КОЛОНІАЛЬНОГО ПАНУВАННЯ

Передумови колоніалізму зародилися ще за доби Великих географічних відкриттів, у XV ст., коли Васко да Гама відкрив шлях до Індії, а Колумб досяг берегів Америки. У XIX ст. основними цілями колоніальної політики були такі:

1. Доступ до унікальних природних ресурсів колоній

2. Отримання дешевої або взагалі безкоштовної робочої сили, у тому числі її «імпорт» до метрополії на «брудні», неprestижні, але суспільнозначимі роботи.

3. Оптимізація торговельних шляхів, ринків збуту, ліквідація країн-посередників; досягнення більшої безпеки торгівлі.

4. Випробування нових цивільних і військових технологій, експорт шкідливих відходів своїх виробництв, можливість проведення ризикованих військових, наукових експериментів і діяльності, які могли б поставити під загрозу здоров'я та життя жителів метрополії.

5. Досягнення стратегічних зовнішньополітичних інтересів, формування системи опорних пунктів у ключових точках світу.

Колоніальна політика провідних європейських держав в Азії та Африці мала як негативні, так і позитивні наслідки.

Після завоювання колоній європейці почали інтенсивно освоювати їх. Метрополії (держави та приватні компанії) **вклали в ці території значний капітал**. Так, великі інвестиції спрямовували в добувну промисловість Південної Африки для розробки її родовищ золота й алмазів.

У колоніях будували залізниці. Особливо інтенсивне залізничне будівництво велося в Індії, Західній Африці, Південній Африці.

Перші залізниці в Індії з'явилися в 1853 р. (Конканська залізниця).
Сучасне фото

Потреба в кваліфікованих кадрах для промислового виробництва й колоніальної адміністрації *сприяли створенню національної системи освіти.*

Наприкінці XIX ст. *були закладені основи спеціалізації сільського господарства у виробництві експортних культур.*

Панування європейських країн в Африці *стримувало зростання злочинності та розвиток міжнаціональних і міждержавних конфліктів* на етнічному й релігійному ґрунті.

З іншого боку, залучення колоній до світового ринку, створення основ промислового виробництва супроводжувалося *хижацькою експлуатацією населення колоній і їхніх природних ресурсів.*

Панування колонізаторів, феодалні пережитки зумовили *зростаюче аграрне перенаселення.* Ґрунти виснажувалися, неухильно знижувалася врожайність. Мільйони людей гинули від голоду та епідемій.

Молода національна буржуазія стикалася з економічним і політичним тиском колонізаторів.

ОЗНАЙОМТЕСЯ З ФРАГМЕНТАМИ ДОКУМЕНТІВ, ТЕКСТІВ, ЦИТАТАМИ ТА ПІДГОТУЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

1. Зі статті І. Федюкіна «Шкода і користь колоніалізму»:

«Дарон Аджемоглу та Саймон Джонсон з Массачусетського технологічного інституту і Джеймс Робінсон з Університету Каліфорнії в Берклі спробували оцінити вплив колоніалізму... в 64 колишніх колоніях. Економісти припускали, що теперішній розвиток цих держав визначається стратегією, вибраною свого часу метрополією. Там, де кліматичні та епідеміологічні умови були сприятливими, європейці засновували поселення і створювали стабільні політичні інститути, як, наприклад, в Австралії або Новій Зеландії. Там, де смертність була високою, європейці прагнули не селитися, — ці регіони цікавили їх лише як джерело корисних копалини. Відповідно, тут створювалася репресивна система управління, а політичні інститути не розвивалися. Крім того, економіка, орієнтована на експорт природної сировини, стала ідеальною основою для формування корумпованих режимів...».

- Назвіть ще не згадані в тексті позитивні та негативні, на ваш погляд, наслідки колоніалізму.

2. Прочитайте фрагмент із вірша Р. Кіплінга «Тягар білої людини»:

...Несіть тягар білих
І кращих синів
На тяжку працю пошліть
За тридев'ять морів;
На службу до підкорених
Похмури́м племенам....

- У чому полягає сутність міфу про «тягар білої людини»?

«Тягар білої людини».
Карикатура XIX ст.

❓ 1. Розгляньте карикатуру і визначте, за допомогою яких елементів зображення автор висміює міф про «тягар білої людини». 2. У чому сутність міфу про «тягар білої людини»? 3. Хто, на вашу думку, був зацікавлений у формуванні міфу про «тягар білої людини»?

3. Витяг із проекту реформи у сфері освіти, написаної секретарем Контрольної ради у справах Індії Т. Маколем:

«Немає чого намагатися освічувати народні маси. Але ми повинні докласти всі зусилля, щоб створити прошарок, який міг би служити посередником між англійцями та мільйонами індійців, підвладних англійцям; прошарок індійський по крові й кольору шкіри, але англійський за смаком, поглядами, мораллю і складом розуму».

➤ Які були основні цілі освітньої реформи, ініційованої британцями в Індії?

РОБОТА З ІЛЮСТРАЦІЯМИ

Продаж африканського немовляти.
Ілюстрація з книги Генрі Бібба
«1815–1864, або Опис життя
та пригод Генрі Бібба,
американського раба,
написаного ним самим»

❓ Висловіть своє ставлення до рабства. Чи існує торгівля людьми сьогодні?

Слонова кістка була одним з товарів, що експортувався з Африки. На фото 1904 р. представлені конголезці, які постачали здобуту кістку європейцям.

❓ Хто брав участь у полюванні на слонів? Як Ви думаєте, якими були соціальні та інші наслідки зростання попиту в Європі на слонову кістку?

§ 28

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ
УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ 3

1. «Галерея історичної карикатури». Запрошуємо до галереї історичної карикатури. Впізнайте героїв ілюстрацій чи історичні події. Поясність, які особливості діяльності діячів чи епізоди історії проілюстрували автори карикатур. Розтлумачте сенс карикатур.

2. Уявіть себе одним із лідерів національно-визвольного руху країн Сходу. Підготуйте промову перед однодумцями «Чому я пропонуватиму модель розвитку західної цивілізації для реформування держави».

3. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/jzn8nDXPNBoajV329> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

§ 29

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. УТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1. ЗАГОСТРЕННЯ БРИТАНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО СУПЕРНИЦТВА

АКТИВІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

90-ті роки ХІХ ст. характеризувалися різкою активізацією зовнішньої політики Німеччини. Бурхливий розвиток промисловості змушував правлячі кола цієї країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нові незалежні території» для збуту товарів.

Ставши на шлях колоніальних завоювань пізніше, ніж інші країни, Німеччина значно поступалася їм за розмірами захоплених територій. Німецькі колонії були в 12 разів менші, ніж британські, і, до того ж, бідними на сировинні ресурси. Імперське керівництво гостро переживало таку «несправедливість» і вперше поставило питання про *переділ* уже поділеного європейськими країнами всього світу.

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА «БЛИСКУЧОЇ ІЗОЛЯЦІЇ»

Упевнені в невразливості острівного положення Великої Британії та в перевазі свого військово-морського флоту, британські дипломати вважали за кращу зовнішню політику не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними й отримувати із цих конфліктів максимальну користь для Британії. Правлячі кола країни дотримувалися політики «блискучої ізоляції». Для збереження «європейської рівноваги» Велика Британія зазвичай *протидіяла сильнішій державі на європейському континенті, не дозволяючи їй зайняти домінуюче положення в Європі.*

ЗАГОСТРЕННЯ БРИТАНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПРОТИРІЧ

Багдадська залізниця: міст на турецько-сирійському кордоні. Сучасне фото

Просування Німеччини на схід та її неприховані територіальні претензії призвели до різкого загострення відносин з найвпливовішою метрополією світу — Великою Британією.

На початок ХХ ст. британсько-німецькі протиріччя стають *головними* в системі міжнародних відносин. Економічне, політичне й колоніальне суперництво двох країн доповнилося гонкою військово-морських озброєнь.

У 1899 р. Вільгельм II домігся від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної *Багдадської залізниці*, яка повинна була пройти через всю Малу Азію, до Багдада й далі — до Перської затоки. Залізниця мала стати плацдармом для просування Німеччини на Близький і Середній Схід. Такі плани, що загрожували колоніальним інтересам Великої Британії, викликали особливе занепокоєння в Лондоні.

Британсько-німецькі протиріччя ще сильніше загострилися на ґрунті боротьби за поділ *Південної Африки*.

Протиріччя між Німеччиною й Великою Британією ставали непримиренними.

2. УТВОРЕННЯ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ

Погіршення відносин з Росією зумовило *військово-політичне зближення Німеччини та Австро-Угорщини*. У 1879 р. уряди двох країн уклали секретний союзний договір, який передбачав взаємодопомогу в разі нападу Росії на будь-яку із цих держав і «позитивний нейтралітет» під час війни з будь-якою іншою європейською країною, якщо лише до неї не приєднається Росія.

Договір мав агресивний характер, оскільки у разі військового конфлікту Німеччини та Франції, надання допомоги останній з боку Росії, Німеччина отримувала б австрійську підтримку, а війна набула б загальноєвропейського масштабу.

Із часом, використовуючи італо-французьке колоніальне суперництво, *О. фон Бісмарку вдалося залучити до коаліції Італію*. Австро-німецький договір 1879 р. продовжував існувати незалежно від «Союзу трьох імператорів». У 1882 р. до нього приєдналася Італія.

Таємний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією був підписаний 20 травня **1882 р.** й отримав назву «Троїстий союз». Спочатку він був підписаний на п'ять років, потім неодноразово подовжувався і проіснував до 1915 р. Учасники договору домовилися не брати участі в жодних союзах й угодах, спрямованих проти одного з них. Німеччина й

Австро-Угорщина зобов'язалася надати Італії допомогу, якщо вона зазнає нападу з боку Франції, а Італія повинна була зробити те саме в разі нападу Франції на Німеччину. Щодо Австро-Угорщини, то вона звільнялася від надання допомоги Німеччині проти Франції, оскільки їй відводилася роль резерву на випадок вступу до війни Росії.

Вправно граючи на розбіжностях європейських держав, Троїстому союзу згодом вдалося залучити на свій бік Румунію й Іспанію. Проте всі спроби О. фон Бісмарка та його наступників добитися участі в союзі Великої Британії виявилися марними. Незважаючи на гострі колоніальні протиріччя з Францією та Росією, Велика Британія, як і раніше, не хотіла зв'язувати себе договором з будь-якою європейською державою, залишаючись вірною своїй політиці «блискучої ізоляції».

Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії поклав початок розколу Європи на ворогуючі військові угруповання.

Антанта.
Російський плакат
(1914 р.)

3. ОФОРМЛЕННЯ БРИТАНСЬКО-ФРАНКО-РОСІЙСЬКОГО АЛЬЯНСУ

Свідчать документи

Витяг з військової конвенції від 5/17 серпня 1892 р.

Натхненні однаковим прагненням до збереження миру, Франція і Росія, маючи єдиною метою підготуватися до вимог оборонної війни, викликані нападом військ Троїстого союзу проти однієї з них, домовилися...

1. Якщо Франція зазнає напад з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія використає всі війська, які вона може мати у своєму розпорядженні для нападу на Німеччину.

Якщо Росія зазнає напад Німеччини або Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція використає всі війська... для нападу на Німеччину.

2. У разі мобілізації військ Троїстого союзу або однієї з його держав, Франція і Росія негайно, ... не чекаючи жодної попередньої угоди, мобілізують одночасно всі свої сили і двинуть їх якомога ближче до своїх кордонів.

? Чи згодні Ви з тезою конвенції про те, що Франція та Росія були «натхненні» прагненням до збереження миру? Чи був франко-російський союз агресивним?

Різке посилення військової й морської могутності Німеччини, її територіальні домагання створювали загрозу існуванню Британської імперії. Політика «блискучої ізоляції» ставала небезпечною, і **британська дипломатія почала шукати на континенті союзників** для вірогідного в майбутньому військового зіткнення з Німеччиною.

Зміцнення союзу Німеччини з Австро-Угорщиною, яка була головним супротивником Росії на Балканах, прискорило **військово-полі-**

тичне зближення Франції та Росії. Сторони зобов'язалися надавати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини чи Австро-Угорщини на Росію або Італії й Німеччини на Францію. Конвенція, яка повинна була залишатися в силі на період існування Троїстого союзу, була ратифікована наприкінці 1893 — на початку 1894 р.

У **1904 р.**, після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, *Велика Британія уклала військово-політичну угоду з Францією*, яка отримала назву «*Антанта*» («сердечна згода» або «сердечна угода»).

У **1907 р.** Антанта стала *потрійною*. Підписавши з Великою Британією конвенцію про розподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані й Тибеті, до неї приєдналася й *Росія*. Велика Британія, як і раніше, не брала на себе жодних військових зобов'язань, але угоди з Францією та Росією створювали основу для міцнішої співпраці з цими країнами. *Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. остаточно оформився військово-політичний блок трьох держав — Антанта, що протистояв країнам Троїстого союзу.*

Прагнення до переділу сфер впливу в світі й зміцнення своїх позицій у його різних регіонах привели провідні країни Європи до розуміння необхідності об'єднання зусиль для майбутнього протистояння.

Створення Троїстого союзу й Антанти означало крах *колишньої системи міжнародних відносин*, коли безпека в Європі забезпечувалася угодами між окремими провідними державами. Тепер у край нестійку рівновагу підтримували два потужні військово-політичні блоки.

Створення військово-політичних блоків, до складу яких увійшли всі провідні європейські держави, суттєво зменшило можливості мирного врегулювання конфліктів.

Ловля риби в каламутній воді. Сатирична карта (1899 р.)

❓ Розтлумачте символіку карикатури. Які особливості міжнародних відносин висвітлив автор зображення?

4. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ наприкінці XIX — на початку XX ст.

АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА (1899–1902 рр.)

Варто запам'ятати!

Бури (африканери) — **нащадки** голландських, французьких та саксонських **колоністів**, які оселилися на півдні Африки ще в середині XVIII ст. У боротьбі з англійськими колонізаторами бури **утворили республіки Трансвааль і Оранжеву Вільну державу**.

Серйозним міжнародним конфліктом, що впливав і на європейські події, була англо-бурська війна.

У грудні 1895 р. британці направили збройні підрозділи для захоплення бурської республіки Трансвааль, але бури, використовуючи партизанські методи ведення війни, відбили напад і розгромили англійців.

Німецький імператор Вільгельм II привітав президента Трансвааля телеграмою, висловивши захоплення тим, що бури здолали противника, «не вдаючись до допомоги дружніх держав». Цим Німеччина давала зрозуміти, що в разі необхідності вона підтримає бурів у війні з Великою Британією.

Бури: три покоління зі зброєю.
Фото кінця XIX ст.

КОНФЛІКТ У МАРОККО (1911 р.)

Ще гострішим був конфлікт у Марокко. За домовленостями щодо колоніального розподілу Африки британці в 1904 р. погодились на захоплення Марокко Францією. Французи розпочали «освоєння» цієї країни.

Утім на Марокко претендувала й Німеччина. Улітку 1911 р. німці направили до берегів Марокко два бойові кораблі. Через це ледве не спалахнула німецько-французька війна, до якої, безумовно, були би втягнуті їхні союзники. Лише за посередництва британців вдалося переконати німців відмовитися від зазіхань на Марокко, а «в обмін» Німеччина отримала невелику частину французького Конго.

ДАЛЕКИЙ СХІД ТА ПІВДЕННО-СХІДНА АЗІЯ

На Далекому Сході значно посилювалася Японія. Отримавши перемогу над Китаєм (1894–1895 рр.), Японія завдала принизливої поразки Росії у війні 1904–1905 рр.

США розгромили Іспанію (1898 р.) та захопили іспанську колонію Філіппіни. Це означало фактичне порушення американцями ними ж самими проголошеної «доктрини Монро», згідно з якою США відмовлялися від територіальних домагань поза Американським континентом.

БАЛКАНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ

Ще в ХІХ ст. за Балканами закріпилася недобра слава *«порохової діжки Європи»*. На території півострова жили різні народи, що сповідували різні релігії (православні християни, католики та мусульмани). Тут стикалися інтереси європейських держав, не втрачали гостроти історичні протиріччя між Туреччиною та слов'янськими народами півострова.

Плакат часів
Першої Балканської війни

Ряд європейських країн прагнув витіснити османів з Балкан. Росія мріяла захопити контроль над стратегічно важливими протоками Босфор і Дарданелли. У боротьбі за гегемонію на Балканах зіткнулися інтереси Росії та Австро-Угорщини.

У 1908 р. Австро-Угорщина домоглася *анексії Боснії та Герцеговини*.

Згодом посилювалися протиріччя між молодими балканськими державами, але їхнім спільним головним ворогом залишалась Туреччина.

У 1912 р. Туреччина зазнала поразки у війні з Італією за контроль над територією сучасної Лівії. Цим скористались *Болгарія, Сербія, Греція та Чорногорія*. Об'єднавши свої сили в Балканському союзі, вони в жовтні **1912 р.** оголосили війну Туреччині й у *Першій Балканській війні* розгромили її армію. У травні 1913 р. був підписаний мирний договір, за яким основну частину відво-

йованих в османів територій отримала Болгарія.

Однак зі значним посиленням Болгарії не погоджувались її балканські сусіди. Буквально наступного дня після підписання миру з турками Сербія та Греція уклали союз, спрямований проти Болгарії. До цього союзу приєдналась і Румунія, яка претендувала на частину болгарських земель.

29 червня **1913 р.** болгари, не чекаючи нападу, першими завдали *превентивного (випереджувального)* удару по Сербії та Греції, що знаменувало початок *Другої Балканської війни*. Проте Туреччина насподівано

напала на Болгарію й швидко відвоювала втрачену внаслідок попередньої війни територію. Опинившись наодинці перед кількома супротивниками, Болгарія була розгромлена й попросила миру.

10 серпня 1913 р. в Бухаресті був підписаний мирний договір, за яким Болгарія втратила великі території, що передавались державам-переможцям. Розпався союз між Грецією та слов'янськими державами, що зменшило вплив Росії на Балканах. Болгарія, яка історично тяжіла до Росії, зблизилась зі своїми споконвічними супротивниками — турками, а також Німеччиною та Австро-Угорщиною, що визначило подальші союзні відносини Болгарії та її долю в майбутніх війнах.

Напруженість на Балканах, що залишалася «пороховою діжкою Європи», не спала.

5. ГОНКА ОЗБРОЄНЬ, ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ, ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА

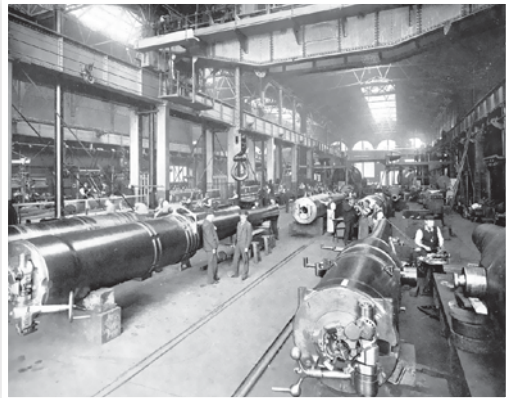
ГОНКА ОЗБРОЄНЬ ТА ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ

Наростання міжнародної напруги та конфлікти свідчили, що збройне зіткнення між ворогуючими воєнно-політичними блоками є лише питанням часу. У Європі розкручувалась гонка озброєнь та підготовка до війни.

Найшвидшими темпами мілітаризація відбувалась у *Німеччині*. У 1912 р. Рейхстаг (німецький парламент) ухвалив орієнтовні показники щодо кількості німецької армії: 800 тис. солдатів у мирний час та 5 млн на час війни. Історія людства ще не знала таких армій. У країні також було розгорнуто будівництво могутнього військово-морського флоту.

Велика Британія, яка не хотіла позбутися колишнього статусу «володарки морів», сприйняла це як виклик і загрозу своєму становищу.

Німеччина й Росія, Франція й Австро-Угорщина, Англія та інші менш впливові держави світу готувалися до війни, не тільки нарощуючи виробництво зброї, а й підвищуючи *мобілізаційну готовність*.

Королівська гарматна фабрика
S. Moorg & Co, Лондон
(Королівський арсенал).
Фото 1897 р.

Варто запам'ятати!

Гонка озброєнь — організація державою масового виробництва військової продукції, зброї, використання наукових досліджень і винаходів для створення нових зразків зброї, здатної завдати найбільшої шкоди живій силі та техніці противника.

ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА**Варто запам'ятати!**

Шовінізм (від фр. chauvinism) — реакційна політика і практика, спрямована на **розпалювання ворожнечі й ненависті між народами**, підкорення та поневолення інших народів. Для шовінізму характерні **войовнича проповідь національної винятковості**, поширення національного егоїзму, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй, приниження інших націй, національний екстремізм.

Підготовка до війни в європейських країнах потребувала не тільки виробництва зброї, а й мілітаристської обробки свідомості людей. У суспільстві провідних європейських держав посилювалися шовіністичні настрої, політичні лідери намагалися здобути популярність агресивними закликами до «переможної війни» проти сусідніх країн і народів.

Загострення міжнародних протиріч, підготовка до світової війни досягала своїх цілей — війна стала неминучою.

Історичні подробиці

Шовіністичні настрої захопили всю Європу — від Російської імперії до Великої Британії. Шовіністична пропаганда велась навіть у школах. Французьким школярам говорилося про «споконвічну агресивність німців» та необхідність реваншу, помсти за поразку у франко-німецькій війні 1870–1871 рр., «продовження воєнної слави Наполеона». Німецьким школярам втлумачували ідеї «несправедливості» сучасної побудови світу, можливості легкої перемоги над «французькими солдатами-боягузами», необхідності завоювання Німеччиною «місця під Сонцем». Суспільство було готовим до війни.

❓ За легендою, Отто фон Бісмарк колись висловився так: «Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священники». Як Ви розумієте ці слова? Чи є актуальними вони сьогодні?

Зображення французького солдата як боягуза, який ховається від німецького солдата.
Малюнок з німецької дитячої книжки (1914 р.)

❓ Яка ідея цього сатиричного малюнку? Як Ви вважаєте, чи були подібні сюжети у французьких виданнях? На що налаштовували читачів подібні малюнки?

6. УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ, АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ на зламі XIX–XX ст.

ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНІ

Свідчать документи

Із меморандуму німецької інтелігенції про Україну

Ця область завдяки своїм власним продовольчим можливостям посилить незалежність Німеччини від закордоння... забезпечить нам рівновагу наших господарських сил... буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини і полегшить житлову проблему...

? У чому полягала важливість українських земель для Німеччини?

Територія України на початку XX ст. входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Можливість прогодувати своїх солдатів та призвати нових робила Україну ласим шматком для ворогуючих сторін. Напередодні війни тільки в підросійській Україні вироблялося майже 16 млн тонн хліба. Україна мала також значний людський потенціал, який можна було використати у воєнних цілях. Так, за весь час війни до російської армії було призвано 3,5 млн українців, а до австрійської — понад 300 тис. осіб.

УКРАЇНА В ПЛАНАХ НІМЕЧЧИНИ

Німеччина прагнула максимально послабити Росію, відрізавши її від Чорного моря і позбавивши економічних ресурсів Південної і Східної України: промислової бази, продовольчих ресурсів і чорноморських портів. Україна розглядалася також як зручний плацдарм для просування на Схід, аж до Індійського океану. Для досягнення цього планувалося провокувати та підтримувати сепаратистські настрої і рухи в Наддніпрянській Україні.

УКРАЇНА В ПЛАНАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Правлячі кола Австро-Угорської імперії розуміли, що монархія не витримає приєднання до неї ще

Плани ворогуючих країн щодо України

? Проаналізуйте геополітичне становище України за цією схемою.

30 млн українців. Тому інтереси імперії зосереджувалися на Волинській і Подільській губерніях, на які не претендувала Німеччина. Для Австро-Угорщини вигідним був протекторат Німеччини над Україною, тому що за такого варіанта розширився б російсько-німецький кордон та поглибилися російсько-німецькі протиріччя. До того ж це б дозволило нейтралізувати «панславістські» впливи Росії серед слов'янських народів Східної Європи та остаточно позбавити її впливу на балканські справи.

РОСІЙСЬКІ ПЛАНИ ЩОДО УКРАЇНИ

Російська імперія претендувала на завоювання Східної Галичини, Буковини та Закарпаття, які розглядалися як частина загальноросійського простору. Після цього царська влада планувала покінчити з так званим «мазепинським центром» (тобто із зосередженням сепаратистів і «потенційних зрадників»), який, на її думку, розташовувався на західноукраїнських землях.

Також це дозволило б остаточно нейтралізувати польські впливи та прагнення і створити умови для поширення російської експансії в бік Східної Європи та Балкан. Для цього Росія використовувала гасла панславізму, фінансувала москвофільський рух, який мав продемонструвати бажання українців «возз'єднатися з матінкою-Росією».

ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

Українці, як і інші залежні народи в складі імперій, не могли розраховувати на національне самовизначення. Тому лідери українського національно-визвольного руху сподівалися, що в ході неминучої війни вдасться скинути імперське ярмо та здобути незалежність.

При цьому представники різних українських національних течій орієнтувалися на різні групи країн, що готувалися до війни. Так, у підросійській Україні С. Петлюра в той час доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою, висловлюючи надію, що ставлення російської влади до «українського питання» зміниться на краще.

Натомість політичні сили, що представляли інтереси українців у імперії Габсбургів, обрали австро-німецьку орієнтацію. Серед них були засновані на початку серпня 1914 р. Головна українська рада на чолі з К. Левицьким і заснований емігрантами з підросійської України Союз визволення України.

Трагічні події Першої світової війни, що розпочалася в серпні 1914 р., призвели до того, що українці опинилися по різні боки фронту, а українські землі потерпали від кровопролитних боїв.

Поміркуймо!

Проаналізуйте плани європейських держав щодо українських земель у Першій світовій війні і ставлення українців до ворогуючих сторін. У чому полягала трагедія українців у тій війні?

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чим можна пояснити посилення британсько-німецьких і франко-німецьких протиріч?
2. Чому в 90-і роки XIX ст. почалося зближення Франції та Росії?
3. Які міжнародні наслідки мало створення військово-політичних блоків?
4. Назвіть країни, які увійшли до Троїстого союзу та Антанти.
5. Визначте за картою, країни якого з ворогуючих воєнно-політичних блоків мали більшу територію. Чи могло це бути визначальним у війні?
6. Назвіть основні міжнародні конфлікти, що відбувалися на початку XX ст.
7. Схарактеризуйте геополітичні плани щодо України Російської, Німецької, Австро-Угорської імперій.
8. Поясніть значення термінів і понять: *гонка озброєнь, шовінізм*.
9. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/TYNEwFg>

II. Обговоріть у групі

1. Виступаючи в Рейхстазі 11 грудня 1899 р., канцлер Німеччини Б. Бюлов сказав: *«Ми не потерпимо, щоб будь-яка іноземна держава, або будь-який чужоземний Юпітер сказав нам: «Що робити? Світ вже поділений!».* Ми не хочемо нікому заважати, але ми і не дозволимо нікому стати на нашому шляху. Ми пасивно не стоятимемо осторонь, тоді як інші ділять світ». Які тенденції в зовнішній політиці його країни відобразила промова канцлера Німеччини?
2. Відомий німецький військовий історик Карл фон Клаузевіц вважав, що війна є продовженням внутрішньої політики держави. Чи згодні ви з такою точкою зору? Які факти з історії провідних європейських держав в останній третині XIX ст. підтверджують (або спростовують) цю думку?
3. Як ви думаєте, які події та процеси, що відбувалися на міжнародній арені в останній третині XIX ст., вказували на наближення Першої світової війни?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Уявіть, що вам як депутатам парламентів Німеччини й Великої Британії, що повністю підтримують зовнішньополітичний курс своїх держав, у 1900 р. довелось б виступити в парламентах цих країн з питань зовнішньої політики. Складіть тексти таких промов.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1882 р. створення Троїстого союзу
1904–1907 рр. створення Антанти

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

§ 30

ФОРМИ ТА НАПРЯМИ ОСВІТИ. УНІВЕРСИТЕТИ

1. Пригадайте, як можна було здобути освіту за доби Раннього Нового часу.
2. Які давні центри освіти у Європі ви пам'ятаєте з попередніх років вивчення історії?
3. Яке значення, на вашу думку, освіта широких верств суспільства має для розвитку держави?

1. УРІЗНОМАНІТНЕННЯ ФОРМ І НАПРЯМІВ ОСВІТИ

Саме в ХІХ ст. формується педагогіка як самостійна наука. Її проблеми обговорювалися і теоретиками-філософами, і практиками. На розвиток освіти впливали події світового й загальноєвропейського масштабу, а також соціальні процеси в кожній країні. Школа розвивалася в умовах поступального економічного розвитку, зростання промисловості, і тому створення нової системи освіти стало історично неминучим.

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ШКІЛЬНУ ОСВІТУ

У *Пруссії* «Загальним положенням про школи» (1794 р.) всі навчальні заклади оголошувалися державними. У 1798 р. у Пруссії була створена Вища рада з освіти. Через десять років Рада була замінена відділом Міністерства внутрішніх справ з питань шкільної освіти.

У *Франції* запровадження такого законодавства фактично почалося в роки наполеонівської імперії. Тоді був визначений статус державних середніх шкіл (ліцеїв), створена система шкільних округів (університетів). У 1881 р. прем'єр-міністр

Американський прогрес.
Картина художника Джона Гаста
(1872 р.)

Франції Ж. Феррі провів закон про безкоштовну шкільну освіту. У 1882 р. він домігся, щоб для дітей від шести до шістнадцяти років навчання було обов'язковим.

У 1830 р. парламент *Великої Британії* уперше фінансував школи. У 1847 р. був виданий закон про державне інспектування навчальних закладів. У 1840-і роки у країні запроваджувалася обов'язкова початкова освіта, були створені урядові комітети для нагляду за відвідуваністю шкільних занять. У 1891 р. ухвалено закон про безкоштовну шкільну освіту. Британський департамент з освіти регулярно виступав із законодавчими ініціативами й щорічно готував *навчально-методичні рекомендації* — «Шкільні кодекси».

У *США* розробка державного шкільного законодавства почалася відразу після завоювання незалежності. Протягом XIX ст. в окремих штатах були видані акти й постанови, що законодавчо визначали діяльність навчальних закладів. Майже скрізь за зразок бралось законодавство Нової Англії. У 1867 р. у Вашингтоні створено федеральний департамент (Бюро) народної освіти.

УПРАВЛІННЯ ШКІЛЬНОЮ ОСВІТОЮ

Організація управління шкільною справою в країнах Заходу відбувалася через взаємодію двох основних тенденцій: *централізацію й децентралізацію*. У Пруссії й Франції здійснювалася централізація шкільної справи.

У середині XIX ст. у *Пруссії* була різко посилена роль центральних шкільних органів. На місцеві громади покладався обов'язок виконувати приписання центру, які були настільки регламентованими, що школа своїми порядками скоріше нагадувала армію. Ініціатива вчителів обмежувалась.

У *Франції* управління школою перебувало під контролем урядових органів на чолі з міністром освіти. На місцях в управлінні школи брали участь впливові особи із заможних верств населення: представники комун і кантонів. Країна була поділена на педагогічні округи (академії). У середині XIX ст. було шістнадцять таких академій. Ректори академій підпорядковувалися міністрові освіти.

Перший урок у школі.
Картина художника
Беньяміна Вот'є (1870 р.)

Історичні подробиці

У Великій Британії викладання релігії в школі не було обов'язковим, але фактично практикувалося в усіх навчальних закладах. Учням громадських (публічних) шкіл надавалося право вибору навчання основам тієї або іншої релігії.

У Пруссії утверджувалися віротерпимість і світський характер освіти. На хвилі революційних подій 1848–1849 рр. відбулося певне зміцнення світської освіти. Однак за умов післяреволюційної реакції вплив шкільних клерикалів знову посилювався. Так, у Пруссії, за конституцією 1850 р., у школі зберігалося викладання релігії. Священнослужителі могли бути викладачами. Початкові навчальні заклади залишилися під наглядом місцевої духовної влади.

У Франції протягом усього XIX ст. відбувалося поступове повернення до світської шкільної політики революції 1789 р. У 1816 р. було запроваджено обов'язкове релігійне навчання. Трохи спала хвиля шкільного клерикалізму в часи Липневої монархії (1830–1848 рр.) і під час революції 1848 р. У 1850 р. ухвалено «закон Фаллу», що фактично віддавав школу під владу клерикалів. Закон 1867 р. трохи обмежив діяльність приватних католицьких навчальних закладів. Стратегічний курс на зміцнення світськості освіти був проголошений законами 1881–1886 рр.

У *Великій Британії* й *США* розвиток шкільної системи відбувався в напрямку децентралізації. Власні статус й адміністрацію, наприклад, мали школи Лондона. У *США* децентралізована система шкільного управління складалася за особливих умов, коли державність тільки формувалася, і штати мали значну самостійність.

В усіх шкільних системах Заходу існували *приватні* навчальні заклади, які перебували під державним контролем. Особливо багато їх було у Великій Британії та США. Переважна частина приватних навчальних закладів перебувала в руках представників різних конфесій і церков.

СТВОРЕННЯ НОВИХ ТИПІВ ШКІЛ

У XIX ст. у країнах Заходу з'явився новий тип навчального закладу — вища початкова школа. Її поява була відповіддю на потреби суспільства в підвищенні рівня масової освіти.

Історичні подробиці

У Великій Британії створення таких шкіл відбувалося до 70-х років XIX ст. До програми вищої початкової школи, крім предметів елементарного навчання, були включені математика, фізика, історія, латина, французька мова. З 1891 р. навчання в школі такого типу оголошено безкоштовним.

У Німеччині перші вищі початкові школи були відкриті на початку XIX ст. Тут, крім загальноосвітньої програми, викладали право, діловодство, бухгалтерію тощо.

У Франції створення вищих початкових шкіл передбачалося «законом Гізо» (1833 р.). Їх відкривали в містах з населенням не менше 5 тис. жителів.

У США перша вища початкова школа була заснована в 1821 р. в Бостоні. Термін навчання становив три-чотири роки.

Успіхом початкової школи Заходу можна вважати значне підвищення грамотності населення.

У XIX ст. в Західній Європі й США відбувається *становлення систем середньої освіти*. У Великій Британії основним типом середньої школи була граматична школа. З порівняно доступної в минулому вона перетворилася на заклад для заможних. У Пруссії у сфері середньої освіти співіснували два основних типи шкіл: гімназія й міська школа (реальне училище). У Франції основними типами шкіл у системі середньої освіти були ліцеї та коледжі. У США головним типом навчального закладу середньої освіти на початку XIX ст. була академія.

Таким чином, розвиток середньої школи на Заході протягом XIX ст. полягав у створенні навчальних закладів класичної й сучасної освіти. Останні набували дедалі більшого поширення, бо були ознакою нового часу.

2. УНІВЕРСИТЕТИ

Варто запам'ятати!

Університет (від лат. universitas — сукупність, спільність) — вищий навчальний заклад, де навчаються майбутні **фахівці з фундаментальних і багатьох прикладних наук**. Як правило, університет здійснює й науково-дослідну роботу. Університети поєднують у своєму складі кілька факультетів, на яких представлена сукупність різних дисциплін, що становлять основи наукового знання.

Вищу освіту в Європі та США здобували переважно в університетах.

Вищу освіту у *Великій Британії* можна було здобути в університетах, інститутах, коледжах. У XIX ст. у зв'язку з потребами індустріальної епохи в країні відкривалися політехнічні інститути, які готували інженерів, технологів з багатьох спеціальностей. Найпрестижнішими вищими навчальними закладами не тільки Великої Британії, а й усієї Європи вважалися Кембриджський та Оксфордський університети. Досить високу репутацію мали вищі навчальні заклади в Лондоні, Ліверпулі, Ньюкаслі, Бірмінгемі, Глазго, Единбурзі та інших містах Великої Британії. Диплом приватної школи дозволяв завершити освіту в Оксфорді або Кембриджі, що, у свою чергу, відкривало широкі можливості для успішної кар'єри в парламенті або уряді.

Гейдельберзький університет.
Сучасне фото

Провідне місце в системі вищої освіти *німецьких держав* займали класичні «старі» університети, історія яких сягала коріннями в середньовіччя. Це Гейдельберзький університет (заснований у 1386 р.), університети у Фрейбурзі, Тюбінгені тощо. Спочатку до їхнього складу входили лише філософський, медичний і теологічний факультети. Згодом додалися й інші напрями підготовки, але ці факультети залишилися провідними. З XIX ст. зразком для всієї Європи став

Берлінський університет (заснований у 1810 р. В. фон Гумбольдтом). Університети деяких німецьких держав, особливо в першій половині XIX ст., були оплотом демократичних сил, серед яких провідну роль відігравали студентські корпорації разом з ліберальною професурою. Незважаючи на автономію університетів, вони піддавалися суворій цензурі з боку офіційної влади.

У *Франції* вищі навчальні заклади в XIX ст. були представлені університетами, що перебували під контролем держави, й вищих шкіл, що були переважно приватними.

Першим вищим навчальним закладом *на українських землях* був Львівський університет, заснований у 1661 р. у Галичині, яка в той час входила до складу Речі Посполитої. Львівський університет став важливим науковим центром. Тут діяли філософський, богословський, правничий і медичний факультети. Викладання вели спочатку німецькою, а пізніше польською мовою. У 1849 р. тут було відкрито кафедру руської словесності (української мови та літератури), яку очолив Яків Головацький. У 1894 р. почала діяти кафедра історії України на чолі з Михайлом Грушевським, у 1900 р. — друга кафедра української літератури на чолі з Кирилом Студинським.

Перший університет на українських землях, підвладних Росії, було відкрито в 1805 р. в Харкові, завдяки клопотанням ученого та громадського діяча Василя Каразіна. Харківський університет став не тільки науковим центром, а й провідником української культури, започаткувавши видання українських газет, журналів, альманахів.

Історичні подробиці

Одним із провідних університетів не тільки Франції, а й усієї Європи залишався *Паризький університет — Університет Сорбонни*, названий на честь його засновника — монаха-домініканця Р. Де Сорбона (1201–1274 рр.), духівника короля Людовика IX. Спочатку, на думку засновників, університет мав бути навчальним закладом міжнародного масштабу. Чотири його факультети — богослов'я, права, медицини й мистецтв — приймали не тільки французів, а й англійців, а також вихідців з німецьких і фламандських земель.

Одним з найстаріших навчальних закладів країни є **Колеж де Франс**, заснований у 1530 р. Спочатку він мав назву Колеж королівських лекторів, а під час Французької революції XVIII ст. був перейменований на Колеж де Франс. Від дня заснування Колеж має самоуправління, не має спеціальних навчальних програм і планів, не видає жодних дипломів і не присуджує вчених звань. Основна його мета — читання безкоштовних публічних лекцій з математики, фізики, природничих наук, психології й соціології, філософії, історії й археології.

У 1834 р. засновано Київський університет Святого Володимира, першим ректором якого став учений-природознавець, філолог та історик Михайло Максимович. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було відкрито університет в Одесі. У цих університетах, за європейськими традиціями, діяли історико-філологічні, фізико-математичні, юридичні й медичні факультети.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Розкажіть, як формувалося шкільне законодавство та управління освітою в різних країнах світу.
2. Як змінювалась роль релігії у шкільній освіті?
3. Схарактеризуйте становлення системи середньої освіти в Західній Європі та США.
4. Коли й де було засновано найдавніший університет у Європі?
5. Як розвивалася система вищої освіти у Великій Британії, Франції, на німецьких та українських землях?
6. Дайте визначення поняття *університет*.

II. Обговоріть у групі

1. Зіставте шкільне законодавство та управління освітою в різних країнах. Де воно було прогресивнішим?
2. Назвіть відомі вам провідні сучасні університети в Європі, Америці та Україні. Користуючись текстом підручника й додатковими матеріалами, спробуйте визначити, що є спільного та відмінного в їхній діяльності.

III. Мислю творчо й самостійно

Порівняйте значення університетів у суспільному житті в XIX ст. й сьогодні.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

Перша половина XI ст. заснування найдавнішого в Європі університету в Салерно (Італія)

НАУКОВІ Й ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ. ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО

1. РОЗВИТОК НАУКИ Й ТЕХНІКИ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Микола
Лобачевський

ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ В РОЗВИТКУ НАУКИ

Видатний російський *математик* **М. Лобачевський** зробив справжню революцію в математичній науці, висунувши теорію неевклідової геометрії.

Вражаючими були досягнення *вчених-фізиків*. Учення про тепло, як про рушійну силу молекул, розробляв англійський учений **В. Томсон**. Установлення механічного еквівалента теплоти є заслугою **Дж. Джоуля** (Велика Британія), **Г. Гельмгольца** (Німеччина) та ін.

Французькі *хіміки* розробили нову хімічну номенклатуру, уперше ввели такі терміни, як

«кисень», «водень».

Французький *зоолог* **Жан Батист Ламарк** створив вчення про еволюцію («ламаркізм»), першим увів термін «біологія». Англійський *лікар* **Е. Дженнер** розробив першу вакцину проти віспи.

ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Кінець XVIII і початок XIX ст. ознаменувалися подальшим *удосконаленням машин для текстильної промисловості*, які були розраховані на застосування парового двигуна. Так, механічний ткацький верстат **Е. Карпайта** приводився в рух паровою машиною.

З'явилися *нові типи металообробних верстатів*. Англійський механік **Г. Модслі** винайшов повністю механізований токарський верстат. У 1818 р. американський винахідник **Е. Вітні** сконструював фрезерний верстат з багаторізальним інструментом (фрезєю).

Не відставала *хімічна промисловість*. Наприкінці XVIII ст. француз **Н. Леблан**

Ключ Морзе. Барельєф
на будівлі Головного
поштампу
в м. Ольденбург
(Німеччина)

започаткував заводське виробництво соди з глауберової солі. У 1839 р. американський винахідник **Ч. Гуд'їр** відкрив процес вулканізації каучуку.

У першій половині XIX ст. у Великій Британії, Німеччині, Франції розгорнулося **будівництво залізниць**, почали застосовувати **колісні річкові пароплави** з паровим двигуном, у країнах Заходу вітрильний морський флот поступився місцем паровому.

Зростало значення **засобів зв'язку**. У 1837 р. американський художник **С. Морзе** винайшов апарат, що передавав короткі й довгі електричні імпульси, які прийомний пристрій зображував у вигляді крапок і тире.

Розвиток технічного прогресу не залишив осторонь **нобут і повсякденне життя людей**. У 1814 р. в Лондоні було встановлено газове освітлення вулиць, що з'єднувалося з головним газопроводом. Шотландський хімік **Ч. Макінтош** винайшов водонепроникну тканину, з якої почали шити верхній одяг. У 1834 р. сліпий французький тифлопедагог **Л. Брайль** розробив рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпих.

2. РОЗВИТОК НАУКИ Й ТЕХНІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ у другій половині XIX ст.

РОЗВИТОК НАУКИ

Французький **фізик Ж. Фуко** в 1851 р. здійснив дослідження з маятником (так званий «маятник Фуко»), які підтвердили добовий оберт Землі. У 1897 р. англійський фізик **Дж. Томсон** відкрив першу елементарну частку — електрон, що входив до складу атома. Француз **П. Кюрі** й французька фізик польського походження **М. Склодовська-Кюрі** вперше впровадили термін «радіоактивність».

У 1869 р. видатний російський учений **Д. Менделєєв** відкрив періодичну систему **хімічних елементів**. На базі розвитку науки наприкінці XIX ст. виникла велика хімічна індустрія.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними досягненнями в галузі **біології й медицини**. У 1859 р. англійський учений **Ч. Дарвін** у своїй роботі «Походження видів» висунув теорію еволюції живих організмів шляхом природного відбору. Класичні дослідження щодо фізіології серцево-судинної системи, органів травлення здійснив російський учений **І. Павлов**. Основоположником сучасної мікробіології й імунології був видатний французький учений **Л. Пастер**. У 1851 р. німецький учений **Г. Гельмгольц** винайшов офтальмоскоп — прилад для дослідження анатомії ока. У 1866 р. австрійський учений

Маятник Фуко у бібліотеці НТУУ «КПІ» у м. Києві. Сучасне фото

Г. Мендель сформулював закономірності спадковості. Австрійський невропатолог і психіатр **З. Фрейд** у 1896 р. вперше визначив основи методу психоаналізу та ін.

Томас Едісон у лабораторії

ДОСЯГНЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Серцевиною технічного прогресу стали енергетика, перехід від пари й кам'яного вугілля до електрики й рідкого палива, освоєння засобів масового виробництва й передачі на далекі відстані електроенергії, використання її для приведення в дію машин, засобів зв'язку й освітлення, бурхливий розвиток електротехніки. У результаті освоєння видобування й переробки нафти, одержання різних рідких нафтопродуктів і використання їх у двигунах внутрішнього згорання значно здешев-

Історичні подробиці

Одного разу юний Томас Едісон повернувся додому зі школи і передав мамі лист від вчителя. Мама зачитала синові листа вголос, зі сльозами на очах: «Ваш син — геній. Ця школа занадто мала, і тут немає вчителів, здатних його чомусь навчити. Будь ласка, вчіть його самі».

Через багато років після смерті матері (Едісон на той час уже був одним з найбільших винахідників в історії) він переглядав сімейний архів і випадково знайшов цей лист. Едісон відкрив його і прочитав: «Ваш син — розумово відсталий. Ми не можемо більше вчити його в школі разом з усіма. Тому рекомендуємо вам вчити його самостійно вдома».

Едісон проривав кілька годин поспіль. Потім він записав до свого щоденника: «Томас Алва Едісон був розумово відсталою дитиною. Але завдяки своїй героїчній матері він став одним з найбільших геніїв свого століття».

...Відомо, що у 12 років офіційна освіта для Едісона завершилася. Він не зміг «вписатися» до шкільної системи через свою допитливість, жвавість розуму, гіперактивність, а також проблеми зі слухом. Томас не вчився більше ні в коледжі, ні в університеті. Якби не мати майбутнього винахідника, він не зміг би стати тим, ким став. Тільки США, не рахуючи Великої Британії, Німеччини і Франції, йому видали 1093 патенти на унікальні винаходи. Це більше, ніж будь-кому іншому в світовій історії.

❓ Яку роль може відіграти школа, родина в житті дитини? Спробуйте навести приклади важливості слова, словесної оцінки для людини. Що Ви думаєте про шанс на кар'єру, успіх для кожного?

лювалося перевезення вантажів і пасажирів, виникли нові види транспорту (автомобіль, літак).

Вражаючими були досягнення в **автомобілебудуванні**. Німецький інженер **Р. Дізель** розробив поршневий двигун внутрішнього згоряння із запаленням від стиску. У 1885 р. **К. Бенц** (Німеччина) сконструював перший автомобіль, що працював на бензині.

У 1882 р. під керівництвом американського винахідника й підприємця **Т. Едісона** була введена в дію **перша електростанція**, що обслуговувала споживачів. Йому ж належить винахід першого звукозаписного пристрою — фонографа. Едісон створив промисловий зразок лампи накаливання, сконструював ряд потужних електричних генераторів.

Стрімко розвивалися **засоби зв'язку**. У 1876 р. американський учитель шотландського походження **А. Белл** винайшов телефон. Через два роки в Пітсбурзі (США) була відкрита перша громадська телефонна станція. А в 1889 р. в США почали використовувати таксофон — телефон-автомат.

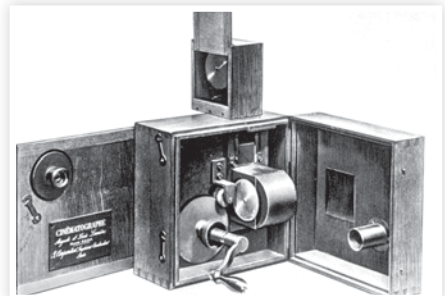
У 1896 р. італійський радіотехнік **Г. Марконі** винайшов радіоприймач.

1895 р. вважається роком народження **кінематографа**. Французькі винахідники **Л. й О. Люм'єри** створили «Сінематограф» — перший кіноапарат для зйомки й проєкції на екран «фотографій, що рухаються».

У другій половині XIX ст. в найбільших містах світу стали активно будувати підземні залізниці, а перша «підземка» — Лондонське **метро** — відкрилося в 1863 р. У 1873 р. в Сан-Франциско (США) був пущений перший у світі трамвай.

Багато винаходів у цей період були зроблені у сфері побуту й для повсякденного життя. У 1880 р. в США була винайдена кулькова ручка. У 1888 р. американський винахідник **Дж. Істмен** випустив у продаж дешевий і простий в обігу фотоапарат «Кодак». Наступного року в магазинах з'явилися перші швейні машинки з електричним приводом американської компанії «Зінгер».

У 1856 р. англійський винахідник **Г. Бессемер** створив конвертор, що використовував продувку повітрям рідкого чавуну для переділу його на сталь. У 1864 р. французький інженер **П. Мартен** винайшов метод виплавки литої сталі в печі, що одержала назву «мартен».

Кіноапарат братів Люм'єр

Апарат «Сінематограф» у музеї Інституту Люм'єрів (Франція)

У 1866 р. шведський винахідник **А. Нобель** винайшов динаміт — вибухову речовину на основі нітрогліцерину, що знайшло застосування в гірничодобувній та інших галузях промисловості.

3. ЛІТЕРАТУРА

Напрямок розвитку літератури	Основні риси	
<p>Неокласицизм (друга половина XVIII — початок XIX ст.)</p>	<p>Неокласицизмом називають напрям у літературі, що визнавав свою художню правду у відкинутому класицизмі. Неокласицизм звертався до античної спадщини як до норми й ідеального зразка, був тісно пов'язаний із Просвітництвом, прагнучи відобразити високі героїчні й моральні ідеали. Видатними представниками цього напрямку були Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ф. Шиллер, Й.-В. Гете.</p>	 <p>Йоганн Вольфганг Гете</p>
<p>Романтизм (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)</p>	<p>Творчість представників цього напрямку була звернена до минулого або абстрактних мрій, роздумів про добро й зло. Романтики намагалися розкрити таємницю особистості, осягти її духовний світ. Німецький романтизм вирізняє інтерес до казкових і міфологічних мотивів, що виразилося у творчості братів В. і Я. Грімм, Е. Гофмана, Г. Гейне. Для англійського романтизму характерний інтерес до суспільних проблем. Представниками романтизму були В. Вітмен, О. Пушкін та ранній Ш. Бодлер, Дж. Байрон, В. Скотт, В. Гюго, А. Міцкевич, Е. По, в українській літературі — Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко (еволюціонував у бік реалізму), П. Куліш, М. Костомаров.</p>	 <p>Вальтер Скотт</p>

Напрямок розвитку літератури	Основні риси	
<p>Реалізм (з початку 30-х років XIX ст.)</p>	<p>Принципами реалізму в літературі були: об'єктивне відображення всіх сторін життя в гармонії з авторським ідеалом; відтворення типових характерів, конфліктів, ситуацій при повноті їхньої художньої індивідуалізації. Перевага надавалася проблемам «людини й суспільства», життю «маленької людини». Представниками реалізму в літературі XIX ст. були О. де Бальзак, Стендаль, Ч. Діккенс, Г. Флобер, М. Твен, Л. Толстой, Ф. Достоєвський, М. Гоголь, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний; І. Франко (він працював і під гаслами модернізму).</p>	 <p>Оноре де Бальзак</p>
<p>Натуралізм (остання третина XIX ст.)</p>	<p>Представники натуралізму прагнули до «об'єктивного», безстороннього відтворення реальності, уподібнюючи художнє пізнання науковому. Вони виходили з уявлення про те, що доля, воля, духовний світ людини соціальним середовищем, побутом, спадковістю, зумовлені фізіологією. Серед представників натуралізму були: Е. Золя, Г. Гауптман, брати Е. і Ж. Гонкур, А. Хольц, С. Крейн, Ф. Норріс та ін.</p>	 <p>Еміль Золя</p>
<p>Символізм (1870–1910 рр.)</p>	<p>Представники цього напрямку в літературі й мистецтві зосереджувались переважно на художньому вираженні своїх почуттів й інтуїтивному розумінні сутності речей за допомогою символів. Головними ознаками символізму були багатозначність образів, гра метафор й асоціацій. Зачинателем символізму у світовій літературі був пізній Ш. Бодлер. Серед представників символізму в літературі були: П. Верлен, П. Валері, С. Малларме, А. Рембо, М. Метерлінк, О. Блок, Андрій Білий. Яскравим модерністом був М. Коцюбинський.</p>	 <p>Поль Верлен</p>

Різні художні напрями співіснували та взаємовпливали один на один.

Свої відмітні риси мала й література кожної країни. Вони визначалися характером соціально-політичних умов і суспільних відносин в історії кожного народу. У кожної нації була своя історична й соціально-політична доля, свій життєвий уклад, свій спосіб мислення.

4. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ФРАНЦІЇ, БРИТАНІЇ, РОСІЇ

Французький художник **Е. Делакруа** (1798–1863 рр.) вважається творцем історичного живопису нового часу. Краща з його історичних картин — «Вступ хрестоносців у Константинополь».

Реалістичний напрям у французькому образотворчому мистецтві започаткував пейзажний живопис художників так званої «**Барбізонської школи**» (які працювали в селі Барбізон біля Парижа).

Мазепа на вмираючому коні. Картина художника Ежена Делакруа (1828 р.)

❓ Як пов'язана ця картина з історією України?

Лідером **реалістичного напрямку** у французькому живописі середини XIX ст. був **Г. Курбе** (1819–1877 рр.). Кращі його картини «Каменярі», «Похорони в Орлеані» здобули художникові світову славу.

Англійський художник **В. Тернер** (1775–1851 рр.) прославився серед сучасників як «історичний» живописець, тому що його пейзажі зазвичай доповнювалися міфологічною або історичною сценою («П'ята страта єгипетська», «Загибель армії Ганнібала в Альпах» і багато інших).

Творчість англійського художника **Дж. Констебля** (1776–1837 рр.) пов'язана як з реалістичним мистецтвом, так і з романтизмом.

У картинах **В. Тропініна** (1776–1857 рр.) й особливо **О. Венеціанова** (1780–1847 рр.) розкривалися моральні якості селян, змальовувалася російська природа.

Явищем світової культури стала картина **К. Брюллова** (1799–1852 рр.) «Останній день Помпеї». **О. Іванов** (1806–1858 рр.) більш як 20 років працював над своїм монументальним полотном «Явлення Христа народу», основною темою якого є духовне переродження людей.

Головною подією російського живопису другої половини XIX ст. стала організація в 1870 р. «**Товариства пересувних художніх виставок**»,

яке об'єднало художників-реалістів. Були серед них і майстри історичного живопису (*В. Суриков*), пейзажу (*О. Саврасов, І. Шишкін*), портретисти (*І. Крамської, В. Серов* та ін.).

І. Рєпін (1844–1930 рр.) творив у багатьох жанрах. Його картини розкривали вільнолюбство, духовну красу народу («Бурлаки на Волзі», «Царівна Софія», «Не чекали» та ін.). *Творчість Рєпіна тісно пов'язана з Україною*; він сам походив з козацького роду (одним з його предків був український козак Ріпа). Ілля Юхимович знав українську мову й історію українського народу. Під час роботи художника над всевітньо відомою картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану» йому позували відомі діячі науки та культури.

МОДЕРНІЗМ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Навколо *Е. Мане* (1832–1883 рр.) об'єдналася група молодих художників, які шукали нові шляхи в мистецтві. За художниками закріпилася назва, дана на сміх спритним журналістом — *імпресіоністи*. Приводом послужила назва картини *К. Моне* (1840–1926 рр.) «Враження. Схід сонця».

Варто запам'ятати!

Імпресіонізм (фр. *impression* — враження) — напрям у мистецтві останньої третини XIX — початку XX ст., представники якого прагнули **відобразити світ у його рухливості й мінливості**, передати свої скороминущі враження.

Увесь шлях розвитку імпресіонізму пов'язаний із творчістю пейзажиста *К. Моне*. Він нерідко писав той самий краєвид у різний час доби. Відомі такі його серії, як «Скирти сіна» та «Руанський собор».

Життєрадісне сприйняття світу, властиве імпресіонізму, виявилось у творчості *О. Ренуара* (1841–1919 рр.). В одному з кращих своїх творів «Бал у саду Мулен де ла Галет» він зобразив широку панораму рухливої багатолюдної маси, осяяної нерівними відблисками світла.

Образ людини привертав увагу художника-імпресіоніста *Е. Дега* (1834–1917 рр.). Головним засобом характеристик своїх персонажів *Е. Дега* вибирає рух («Блакитні танцівниці», «Перед стартом» й інші картини).

Враження. Схід сонця.
Картина художника
Клода Моне (1872 р.)

Художників **В. Ван Гога, П. Гогена, П. Сезанна, А. де Тулуз-Лотрека** іноді називають **постімпресіоністами**. Вони не сприймали інтерес імпресіоністів до випадкового й швидкоплинного. Для них був характерний інтерес до філософських і символічних аспектів зображення.

В. Ван Гог (1853–1890 рр.) у своїх картинах виразив той глибокий трагізм, з яким він сприймав життя. **П. Гоген** (1848–1903 рр.) залишив Європу й багато років провів на Полінезійських островах. Природа й життя тубільців, які здавались йому сповненими первозданної чистоти, стали джерелом його творчого натхнення.

5. АРХІТЕКТУРА

За доби Наполеона **від французької архітектури** зажадали помпезної величі Римської імперії. Одне з відомих творінь цього періоду — Триумфальна арка на площі Каррузель у Парижі (1806 р.) архітекторів **Ш. Перс'є** й **П. Фонтена**.

Варто запам'ятати!

Класицизм (від лат. classicus — зразковий) — стиль і напрям у літературі й мистецтві кінця XVIII — початку XIX ст., що **звертався до античної спадщини** як до норми й ідеального зразка.

«Кришталевий палац» у Лондоні.
Робота архітектора Джозефа Пакстона

У **Німеччині** архітектори (**Шинлель, Кленце**) і скульптори (**Шадов, Раух**) дотримувалися традиційних, існуючих ще з XVIII ст. форм класицизму.

Архітектура «Вікторіанської епохи» у **Великій Британії** відрізнялася співіснуванням класицизму й готичного стилю. У 40–50-х роках XIX ст. в готичному стилі побудовано будинок парламенту в Лондоні (**Ч. і Е. Беррі**). У 50-х роках починаються нові пошуки вдосконалення технічних форм будівництва: «Кришталевий

палац» для Всесвітньої виставки в 1851 р. в Лондоні побудовано **Дж. Пакстоном** із заліза та скла.

Кращі зразки **російської архітектури** — Адміралтейство **А. Захарова**, Казанський собор і Гірничий інститут **А. Вороніхіна**, споруди **К. Россі** в Петербурзі; комплекси будівель **О. Бове, Д. Жюльєрді** й інших майстрів.

Інженери й архітектори другої половини XIX ст. творили нову, **модерністську архітектуру**.

Варто запам'ятати!

Модернізм — загальний термін для різних **нових напрямів** в образотворчому й іншому видах мистецтва, які намагались порвати з художніми традиціями XIX ст.

У США сталеві конструкції найбільше застосовували в мостобудівництві (міст над Ніагарою, Бруклінський міст, 1869 р.). У Чикаго в 1885 р. побудовано перший надвисотний будинок — хмарочос.

В архітектурі, як і в декоративному мистецтві другої половини XIX ст., популярною стала **еклектика**.

Варто запам'ятати!

Еклектика (від грец. *eklektikos* — той, що обирає) — свідоме **поєднання** різномірних, **органічно несумісних елементів** і деталей (наприклад, архітектурних) в одному творі.

6. МУЗИКА

Творчість **австрійського** композитора **Й. Гайдна** (1732–1809 рр.) відзначається стрункістю і пропорційністю. Й. Гайдна називали «батьком» симфонії й струнного квартету.

Геніальний **В. Моцарт** (1756–1791 рр.) — автор популярних і сьогодні опер «Весілля Фігаро», «Дон Жуан», «Чарівна флейта», «Реквієм» та інших творів, зокрема симфоній, смичкових квартетів, клавірних концертів.

Національним генієм **німецького** народу є **Л. ван Бетховен** (1770–1827 рр.), класик симфонічного жанру. Він створив відомі сонати «Патетична», «Місячна», «Аврора» й ін.

Найвидатніший представник **французької** музики XIX ст. **Г. Берліоз** (1803–1869 рр.) відомий як творець цілого ряду симфоній.

Опера **Ж. Бізе** (1838–1875 рр.) «Кармен» не сходить зі сцени вже більш як 100 років. **Ж. Оффенбах** (1819–1880 рр.) став одним з основоположників французької класичної оперети («Прекрасна Єлена», «Перикола» й ін.).

Вершиною **італійської** оперної школи стала творчість **Дж. Верді** (1813–1901 рр.). Деякі його оперні хори стали гімнами національного руху.

Сцена з балету «Лебедине озеро» в Королівському театрі в Лондоні (Велика Британія). Сучасне фото

Видатний композитор і скрипаль **Н. Паганіні** (1782–1840 рр.) домагався різноманіття звучання скрипки й підсилював вплив на слухачів віртуозними технічними прийомами — грою на одній струні, імпровізаціями.

Польська музика набула світового значення завдяки творчості свого національного генія **Ф. Шопена** (1810–1849 рр.). Всесвітню популярність здобули його мазурки, полонези, балади, сонати, ноктюрни.

Творчість **М. Глінки** (1804–1857 рр.) започаткувала класичний період **російської** музики. Відомі його опери «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила», романси й пісні.

Всесвітнє значення мала творчість **П. Чайковського** (1840–1893 рр.), який мав українське походження. Основними його жанрами були опера й симфонія. Серед творів П. Чайковського, які дотепер не сходять зі сцен провідних театрів світу, — опери «Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Орлеанська дівка»; балети «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик».

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які були основні досягнення в розвитку техніки й технологій у другій половині XIX ст.?
2. Назвіть найважливіші винаходи Т. Едісона й визначте їхнє значення для подальшого розвитку технічного прогресу.
3. Назвіть основні напрями розвитку літератури наприкінці XVIII — у XIX ст. та їх представників.
4. Зазначте основні особливості творчості художників Франції, Великої Британії, Росії в XIX ст.
5. У чому полягала відмінність постімпресіонізму від імпресіонізму?
6. Назвіть основні витвори архітектури XIX ст.
7. Поясніть значення термінів і понять: *класицизм, модернізм, імпресіонізм, еkleктика*.

II. Обговоріть у групі

1. Як проявлявся взаємозв'язок у розвитку науки й техніки в XIX ст.?
2. Як ви вважаєте, чому багато митців XIX ст. зверталися до історичної тематики?

III. Мислю творчо й самостійно

Які з творів світової літератури XIX ст. видаються вам найактуальнішими для осмислення цієї епохи? Які з них не втратили своєї злободенності й у наші дні? Обґрунтуйте свій вибір.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

МАСОВЕ ВИРОБНИЦТВО. ЗАРОДЖЕННЯ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

**ОПРАЦЮЙТЕ ТЕКСТ ПАРАГРАФА ТА ПІДГОТУЙТЕ
ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ**

1. МАСОВЕ ВИРОБНИЦТВО

Кінець XIX — початок XX ст. — це час, коли розпочалося масове виробництво товарів. Це стало можливим лише за наявності машин.

Машини змінили характер праці й роль людини у виробництві. Багато хто відзначав, що механізація праці веде до перетворення працівника на «додаток» до машини, якусь безособову істоту, «гвинтик». Але час середньовічних майстрів, які неквапливо створювали одиничні вироби, що відзеркалювали індивідуальність автора, незворотно минув. Технічний прогрес переважав витрати, властиві будь-яким новаціям.

В *організації виробництва* відбулися якісні зміни. Американський інженер **Ф. Тейлор** організував роботу на *конвеєрі* — системі безперервного й потокового виробництва стандартизованих виробів, що забезпечувало гігантське зростання продуктивності праці. Конвеєр із другої половини XIX ст. став панівною системою організації масового виробництва на фабриках і заводах.

Наприкінці XIX ст. підприємець **Г. Форд** сконструював свій автомобіль і незабаром запустив його у масове виробництво. У 1915 р. з конвеєрів його заводів сходило вже до 250 тис. машин на рік.

У жовтні 1913 р. на заводі в Хайланд-парку Генрі Форд запустив свій перший автомобільний складальний конвеєр. І тепер збірка автомобіля «ФОРД-Т» займала не 14, а 1,5 год.

Фото із зібрання Генрі Форда та Ford Motor Company

❓ Винахід конвеєра сприймається неоднозначно. На деяких сучасних підприємствах від нього відмовляються.

- Як Ви вважаєте, завдяки чому конвеєр сприяв значному підвищенню продуктивності праці?
- Які недоліки має конвеєр для робітників, їхнього самопочуття?

Генрі Форд і його творіння.
«Форд Т» став володарем премії
«Кращий автомобіль XX ст.»

Вартість фордівських автомобілів постійно зменшувалась, і їх могли придбати представники різних верств населення. Ціна автомобіля в 1910 р. становила 20 середньомісячних окладів кваліфікованого робітника, а в 1922 р. робітник міг купити авто, заощадивши три місячні зарплати.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. було налагоджено масове виробництво не тільки автомобілів та іншої техніки, а й одягу, предметів побуту. З'явилися великі магазини. Символом масового виробництва товарів стало

гасло одного з нью-йоркських супермаркетів: *«Якщо Ви не знаєте, чого хочете — заходьте до нас, воно в нас є!»*

Історичні подробиці

Для підвищення якості та здешевлення виробництва автомобілів Форд удосконалював конвеєр, стандартизував технологію, заощаджував навіть на фарбуванні машин. Г. Форду належить відомий вислів: *«Ви можете придбати автомобіль «Форд» будь-якого кольору, за умови, що цей колір — чорний».*

2. ПЕРЕДІСТОРІЯ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Варто запам'ятати!

Масова культура — культура, що є популярною й переважає серед широких верств населення в суспільстві.

Передумови масової культури формуються з моменту виникнення людства, а конкретніше — з появою християнської цивілізації. Як приклад, наводять спрощені варіанти Священних книг («Біблія для бідних» тощо), розрахованих на масову аудиторію.

Витоки масової культури пов'язані з появою в європейській літературі XVII–XVIII ст. пригодницького, детективного, авантюрного роману. Саме він значно розширив аудиторію читачів за рахунок величезних тиражів. Прикладом є творчість англійського письменника Д. Дефо — автора відомого роману «Життя й незвичайні пригоди Робінзона Крузо».

Великий вплив на розвиток масової культури мав прийнятий у 1870 р. у Великій Британії закон про **загальну грамотність**. Він

дозволив багатьом людям освоїти основний вид художньої творчості XIX ст. — роман.

Важливою передумовою масової культури стала поява можливостей її поширення завдяки **розвитку засобів масової комунікації**. Не тільки газети, а й радіо, кіно тиражували та швидко переносили зразки масової культури з міста до міста, з країни до країни, з континенту на континент. І ось уже італійська пісня стає популярною в Сполучених Штатах, а американський джаз швидко захоплює європейців; мюзикл, поставлений у Парижі, вітають глядачі на Бродвеї в Нью-Йорку.

Масова культура виникла в XX ст. не так завдяки розвиткові техніки, зручних засобів передачі інформації, як **завдяки демократії**. Бо найбільш розвинутою та поширеною масова культура є в розвинутому демократичному суспільстві, наприклад, у Сполучених Штатах з їх Голівудом — справжнім символом масової культури.

РИСИ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Типові риси масової культури — **стандартизація**, засилля легко доступних форм, **ринкове ставлення до мистецтва, науки, політики, релігії** як до виробників товарів споживчої вартості. На відміну від високої, елітарної культури, орієнтованої на думаючу, інтелектуальну публіку, масова культура свідомо орієнтується на усереднений рівень масового споживача.

Рисою масової культури є те, що її продукти мають бути **цікавими**, нехай простими, але «гарно зробленими» — із чітким сюжетом, захопливими перипетіями, відповідного жанру. Серед таких жанрів у кіно, яке бурхливо розвивалось у 1920-х роках, — комедія, мелодрама. Пізніше з'явилися фільми жахів, фантастика тощо.

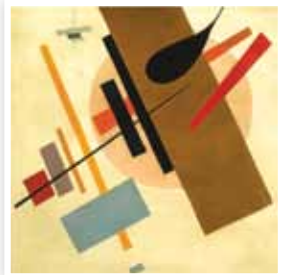
Масова культура є **комерційною**, її зразки мають добре продаватися. Не має значення, що це: книжки чи фільми, театральні вистави чи мюзикли.

Тому, з одного боку, творці масової культури орієнтуються на смаки пересічної людини, особливо не переймаючись її культурним чи інтелектуальним розвитком. З іншого боку, твори масової культури мають бути якісними, інакше вони не користуватимуться попитом.

Масова культура не є синонімом поганого смаку, а користування її плодами не є ознакою низького культурного рівня.

Робінзон Крузо.
Малюнок
Тараса Шевченка
(1856 р.)

Супрематизм.
Картина художника
Казимира
Малевича (1916 р.)

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняттю масова культура.
2. Якими були передумови та витоки розвитку масової культури на початку ХХ ст.?
3. Схарактеризуйте риси масової культури.
4. Що означає комерційність масової культури?
5. Яке призначення масової культури в суспільстві?
6. Що є спільного й відмінного в масовій культурі початку ХХ ст. та сьогодення?

ОЗНАЙОМТЕСЯ З НАВЕДЕНИМИ ЦИТАТАМИ ТА ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

Російський та американський соціолог і культуролог **Питирим Со-рокін** відзначав у середині ХХ ст.:

«Як комерційний товар для розваг, мистецтво дедалі частіше контролюється торговельними ділками, комерційними інтересами й віяннями моди... Подібна ситуація творить з комерційних ділків вищих цінителів краси, змушує художників підкорятися їхнім вимогам, що нав'язуються до того через рекламу й інші засоби масової інформації».

- Спробуйте спростувати або підтвердити слова вченого.

Американський політолог **Збігнев Бжезинський** любив повторювати фразу, що стала крилатою:

«Якщо Рим дав світу право, Британія — парламентську систему, Франція — культуру й республіканський устрій, то сучасні США дали світу науково-технічну революцію та масову культуру».

- Як Ви розумієте ці слова?
- Чи згодні ви з особливою роллю США як «законодавця моди» у сфері масової культури? Проілюструйте відповіді на ці запитання прикладами з історії початку ХХ ст. та сьогодення.

Американському кіносценаристу **Ричарду Молтбі** належать слова про те, що масова культура «...дозволяє нам утекти, але не звідкись і не кудись, а від власного утопічного «я»... Якщо злочин масової культури полягає в тому, що вона взяла наші мрії, упакувала їх, а потім знову продала нам, то існує також її позитивний аспект: вона забезпечує нас мріями, настільки різноманітними, що самі ми нізащо б їх не вигадали».

- Чи згодні ви з тим, що масова культура «забезпечує нас мріями»? Наведіть приклади з відомих Вам кінофільмів.

На думку українського філософа й культуролога **Галини Лозко**, необхідною є нейтралізація негативного впливу масової культури на фор-

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ЗЛАМУ ХІХ–ХХ ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЛЮДИНУ Й СУСПІЛЬСТВО

1. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ зламу ХІХ–ХХ ст.: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

В останній третині ХІХ ст. в передових країнах Європи і США завершується *друга науково-технічна революція* (деякі вчені вважають індустріальну революцію, що розпочалася у Великій Британії в 60-ті роки ХVІІІ ст., першою науково-технічною революцією).

Варто запам'ятати!

Науково-технічна революція (НТР) — докорінне якісне перетворення продуктивних сил на основі прискореного розвитку науки і техніки (науково-технічного прогресу) та перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

В основу другої науково-технічної революції були покладені *зміни в енергетичній базі*, у переході на рідке паливо та електрику.

Важливі зміни в останній третині ХІХ ст. відбулися в *сільському господарстві*. У цей період почали широко застосовувати мінеральні добрива та нові аграрні технології, використовуватися сільськогосподарські машини (зокрема, трактори). Це дозволило підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, збільшити забезпечення сировиною промислового виробництва, розширити постачання продовольства для міського населення.

На основі досягнень науково-технічної революції в цей період відбувалася революція й у *військово-стратегічній сфері*. На зламі ХІХ–ХХ ст. для неї було характерно:

- поява нових видів стрілецького озброєння та артилерії;
- поява військової авіації та танків;
- створення потужних військово-морських флотів;
- створення нових видів вибухових речовин та отруйних газів;
- використання у військових цілях засобів радіозв'язку.

Революція у військово-стратегічній сфері була викликана прагненням провідних держав забезпечити собі переваги в гонці озброєнь і стала підґрунтям для підготовки до світової війни.

Науково-технічна революція багато в чому зумовила зміни в соціальній структурі більшості країн світу. Збільшувалась кількість найманих робітників, зайнятих як у промисловому виробництві, так і в сільському господарстві. Відтік у міста великої кількості колишніх селян сприяв зростанню чисельності робітничого класу. Унаслідок впровадження со-

ціального законодавства у провідних державах світу, усвідомленого підключення підприємців про збереження кадрових працівників поступово підвищився рівень життя кваліфікованих робітників, зріс ступінь їх соціального забезпечення. Проте в Росії та інших державах, де існував надлишок робочих рук, більшість найманих робітників були абсолютно соціально незахищеними.

Формувався «середній клас», до якого входили службовці, інтелігенція, професійні військові. Одночасно скорочується частка спадкової аристократії, хоча вона продовжувала зберігати важливі позиції в системі урядування й державної бюрократії (чиновники та службовці державного апарату).

2. ЗМІНИ У ВИГЛЯДІ МІСТ І СІЛ. ОДЯГ

У XIX ст. розпочався процес урбанізації, що стало характерною ознакою індустріальної доби.

Унаслідок урбанізації суттєво **змінювався вигляд великих міст**: будинки ставали вищими, вулиці прямишими й ширшими.

Багаті буржуа почали будувати в центрі міст **великі житлові будинки**. У них було багато кімнат різного призначення: вітальні, спальні, їдальні. Збільшилися розміри вікон, у кімнатах стало значно тепліше й світліше.

Бідняки жили в **нетрях**, де не було каналізації, лютували голод і заразні хвороби. Найчастіше родини тулилися в одній кімнаті. Меблями для бідняків були скриня, дерев'яне ліжко з матрацом і стіл.

НТР та суспільні зміни вплинули на повсякденне життя людини, у тому числі — на одяг. Мода в одязі, що раніше диктувалася королівським двором, поступилася місцем моді буржуазної.

Чоловічий костюм у цілому набув однаковості, діловитості, практичності. Він став чіткіше ділитися за функціональним призначенням. Піджаки й жакети перетворилися на робочий одяг, фрак — на парадний, вихідний. Наприкінці XIX ст. в моду увійшли смокінги (Англія), які одягали, вирушаючи в чоловічий клуб, театр, ресторан.

Американське місто в XIX ст.

Нетрі Лондона в XIX ст.

На вулицях Стамбула в XIX ст.

Одяг жінки відрізнявся великою різноманітністю й був покликаний підкреслити багатство та процвітання її чоловіка. На початку XIX ст. жіноче плаття нагадувало туніку, пояс був під самими грудьми, внизу спідниці й на рукавах — безліч воланів. Жіноче вбрання доповнювалося дорогими прикрасами.

У середині століття в жіночій моді, де тон задавала Франція, утвердився стиль Другої імперії. У вжиток увійшов крінолін — куполоподібна спідниця з безліччю нижніх спідниць або сталевих обручів. Особливо модними були золоті мережива.

Наприкінці XIX ст., з появою нових транспортних засобів (автомобіль, трамвай), поширенням масового спорту *жіночий одяг спростився*. На зміни в одязі вплинуло прагнення до рівноправності жінок, їхня боротьба за право на освіту. З'явилися жінки-службовці, лікарі, вчителі. У побут увійшли спідниця з блузою, костюм, що складається зі спідниці й жакета, пальто.

Прості люди носили те, що не заважало працювати і що можна було дозволити собі фінансово. Народний костюм витіснявся загальноєвропейським міського типу, хоча багато деталей зберігалися (зокрема, орнамент, прикраси).

Мешканці і мешканки Лондона, 1906 р.

Англійські селяни, початок XX ст.

? Розгляньте фотографії та визначте основні відмінності в одязі мешканців міст і сіл.

3. ЕМАНСИПАЦІЯ

РУХ ЖІНОК ЗА ЕМАНСИПАЦІЮ

Варто запам'ятати!

Емансипація — 1) емансипація (від лат. *emancipatio*) — звільнення від залежності, підлеглих, пригноблення, забобонів; 2) емансипація жінок — надання жінкам рівноправ'я в суспільному, трудовому та сімейному житті; прагнення до рівних прав чоловіків і жінок. Вважалося, що нерівність зобов'язана своїм походженням насильницькому підпорядкуванню чоловіками жінок. Боротьба жінок за емансипацію відбувалася в трьох напрямках — у сфері освіти, права та політичної діяльності.

Рух жінок за емансипацію розпочався із часів *Французької* революції кінця XVIII ст.

Боротьба за емансипацію жінок знову активізувалася в епоху Липневої революції 1830 р. у Франції. У цей час з'явився і сам термін «емансипація». У другій половині XIX ст. боротьба за рівноправність жінок у Франції тривала, але реальних результатів досягнуто не було.

У *Німеччині* ще в 1792 р. Т. фон Гіппель видав книжку, в якій на користь державного блага вимагав звільнення жінки. Проте тривалий час у Німеччині не існувало політичного жіночого руху. Виборчі права належали жінкам лише на місцевих громадських виборах, але не скрізь і переважно неодруженим. Із 60-х років XIX ст. почали з'являтися численні товариства й спілки, найчастіше створені самими жінками; почали виникати спеціальні навчальні заклади для жінок, що помітно поліпшувало їхню освіту.

Рух за емансипацію жінок набув широкого розмаху й у *Великій Британії*. Заміжні жінки здобули в 1882 р. право розпоряджатися своєю власністю, а в 1886 р. — право залишити собі дітей у разі розлучення. У цій країні з'явилася перша спілка для заохочення жіночої промислової праці, що привело до створення інших подібних товариств.

ФЕМІНІЗМ

Варто запам'ятати!

Фемінізм (фр. *feminisme* від лат. *femina* — жінка) — у широкому сенсі **прагнення до рівноправності жінок із чоловіками** в усіх сферах життєдіяльності суспільства; у вузькому сенсі — **жіночий рух**, метою якого є усунення дискримінації жінок і зрівняння їхніх прав з чоловічими.

Феміністський рух виник наприкінці XVIII ст. Уперше вимоги рівноправності жінки висунули під час Війни за незалежність у США (1775–1783 рр.). Першою американською феміністкою вважають *А. Адамс* (1744–1818 рр.). Вона увійшла в історію фемінізму знаменитою фразою: «Ми не станемо підкорятися законам, у прийнятті яких не брали участь, і владі, що не представляє наших інтересів» (1776 р.).

У Франції в 1789 р. (у рік початку революції) став виходити перший журнал, присвячений боротьбі жінок за рівність, виникли жіночі революційні клуби, члени яких брали участь у політичній боротьбі. Однак французька Конституція 1791 р. відмовила жінкам у виборчому праві. Того ж року Національним зборам була представлена *«Декларація прав жінки й громадянки»*, підготовлена *О. де Гуж* за зразком «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р. У цьому документі містилася вимога визнання повної соціальної й політичної рівноправності жінок. Тоді ж створено першу жіночу політичну організацію «Товариство жінок — революційних республіканок». Однак у 1793 р. її діяльність заборонив Конвент, а згодом, у період розгулу яacobинської диктатури, й саму *О. де Гуж* страчено на гільйотині.

У 1795 р. жінкам Франції заборонили з'являтися в громадських місцях і на політичних зборах, а в 1804 р. імператор Наполеон Бонапарт у своїх указах закріпив підлегле становище жінок щодо чоловіків.

Страта Олімпії де Гуж
(гравюра XIX ст.)

Перед стратою
О. де Гуж сказала: «Якщо
жінка гідна зійти на
ешафот, то вона гідна
ввійти до парламенту».

Одним з перших феміністських документів є твір англійки **М. Волстонкрафт** «Захист прав жінок» (1792 р.), у якому доводилася необхідність надання жінкам можливості здобувати освіту.

Боротьба жінок за рівноправність в останній третині XIX ст. відбувалася у трьох напрямках:

- **у сфері освіти** жінки домагалися рівного доступу до навчальних закладів, рівного з чоловіками права на освоєння різних спеціальностей;
- **у сфері права** — домагалися можливості розпоряджатися своєю власністю;
- **у політиці** — висували вимогу щодо права голосу.

Жіночий рух за рівні права розвивався у Франції, Австро-Угорщині, США, але найбільш послідовним і масштабним він був у Великій Британії, де ним керувала вдова адвоката з Манчестера **Е. Панкхорст**.

СУФРАЖИЗМ

Варто запам'ятати!

Суфражизм (від англ. suffrage — право голосу) — жіночий рух за надання жінкам **рівного із чоловіками виборчого права**.

У 1848 р. у штаті Нью-Йорк дві відомі американські реформістки **Л. Мотт** й **Е.-К. Стентон** провели перший публічний мітинг, вимагаючи право голосу для жінок. Учасники цього руху одержали назву «**суфражистки**». Цього ж року Е.-К. Стентон створила «Конвенцію з боротьби за права жінок».

XIV поправка до Конституції США (1866 р.) визначила американське громадянство й включила до числа громадян колишніх рабів. Прихильники рівноправності статей стверджували, що ця поправка також стосується жінок. Ця ідея, однак, була негативно сприйнята консервативною більшістю (включаючи й багатьох жінок). Тому в останній третині XIX ст. були створені дві незалежні суфражистські організації: Американська жіноча суфражистська асоціація (1869 р.) та Національна

Акція протесту суфражисток.
Малюнок початку XX ст.

❓ Поясніть, що зображено на малюнку. У якій країні це відбувається? Що може свідчити про перебування людей у державній установі?

американська жіноча суфражистська асоціація (1890 р.). Національна асоціація обрала шлях лобювати ухвалення поправки до федеральної Конституції про право жінок брати участь у виборах, а Американська жіноча суфражистська асоціація зосередилася на роботі в кожному зі штатів окремо.

Друга тактика увінчалася результатами раніше: уже в грудні 1869 р. жінки штату Вайомінг одержали право не тільки брати участь у виборах, а й бути присутніми в суді як присяжні засідателі. Згодом схожі закони ухвалили й інші штати: Колорадо (1893 р.), Айдахо та Юта (1896 р.), однак минуло ще півстоліття боротьби, поки 4 червня 1919 р. Конгрес прийняв XIX поправку до Конституції США, що гарантувала американським жінкам виборчі права. 18 серпня 1920 р. була завершена ратифікація цієї поправки, коли 36 із 48 існуючих на той час штатів схвалили її, і XIX поправка набула чинності закону.

Суфражистки проводили галасливі акції й вирізнялися шокуючою поведінкою (носили чоловічий одяг, курили сигари), що викликало в багатьох неприязнь до них. Вони організовували мітинги й демонстрації протесту, приковували себе до огорож палаців, били скло в державних установах. Їх заарештовували й кидали до в'язниць.

Проте суфражистки привертали дедалі більше уваги до себе відстоюванням рівноправності жінок.

Боротьба жінок за свої права дала певні результати. Уперше у світі право голосувати на виборах завоювали в 1893 р. жінки Нової Зеландії. У 1906 р. перші жінки-депутати були обрані до парламенту Фінляндії. У Великій Британії право голосу жінки здобули в 1918 р. У перші десятиліття XX ст. виборче право вибороли також жінки Данії, Австралії, США, Німеччини й ряду інших країн.

4. ТРАДИЦІЙНІ ТА ІНДУСТРІАЛЬНІ СУСПІЛЬСТВА

Традиційні цивілізації (або суспільства) — китайська, індійська, ісламська та інші — багато в чому не були схожими на західноєвропейську цивілізацію, що складалася ще з часів Відродження. У традиційному суспільстві над людиною панували вікові традиції й звичаї (обряди, заборони тощо). *Таке суспільство не було схильне до сприйняття будь-яких нововведень.*

У системі цінностей **західної, індустріальної цивілізації** на перший план висувалася активна, творча, перетворювальна діяльність людини. Наукове пізнання розширювало сили й винахідницькі здатності людини, її можливості

На вулицях Лондона. Фото XIX ст.

перетворити навколишній світ. У західноєвропейській цивілізації поступово вищою цінністю ставала особистість, що призвело до усвідомлення важливості прав людини й прагнення формувати громадянське суспільство, засноване на пріоритеті законів, обов'язкових для всіх громадян.

Індустріальна цивілізація вплинула на розвиток цивілізацій усіх регіонів світу, *сприяла швидкому перетворенню навколишнього світу*. Це вже в наш час привело як до загального покращення якості життя в розвинених країнах, так, з іншого боку, до екологічної кризи та інших глобальних проблем.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Якими явищами в економіці супроводжувалася науково-технічна революція?
2. Як науково-технічна революція вплинула на соціальну структуру країн Європи та Північної Америки?
3. Опишіть наслідки процесу урбанізації в XIX ст.
4. Чим були зумовлені зміни в одязі людей на початку XX ст.?
5. Схарактеризуйте рух жінок за емансипацію в другій половині XIX ст.
6. Назвіть сучасні країни, де главою держави чи уряду є жінка.
7. Поясніть значення основних понять параграфа підручника: *науково-технічна революція, емансипація, суфражизм, фемінізм*.
8. Виконайте онлайн вправу <https://cutt.ly/fYNEs6>

II. Обговоріть у групі

1. Зазначте основні напрями впливу НТР на людське суспільство та повсякденне життя.
2. Знайдіть у мережі Інтернет фото міст Європи та Північної Америки зламу XIX — XX ст. та визначте їхні спільні та відмінні риси.
3. Зіставте рух жінок за рівноправ'я у Великій Британії, Франції, Німеччині та США. Де було досягнуто найбільших успіхів у емансипації жінок і чим це було зумовлено?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як змінилося становище жінки в наш час порівняно з XIX ст.? Чи актуальні сьогодні ідеї фемінізму та суфражизму?
2. Підготуйте есе на тему: «Основні протиріччя технічного прогресу в XIX ст. та його вплив на розвиток суспільства».

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛІВ 4 І 5

1. Складіть розгорнутий план «Особливості міжнародних відносин й зовнішньої політики великих держав в останній третині XIX ст.».

2. Складіть у зошиті таблицю «Колоніальні володіння провідних держав світу (кінець XIX ст.)».

Колонії Великої Британії	
Колонії Франції	
Колонії Німеччини	
Колонії Росії	

3. Складіть у зошиті таблицю «Утворення військово-політичних блоків».

	Троїстий союз	Антанта
Країна, рік приєднання до блоку		

4. Складіть у зошиті хронологічну таблицю «Розвиток науки і технічного прогресу».

Дата	Подія

5. Складіть у зошиті узагальнюючу таблицю «Література та мистецтво: діячі й твори».

	Література	Живопис	Архітектура	Музика
Неокласицизм				
Романтизм				
Реалізм				
Модернізм				
Інші напрями та течії				

6. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/Y7cK9Z266VDS7p777> або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

§ 35

ОСНОВНІ ІДЕЇ, ЗДОБУТКИ, ВИКЛИКИ «ДОВГОГО» ХІХ СТОЛІТТЯ

1. «ДОВГЕ» ХІХ СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА ВИКЛИКИ

«ДОВГЕ» ХІХ СТОЛІТТЯ: ІДЕЇ ТА ЗМІСТ

ХІХ століття виявилось надзвичайно багатим на важливі історичні події та явища, вплинуло на подальший хід історії, аж до сьогодення. Історик **Е. Гобсбаум** назвав його «довгим століттям».

? **Пригадайте** визначення поняття «довге» ХІХ століття.

Історичні подробиці

Ерік Джон Ернест Гобсбаум, всесвітньо відомий британський історик, писав про «довге ХІХ століття» у трьох томах свого дослідження (вийшли друком у 1962–1987 рр.): «Доба революцій: Європа 1789–1848»; «Доба капіталу: Європа 1848–1875» і «Доба імперій: Європа 1875–1914». У цих книгах Е. Гобсбаум не тільки відобразив панораму розвитку європейської буржуазної цивілізації, а й зробив замальовки з життя пересічних людей того часу. Через це Е. Гобсбаума називають одним з основоположників «історії повсякденності».

? Що означає історія повсякденності?

Чому, на Ваш погляд, опис війн і революцій, сторінки біографій можновладців та полководців не можуть дати повної картини минулого?

Учений вважав, що перебіг подій ХІХ ст. визначила **Французька революція 1789 р. та індустріальна революція в Британії**. За концепцією історика, це була **«подвійна революція», яка заклала основи нової, індустріальної цивілізації**.

Ідеї Е. Гобсбаума розвинув американський історик **В. Мак-Ніл**. У своїй книзі «Сходження Заходу» він зробив висновок про важливий поворот, що відбувся під час «довгого ХІХ століття». Унаслідок цього повороту **історія Заходу злилася зі світовою історією, що поглинула історію всіх інших цивілізацій**.

Соціальні зміни в Європі та утвердження демократії, технічний прогрес і поява нових технологій тощо стали «мірилом розвитку» всього світу. Саме поняття «цивілізований» стало для багатьох означати «європейський», «такий, як у Європі».

Таким чином, «довге» ХІХ століття увібрало в себе, зокрема:

- Французьку революцію 1789 р. та революції в інших країнах;
- індустріальну революцію, що після Великої Британії поширилася на всю Європу;
- становлення імперій та зростання їхньої могутності;
- формування громадянського рівноправ'я та парламентської демократії.

Поступальний розвиток людства був перерваний початком Першої світової війни в 1914 р. Зазнали краху могутні імперії (Австро-Угорська, Німецька, Османська, Російська).

У Європі наростала глибока політична та економічна криза, формувалися передумови революцій; світ зазнав величезних змін.

Отже, 1914 р. поклав кінець «довгому» ХІХ століттю.

ВИКЛИКИ «ДОВГОГО» ХІХ СТОЛІТТЯ

«Довге» ХІХ ст. поставило перед людством **нові виклики**.

Система міжнародних відносин, створена після краху наполеонівської імперії, залишила ґрунт для нових конфліктів між різними країнами та групами країн.

Головною особливістю ХІХ ст. було **домінування у світі імперій**, зокрема — Англійської, Французької, Російської, Австро-Угорської.

Важливі зміни були пов'язані зі створенням національних держав — об'єднанням Італії та Німеччини. Значної могутності досягли на межі ХІХ–ХХ ст. США й Німеччина, які стали претендувати на економічний і політичний перерозподіл сфер впливу в тогочасному світі, зокрема на перегляд колоніальних володінь і ринків.

Особливе місце в міжнародній політиці «довгого століття» зайняло так зване «Східне питання», що виникло у зв'язку з розвалом Османської імперії.

Важливим чинником міжнародної картини світу ХІХ ст. стало завершення британського завоювання Індії. Країни Далекого Сходу протягом ХІХ ст. були примусово «відкриті» для світової торгівлі, що повністю змінило їхню подальшу історію. Країни Сходу та інших частин світу поступово залучалися до єдиної світової системи господарства й міжнародних відносин, створених європейцями.

У період «довгого» ХІХ століття зародилися **нові напрями суспільної думки**. Наполеонівські війни 1792–1815 рр., породжені Французькою революцією, спричинили **поширення революційних ідей**, а також посилення **націоналізму**.

Європа на довгі роки залишалась ареною **революційних потрясінь**. Особливу роль в історії ХІХ ст. відіграли революції 1848–1849 рр. Вони стали своєрідними відповідями на виклики, що постали перед суспільством унаслідок «подвійної революції» кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. Ці революції відображали конфлікт природного права громадян

з «божественним правом монархів», обстоювали претензії «середнього класу» на представництво в державній владі, виявляли протест соціальних низів супроти зубожіння, пробуджували свідомість національних меншин у Центральній та Східній Європі.

Протягом XIX ст. набирав силу робітничий рух, поширювалися соціалістичні ідеї, які невдовзі визначили долю Росії та ряду інших країн. Революційний і національно-визвольний рухи охопили Азію та Африку.

З другої половини XIX ст. посилюється нечуваний **індустріальний поступ, соціально-політична та економічна модернізація** низки країн. Саме тоді постає сама ідея модернізації, з якої походять численні теорії та ідеї.

Нью-Йорк, 5-та Авеню,
1900 р.:
де автівка?

Нью-Йорк, 5-та Авеню,
1913 р.:
де кінь?

❓ Коні, яких використовували впродовж десяти тисяч років як транспорт, були повністю замінені на автомобілі в Нью-Йорку лише за 13 років. Про що це свідчить?

Утворюються монополії, посилюється міграція населення. Відбуваються великі соціальні перетворення: селянська реформа 1861 р. в Російській імперії, скасування рабства в США як наслідок Громадянської війни та ін.

ЗДОБУТКИ «ДОВГОГО» ХІХ СТОЛІТТЯ

«Довге» ХІХ століття було небаченим доти проміжком часу за *інтенсивністю розвитку науки й кількістю відкриттів*. Виникнення телеграфу, радіо, зростання мережі залізничних шляхів сприяло комунікації між людьми, надавало можливість обмінюватись досвідом. Темпи науково-технічного прогресу вели до поширення освіти й зростання достатку, що, у свою чергу, сформувало запит на підвищення рівня потреб у комфорті та просторі. Докорінно змінилося *повсякденне життя людини*. Але в різних країнах залишалися свої особливості способу життя. Наприклад, соціальні пенсії були запроваджені в Данії ще в 1828 р.

Нові тенденції з'явилися *в мистецтві*. Ця доба була відзначена безліччю шедеврів і видатних досягнень у всіх сферах культури. На зміну класицизму прийшов романтизм, а потім — реалізм. Наприкінці ХІХ ст. постав модерн — як прояв бунту молоді, мистецтво оновлення й експресії.

Завершив «довге ХІХ століття» початок Першої світової війни в 1914 р. Унаслідок цієї війни з мапи світу зчезли колись могутні імперії — Австро-Угорська, Німецька, Османська та Російська. Розпалася існуюча до того система міжнародних відносин, глибокі зміни відбулись у розвитку всіх країн світу.

«Довге ХІХ століття» змінилося «коротким ХХ століттям» (за визначенням того ж Е. Хобсбаума — 1914–1991 рр.). До вивчення його історії Ви приступите в наступному класі.

2. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ХІХ ст. ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСКУ КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ ХІХ ст.

Історичні подробиці

Зі статті українського історика Ярослава Грицака

«Особливість української історії полягає в тому, що абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни».

Пригадайте, у складі яких держав перебували українські землі наприкінці ХІХ ст.

Величезні зміни, започатковані Французькою революцією ХVІІІ ст. та індустріальною революцією в Європі, зачепили весь континент, у тому числі — укра-

їнські землі. На території України розвивались міста, відбувався перехід до нових видів транспорту тощо. Чисельність українців збільшилася протягом століття з 10 до 26 мільйонів. *Але процеси модернізації, що відбувалися на Заході, доходили до України із запізненням і не набирали тут такої інтенсивності.*

Не тільки на початку ХХ ст., а навіть пізніше, аж до останньої третини ХХ ст. модернізація не сильно зачепила українське суспільство.

Великою проблемою була *відсутність державності українського народу* та його розділення між іншими державами, які контролювали в той час українські землі.

Надзвичайно важливою особливістю української історії було те, що саме в ХІХ ст. за відносно короткий історичний час за взірцем інших слов'янських народів *виникла українська національна свідомість,*

Перші автомобілі з'явилися на території України ще наприкінці ХІХ ст. У 1897 р. газета «Львівський кур'єр» писала, що авто нафтового магната К. Обживольського «...сопе, мов слон-астматик, бекає, як недорізаний кабан, трясеться, як баба в лихоманці...». Машина важила 650 кг, довжина її сягала понад 2 м, а ширина — 1,5 м. Ціна такої машини дорівнювала вартості багатопверхового будинку в центрі міста.

сформувалася нова національна територія. Історію України ХІХ ст. описують як період національного відродження.

З попередніх розділів підручника Ви дізналися про роль українців у наполеонівських війнах та суспільних рухах у Російській імперії, про досягнення науковців.

В Україні складається низка наукових шкіл, які мали високий рівень наукової культури і впливали на загальний умонастрій суспільства. *Школа з хімії* створюється в Київському університеті. У Харкові **М. Бекетов** (1827–1911 рр.) створив школу фізичної хімії. У Києві й Одесі працював один із братів **Ковалевських, Олександр** (1840–1901 рр.), відомий зоолог; і він, і його молодший брат **Володимир**, чоловік знаменитої Софії Ковалевської (уродженої Корвін-Круковської, родом українки), зробили великий внесок у розвиток *еволюціоністської концепції Дарвіна*. Дарвін знав обох і давав їм у розмові з Тімірязєвим високі оцінки, особливо Олександрю.

М. Остроградський (1801–1861 рр.), родом з Кобеляцького повіту, математик світової величини, і **В. Буняковський** (1804–1889 рр.), родом з Бара на Поділлі, теж з паризькою освітою, разом з росіянином **П. Чебишевим** заснували в Російській імперії власну математичну школу.

І. Мечников (1845–1916 рр.), випускник Харківського університету, співчував українському національному рухові. В Одесі, де він викладав в університеті, Мечников став членом Громади. 1888 р. він переїхав до Пастерівської лабораторії в Париж. Лауреат Нобелівської премії, людина з європейською науковою славою, Мечников ніколи не втрачав зв'язків з Україною; з Парижа він приїжджав до Києва налагоджувати роботу санітарно-епідеміологічної лабораторії на зразок тієї, яку створив в Одесі й у якій працював у Франції.

Вам відомо про творчість всесвітньо відомих українських літераторів від Івана Котляревського до Тараса Шевченка. Марко Кропивницький та інші діячі українського театру, українські архітектори, скульптори, художники, музиканти сприймали тогочасні тенденції польських, французьких, російських та інших митців й інтегрували їх до українського національного змісту.

Чимало українських громадських лідерів і діячів культури були провідниками європейських суспільних і культурницьких ідей і водночас — посланцями української культури в Європі, частиною якої завжди була і є Україна.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

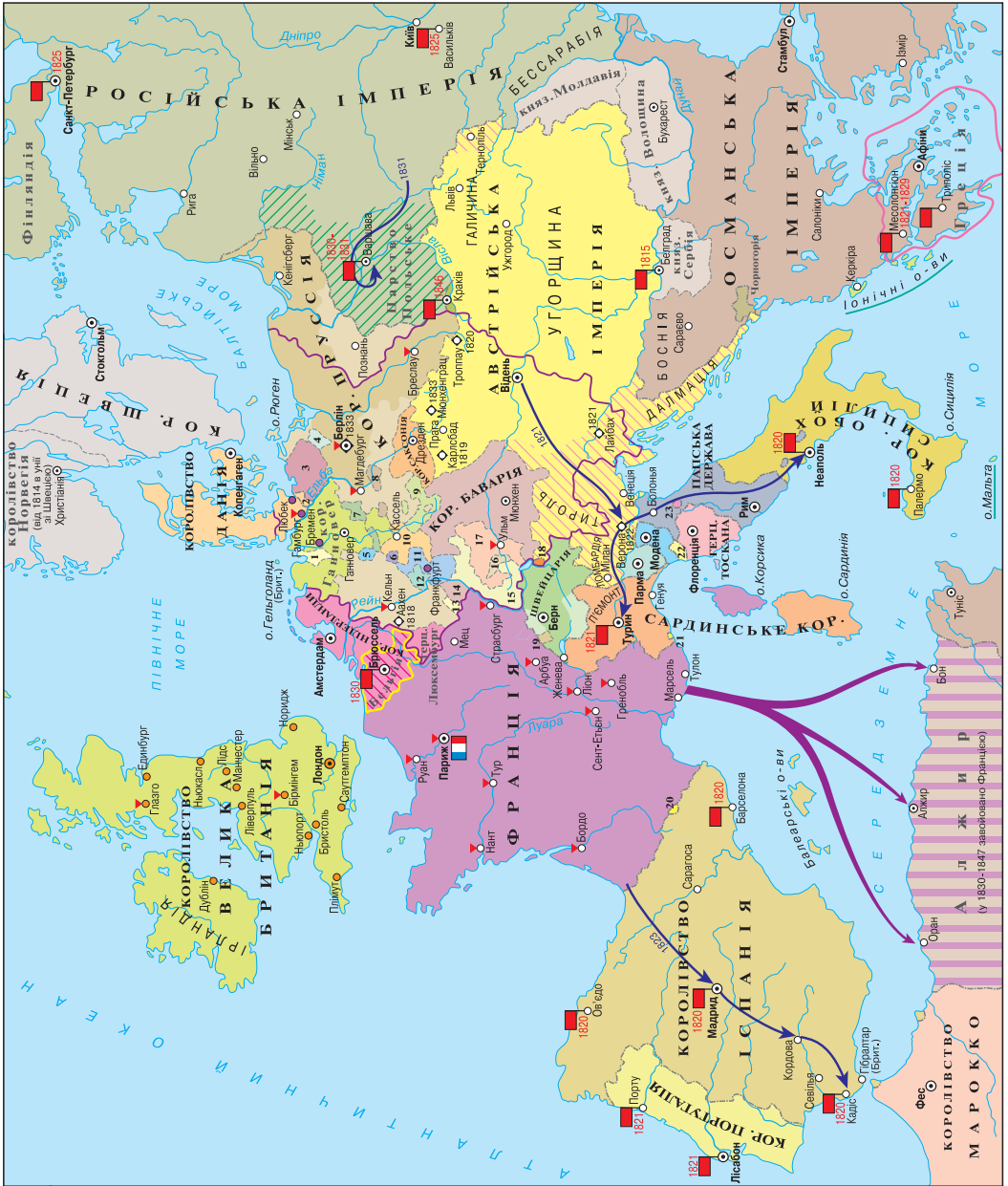
1. Які події включала в себе «подвійна революція», що заклала основи нової, індустріальної цивілізації?
2. У чому полягали особливості розвитку системи міжнародних відносин у XIX ст.?
3. Якими були головні риси соціально-економічних та політичних процесів у XIX ст.?
4. Назвіть основні тенденції розвитку науки й мистецтва в XIX ст.
5. Схарактеризуйте основні зміни в повсякденному житті людей протягом XIX ст.
6. Покажіть на карті (*форзац 2*) імперії, які домінували у світі в XIX ст.
7. Схарактеризуйте основні особливості української історії XIX ст.
8. Поясніть значення термінів і понять: *індустріальна цивілізація*, «довге XIX століття».

II. Обговоріть у групі

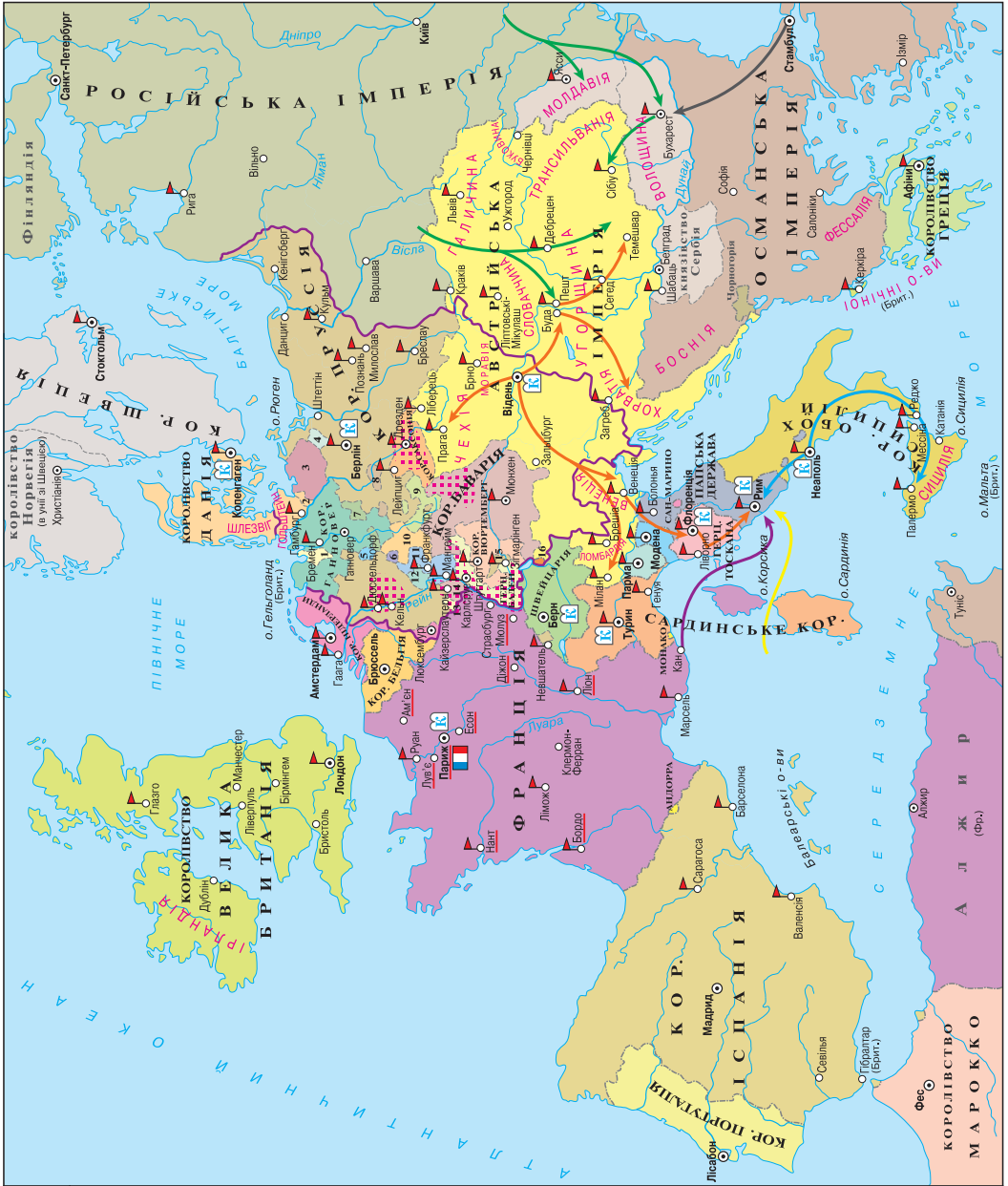
1. Чи можуть подолання проблем та відповіді на виклики, які постають перед суспільством, сприяти формуванню нових суспільних здобутків? Спробуйте визначити, які здобутки отримала сучасна Україна через суспільну відповідь на виклики останніх часів.
2. Якщо вважати, що під час «довгого XIX століття» історія Заходу злилася зі світовою історією, то чи означало це «другорядність» історії Нового світу? Чи можна вважати події в США та Канаді в XIX ст. та пізніше частиною історії Заходу — поряд з історією європейських країн? Чи можна так само говорити про країни Латинської Америки?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Британський історик Е. Гобсбаум метафорично назвав Французьку революцію 1789 р. та індустріальну революцію в Британії — тобто промислову й політичну революції — «подвійним кратером великого діючого вулкану» і, заразом, означив період 1789–1848 рр. як «століття революцій». Як ви розумієте ці слова?
2. На думку американського історика І. Мак-Ніла, з XIX ст. історія Заходу злилася зі світовою історією й поглинула історію всіх інших цивілізацій. Що, на ваш погляд, це означає? Чи можна сказати, що після «довгого XIX століття» самі події в Європі були найважливішими та визначали хід світової історії у XX ст.? Ознайомившись із подіями сьогодення, чи можна сказати, що на початку XXI ст. європейська історія є світовою історією, поглинувши історію інших частин світу?

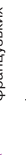
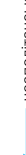
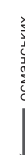

Країни Європи в 1815–1847 рр.	
Територіальні зміни в Європі за ухвалою Віденського конгресу 1815 р.	
<ul style="list-style-type: none"> до Австрії до Росії до Швейцарії 	<ul style="list-style-type: none"> до Пруссії до Нідерландів
<ul style="list-style-type: none"> о. Мальта 	
<ul style="list-style-type: none"> до Великої Британії 	
<ul style="list-style-type: none"> Кордонні Німецького союзу, створеного в 1815 р. Німецькі вільні міста Кордонні держав після Віденського конгресу 	
<ul style="list-style-type: none"> Місця і роки проведення конгресів Священного союзу 	
<ul style="list-style-type: none"> Револьюційні рухи 1815–1847 рр. у Франції 	
<ul style="list-style-type: none"> Липнева революція 1830 р. 	
<ul style="list-style-type: none"> Осередки революційних і національно-визвольних рухів із зазначенням років Виступи робітників Осередки чартистського руху у Великій Британії Прийняття революційних і національно-визвольних актів в інших країнах Священного союзу Початок французького завоювання Алжиру (1830 р.) 	
<ul style="list-style-type: none"> Новоутворені держави: Королівство Бельгія (від 1830 р.) Королівство Греція (від 1832 р.) 	
<ul style="list-style-type: none"> Цифрами на карті позначено: 	
1	герц. Ольденбург
2	герц. Саксен-Веймар-Ейзенах (від 1815 в уніт з Данією)
3	герц. Мекленбург-Шверін
4	герц. Мекленбург-Стреліц
5	княз. Ліпте-Детмольд
6	княз. Вальдек-Штайн
7	герц. Вальдек-Штайн
8	герц. Ангальт
9	Тюрингія
10	княз. Гессен-Кассель
11	герц. Гессен-Дармштадт
12	герц. Саксен-Кобург-Гота
13	княз. Ліхтенберг (до Ольденбургу)
14	Пфальц (до Баварії)
15	герц. Баден
16	княз. Гогенцоллерн (до Пруссії)
17	герц. Вюртемберг
18	княз. Ліхтенштайн
19	княз. Невшатель (до Пруссії)
20	респ. Андорра
21	княз. Монако
22	респ. Сан-Марино
23	респ. Сан-Марино

**Революції 1848–1849 рр.
Національно-визвольний рух
у Європі**

- Лютева (1848 р.) революція в Парижі. Проголошення Другої республіки
- Париж** Червене (1848 р.) повстання у Франції
- Осередки революційного руху 1848–1849 р.
- Назви земель, охоплених національно-визвольною боротьбою
- Німецькі землі, охоплені рухом за загальнонімецьку конституцію (травень 1848 р.)

Збройні дії сил контрреволюції та іноземних інтервентів із придушення революції

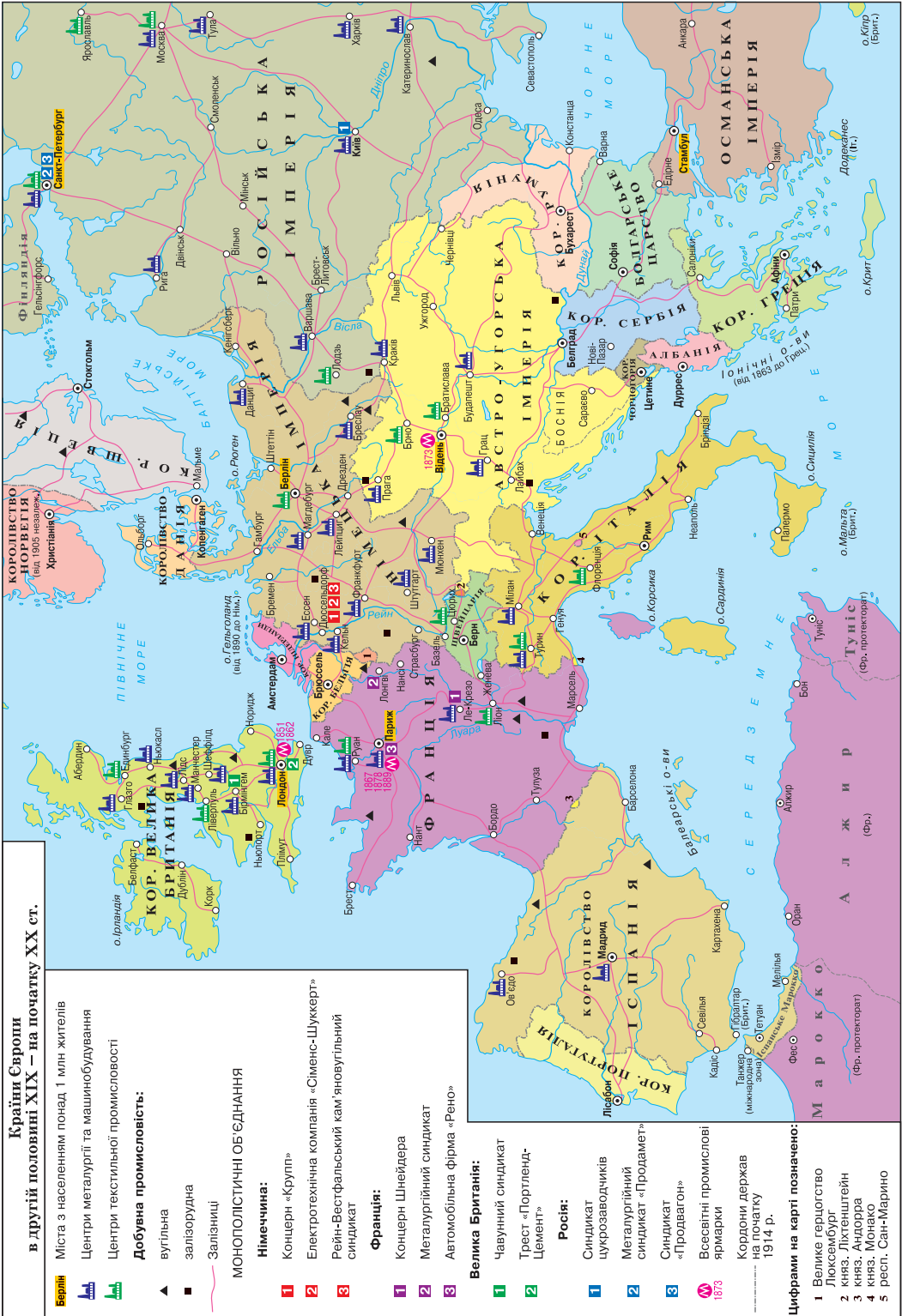
- австрійських
- російських
- французьких
- іспанських
- неаполітанських
- османських

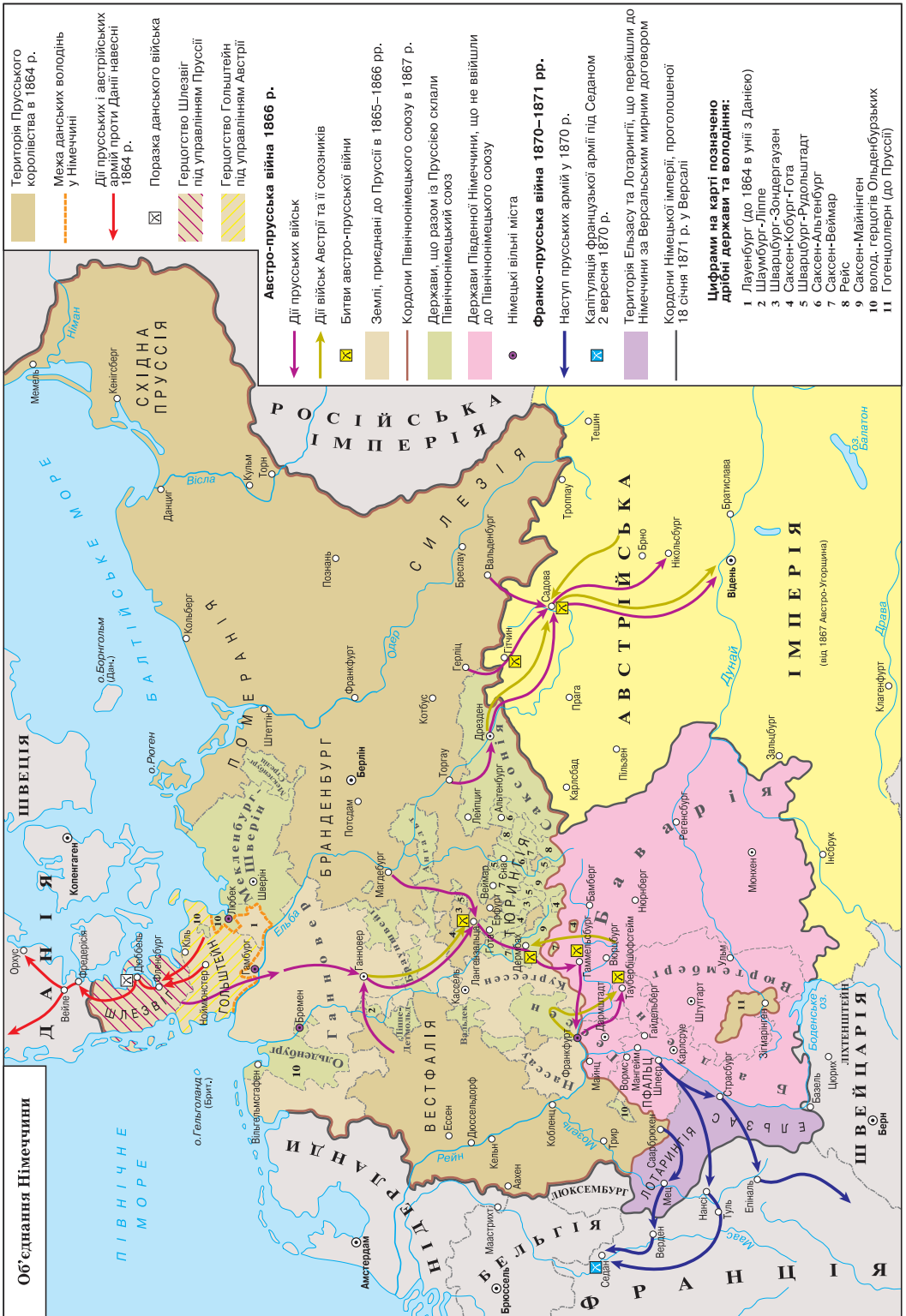
Прийняття конституцій європейськими державами в 1848–1849 рр.

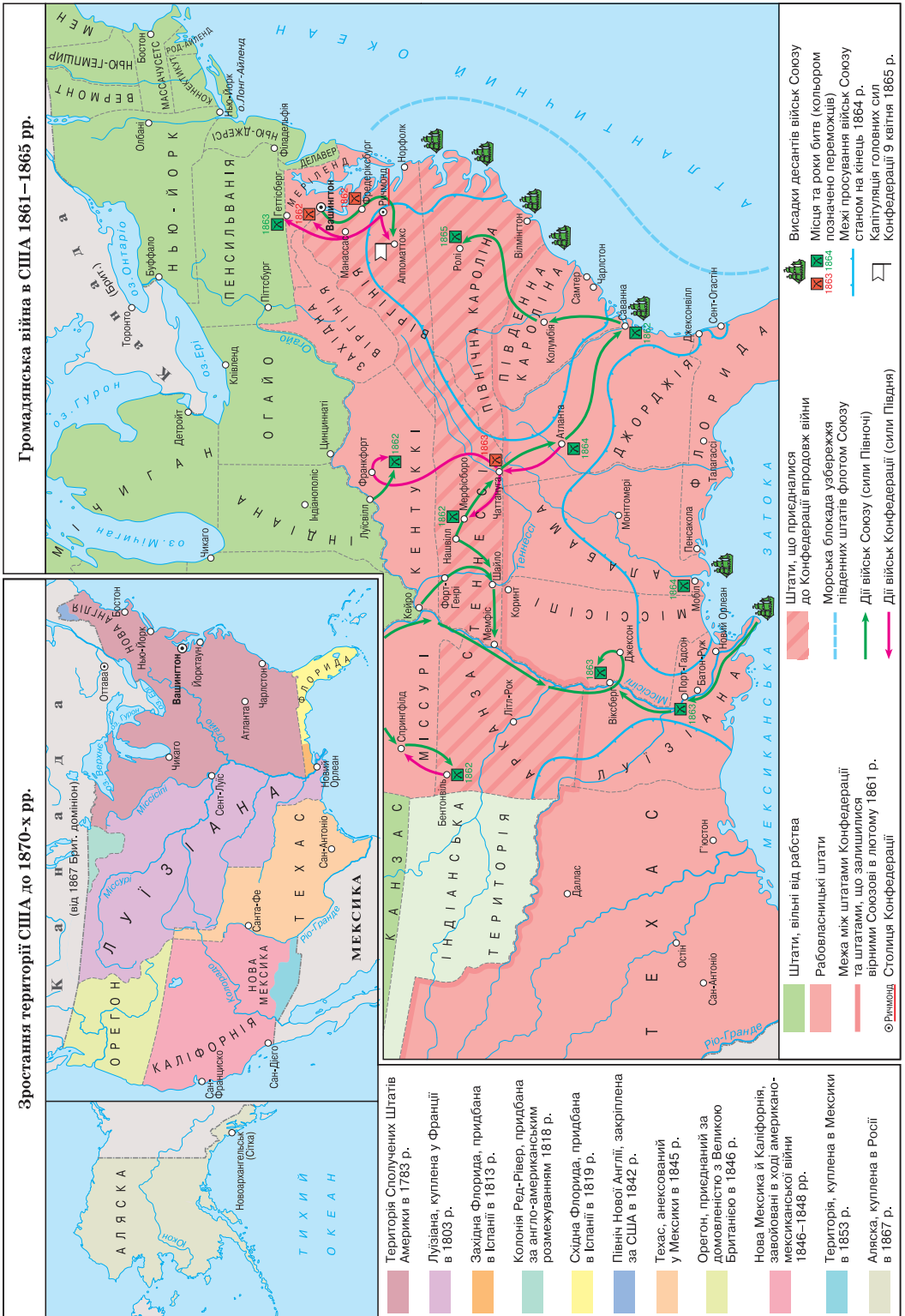
- Кордони держав у 1848 р.
- Кордони Німецького союзу

Цифрами на карті позначено:

- 1 гери. Ольденбург
- 2 гери. Дакенбург (в уніі з Данією)
- 3 гери. Мекленбург-Шверін
- 4 гери. Мекленбург-Стреліц
- 5 княз. Ліппе-Детмольд
- 6 княз. Вальдек
- 7 гери. Брауншвейг
- 8 гери. Ангальт
- 9 Тюрингія
- 10 княз. Гессен-Кассель
- 11 гери. Гессен-Дармштадт
- 12 гери. Нассау
- 13 княз. Ліхтенберг (до Ольденбургу)
- 14 Пруссія (до Баварії)
- 15 княз. Голленштерн (до Пруссії)
- 16 княз. Ліхтенштейн

ЗМІСТ
ВСТУП

§ 1. Історія Нового часу 5

**Розділ I. ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН**

§ 2-3. Французька революція кінця XVIII ст. 8

§ 4. Консульство та Імперія у Франції. Наполеон I.
Віденський конгрес і Священний союз 22

Практичне заняття. Утвердження принципів громадянського
рівноправ'я: від Декларації прав людини і громадянина
до Цивільного кодексу Наполеона 37

Розділ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА

в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)

§ 5. Індустріальна революція у країнах Західної Європи
та її наслідки. Спроби осмислення нової дійсності 42

§ 6. Суспільно-політичні течії та ідейні рухи XIX ст. 52

§ 7. Парламентські реформи у Великій Британії. Чартизм 59

§ 8. Велика Британія — «майстерня світу».
Зовнішня і колоніальна політика Великої Британії. 66

§ 9. Франція в період реставрації. Революція 1830 р.
Липнева монархія. Австрійська імперія доби К. Меттерніха . . . 73

§ 10. «Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у країнах
Західної й Центральної Європи 81

§ 11. Об'єднання Німеччини 93

§ 12. Об'єднання Італії 102

§ 13. Російська імперія в першій половині XIX ст 110

§ 14. Громадянська війна в США і Реконструкція Півдня.
Утворення незалежних держав у Латинській Америці 120

§ 15. Матеріали до уроку узагальнення з розділів 1–2 131

Розділ III. МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ

в останній третині XIX — на початку XX ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

§ 16. Монополізація економіки. Зростання ролі держави
в суспільному житті. Завершення формування
індустріального суспільства в розвинених країнах світу 132

§ 17. Практичне заняття. Еволюція європейського
соціалістичного руху від радикальних до поміркованих форм
і легальної парламентської діяльності 140

§ 18. Франко-пруська війна та її наслідки.
Третя Республіка у Франції. Ж. Клемансо 144

§ 19. Німецька імперія. Канцлерство О. фон Бісмарка. Вільгельм II. Перехід Німеччини до «світової політики»	153
§ 20. Втрата Великою Британією промислової першості. Посилення колоніальної експансії	161
§ 21. Економічне піднесення США. Антитрестівське законодавство. Експансіонізм. Режим сегрегації в південних штатах. «Чесний курс» Т. Рузвельта. «Нова демократія» В. Вільсона . .	169
§ 22. «Великі реформи» в Росії. Зовнішня та колоніальна політика Російської імперії. Революція 1905–1907 рр. Столипінські реформи	178
§ 23. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Утворення нових незалежних держав на Балканах	190
§ 24. «Доба Мейдзі» в Японії. Початок японської територіальної експансії	198
§ 25. Сунь Ятсен. Сінхайська революція	206
§ 26. Спроби модернізації Османської імперії	214
§ 27. Практичне заняття. Суперечливі наслідки колоніальної політики для метрополій і країн Азії та Африки	220
§ 28. Матеріали до уроку узагальнення з розділу 3.	223

Розділ IV. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 29. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст. Утворення військово-політичних блоків. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку XX ст.	224
--	-----

Розділ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
(кінець XVIII — початок XX ст.)

§ 30. Форми та напрями освіти. Університети	235
§ 31. Наукові й технічні досягнення. Література та мистецтво	241
§ 32. Практичне заняття. Масове виробництво. Зародження масової культури	252
§ 33. Науково-технічна революція зламу XIX–XX ст. та її вплив на людину й суспільство.	257

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

§ 34. Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття	265
§ 35. Матеріали до уроку узагальнення з розділів 4 і 5	266
КАРТИ	273